

Ukraiïna

narracje, języki, historie

pod redakcją Marcina Gaczkowskiego

Ukraina

narracje, języki, historie

Ukraina

narracje, języki, historie

pod redakcją Marcina Gaczkowskiego

Stowarzyszenie Badaczy Popkultury
i Edukacji Popkulturowej „Trickster”

Wrocław 2015

publikacja wydana na zlecenie
Wydziału Filologicznego
Uniwersytetu Wrocławskiego,
grant nr 2364/M/IFS/14

recenzja naukowa dr hab. Grzegorz Hryciuk
dr hab. Przemysław Józwikiewicz
dr hab. Krzysztof Kusal
dr hab. Agnieszka Matusiak

redaktor prowadzący i kierownik projektu Julia Klyus

redakcja naukowa Marcin Gaczkowski

adiustacja tekstów ukraińskich Nadia Tracz (Надія Трач)

adiustacja tekstów polskich Kamila Augustyn

korekta Joanna Płoszaj

składanie i łamanie Michał Wolski

projekt okładki Michał Wolski

książkę złożono krojem Minion Pro 10/13,5 i 8/10,5

druk Sowa-Druk na Życzenie

www.sowadruk.pl

tel. 022 431-81-40

ISBN 978-83-64863-02-8

Stowarzyszenie Badaczy Popkultury
i Edukacji Popkulturowej „Trickster”
ul. Krzywoustego 105/14
51-166 Wrocław

Stowarzyszenie badaczy popkultury
i edukacji popkulturowej

Trickster

Spis treści

Przedmowa 9

Wprowadzenie

Ałła Kyrydon

Zamiast wstępu: Ukraina wobec przełomu historycznego.
Społeczeństwo a problem podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską 15

Сергій Троян

Проблеми функціонування історичної пам'яті у просторі країн
Центрально-Східної Європи 29

Obrazy i interpretacje

Марія Іваницька

Формування образу української літератури в двох німецьких
державках (1945–1989) 43

Daria Semenova

Exotic adventure and the identity of once-colonized nations: two
structural types in Polish and Ukrainian literature 61

Mateusz Świetlicki

Angloamerykańska popkultura a ukraińska tożsamość kulturowo-
-społeczna w *Depeche Mode* Serhija Żadana 73

Ольга Смольницька

Гендерна інтерпретація у збірці Віри Вовк *Карнавал*: міфологічний
аспект 83

Miroslav Tomek

Українець як ворог: українські націоналісти у чехословацькій
та радянській кінематографії 95

Mity – Konserpcje – Pamięć

Зоряна Величко

Міфологема “Галичина” в комунікативному дискурсі міжвоєнного
періоду: між Сходом і Заходом 109

Marcin Gaczkowski
Galicja Wschodnia a „Wielka Ukraina” w międzywojennej publicystyce
Osypa Nazaruka 123

Marek Wojnar
Idea konfederacji czarnomorskiej Jurija Łypy na tle geopolitycznych
koncepcji ukraińskiego nacjonalizmu integralnego 139

Wiktor Pietrzak
Konceptualizacje mitu kresowego na przykładzie analizy zawartości
kwartalnika „Krynica” 151

То́жсамос́ть наро́дова і полі́тика інформаци́йна

Наталія Дзьомба
Проблеми національної ідентичності українців у публіцистиці
шістдесятників 165

Юлія Луць
Інформаційна політика в контексті трагедії Голодомору
1932–1933 рр. тоді і сьогодні: чи помітні зміни? 179

Я́ęzyки і narrácje

Олексій Севрук
Форми та функції суржика в сучасній українській літературі
(на прикладі аналізу романів *Московіада* Юрія Андруховича та
Шахмати для дибілів Михайла Бриниха) 195

Олена Руда
Мовні преференції киян сьогодні 205

Nowa Ukraina

Тетяна Воропаєва
Особливості трансформації колективної ідентичності громадян
України під впливом Чемпіонату Європи з футболу 2012 року 221

Надія Трач
Революційні слогани суспільно-політичного протесту
Євромайдан (2013–2014 рр.): соціолінгвістичний аналіз 233

Олена Лещенко
Юнеско – Україна: освітньо-наукова та інформаційно-
комунікаційна діяльність 245

Autorzy 257

Contents

Foreword 9

Introduction

Алла Кyrydon
Ukraine on historical break:
society and conditions of problems signing association 15

Сергій Троян
Problems in the functioning of Historical Memory in the space
of Central and Eastern Europe 29

Images and interpretations

Марія Іваницька
The Image of Ukrainian Literature in the two Germanies
(1945–1989) 43

Daria Semenova
Exotic adventure and the identity of once-colonized nations: two
structural types in Polish and Ukrainian literature 61

Mateusz Świetlicki
Anglo-American Pop culture vs Ukrainian Sociocultural Identity in
Serhiy Zhadan's *Depeche Mode* 73

Ольга Смольницька
Gender interpretation in collection of works of Wira Wowk *Carnival*:
mythological aspect 83

Miroslav Tomek
The Ukrainian as an enemy – Ukrainian nationalists
in Czechoslovakian and Soviet cinema 95

Myths – Conceptions – Memory

Зоряна Величко
Mythologem „Halytschyna” in the communicative discourse during the
interwar period: between East and West 109

Marcin Gaczowski
 Eastern Galicia and „the Great Ukraine” in Osyp’s Nazaruk
 interwar journalism 123

Marek Wojnar
 Black Sea Confederation of Yuri Lypa on the geopolitical concepts
 of Ukrainian integral nationalism background 139

Wiktor Pietrzak
Kresy Wschodnie (Eastern Borderlands) myth’s conceptualizations
 on example of analysis of the quarterly „Krynica” 151

National identity and information policy

Наталія Дзьомба
 The problem of national identity in journalism Sixtiers 165

Юлія Луць
 Information policy in the context of the tragedy of Holodomor
 of 1932–1933 then and now: noticeable changes 179

Languages and narrations

Олексій Севрук
 Forms and functions of surzhyk in contemporary Ukrainian
 literature at the example of the analysis of novels *The Moscoviad*
 by J. Andruchowycz and *Chess for morons* by M. Brynych 195

Олена Руда
 Language preferences of Kyivites today 205

New Ukraine

Тетяна Воропаєва
 Specificity of transformation of collective identity Ukrainian
 citizens under the influence of the Euro 2012 221

Надія Трач
 Revolutionary slogans of sociopolitical protest *Euromaidan*
 (2013–2014): sociolinguistic analysis 233

Олена Лещенко
 UNESCO – Ukraine: Education and research and information and
 communications activities 245

Authors 257

Przedmowa

Współczesny ukraiński historyk Heorhij Kasjanow w posłowie do swojej syntezy historii Ukrainy w latach 1991–2007 poczynił następujące spostrzeżenie:

Ukraina istnieje jako państwo i jako jedyne w swoim rodzaju społeczeństwo już bezprecedensowo długo z punktu widzenia wcześniejszych dziejów. Wszystkie utrudnienia, rażące sprzeczności, niesprawiedliwość, wszystkie opisane tu problemy są problemami Ukrainy jako faktu: państwa, społeczeństwa, obywateli, którzy istnieją nie w ramach projektu, nie w perspektywie czasowej, ale tu i teraz¹.

W przekonaniu Kasjanowa „fundamentalną zmianę jakościową” w dziejach Ukrainy po roku 1991 stanowi zatem już sam fakt obiektywnego i empirycznego istnienia niepodległego ukraińskiego państwa oraz społeczeństwa. „Różnica ta – czytamy dalej – umożliwia omawianie wszelkich problemów w sposób stosunkowo spokojny i wyważony, bez historii pseudopatriotycznej, apologetycznej demagogii i chęci dogodzenia bieżącym interesom – czy to władzy, czy to ulicy”². Taki też zamiar przyświecał niniejszej publikacji.

Burzliwe wydarzenia ostatnich lat po raz kolejny uświadamiają nam konieczność podejmowania ukraińskiej tematyki i rozpatrywania jej w wielu wymiarach i aspektach, wykorzystując przy tym dorobek różnych dziedzin i dyscyplin nauki. Podejście badawcze uwzględniające całą złożoność sytuacji dzisiejszej Ukrainy, a mianowicie jej: polietniczność i wielokulturowość, różnice w poczuciu tożsamości (zbiorowej i kulturowej), przenikanie się odmiennych tradycji politycznych i cywilizacyjnych, wreszcie zróżnicowanie regionalne, stanowi niemałe wyzwanie metodologiczne. Co więcej, badania nad Ukrainą, nawet prowadzone *sine ira et stu-*

¹ Г. Касьянов, *Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії*, Київ 2008, s. 411–412.

² *Ibidem*, s. 412.

dio i w zgodzie ze standardami naukowymi, wzbudzają dziś silne emocje i wiele wskazuje na to, że tak już pozostanie. Narracje o Ukrainie wciąż będą wielowątkowe, opowiadane na różne sposoby i w różnych językach.

Niniejszy tom to głos w debacie akademickiej na temat Ukrainy. Autorzy zamieszczonych w zbiorze tekstów reprezentują odmienne podejścia metodologiczne, podejmują też bardzo różne tematy. O bieżącej sytuacji politycznej panującej na Ukrainie przeczytamy w artykule wstępnym Ałły Kyrydon, która odtwarza chronologię wydarzeń rewolucji ukraińskiej z lat 2013–2014 i zastanawia się nad jej przyczynami, a także u Nadii Tracz, która oddaje w swoim tekście dynamikę i semantykę Euromajdanu wyrażaną na gruncie języka (języków) protestu. Kwestie językowe, takie jak współistnienie języków ukraińskiego i rosyjskiego oraz zjawisko dwujęzyczności w codziennym funkcjonowaniu z uwzględnieniem kontekstu politycznego podejmuje Ołena Ruda, w kontekście literackim analizuje zaś Ołeksij Sewruk. Wprowadzeniu do przedstawionej w tomie problematyki – obok wspomnianego już studium Kyrydon – służy także tekst Serhija Trojana, który dokonuje systematyzacji najważniejszych problemów i specyfiki funkcjonowania pamięci historycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia i retrospektywne podejście obecne są również w kilku innych tekstach. Marcin Gaczkowski i Marek Wojnar rekonstruują interesujące, choć szerzej nieznanne, koncepcje polityczne pochodzące z dwudziestolecia międzywojennego, uwzględniając przy tym wyraziste tło kulturowe, na którym zostały sformułowane.

Współczesnym narracjom historycznym na temat Ukrainy towarzyszą różnorodne mity i stereotypy. Mit Galicji Wschodniej w ukraińskiej debacie intelektualnej lat dwudziestych i trzydziestych rozważa w swoim artykule Zorian Wełyčko, nie rezygnując jednocześnie z odniesień do współczesności. Z kolei Wiktor Pietrzak prezentuje wyniki poczynionych przez siebie badań nad żywotnością mitu Kresów Wschodnich na łamach współczesnej polskojęzycznej prasy ukazującej się na terenie Ukrainy.

Artykuły Mirosława Tomka i Marii Iwanickiej rozszerzają nieco kontekst rozważań na dalszych sąsiadów Ukrainy: Tomek analizuje obraz ukraińskiego nacjonalisty w czechosłowackiej i radzieckiej kinematografii, Iwanicka opisuje recepcję ukraińskiej literatury pięknej w obu częściach podzielonych po II wojnie światowej Niemiec.

Do cennych wniosków prowadzi też analiza dyskursu medialnego współczesnej Ukrainy. Julia Łuś – na przykładzie Wielkiego Głodu lat trzydziestych – porusza problem interpretacji traumatycznych i bolesnych wydarzeń historycznych przez ukraińskie mass media.

U podstaw kilku artykułów legło zainteresowanie różnymi aspektami ukraińskich dylematów tożsamościowych. Natalija Dziomba zwraca się do publicystyki ukraińskiego pokolenia lat sześćdziesiątych, ogniskując

swoją uwagę na zagadnieniu tożsamości narodowej. W swoim tekście Daria Semenowa dowodzi, posługując się trafnym przykładem ukraińskiej i polskiej literatury przygodowo-podróżniczej, wpływu, jaki na dzieła literackie miała długotrwała niesamodzielność państwowa i narodowa.

Autorzy pozostałych artykułów, Mateusz Świetlicki, Olha Smolnycka oraz Tetiana Woropajewa poruszają zagadnienia: popkultury w kontekście męskiej tożsamości kulturowo-społecznej w powieści Serhija Żadana, genderowego odczytania tomu opowiadań Wiry Wowk oraz znaczenia Mistrzostw Europy w piłce nożnej Euro 2012 dla kształtowania się ukraińskiej tożsamości zbiorowej.

O tym, że dzisiejsza Ukraina nade wszystko jest i być powinna aktywnym członkiem wspólnoty międzynarodowej, przypomina zamykający tom artykuł Ołeny Łeszczenko na temat charakteru i uwarunkowań uczenia się Ukrainy w pracach organizacji UNESCO.

Życząc przyjemnej i pożytecznej lektury, wyrażamy zarazem nadzieję, że teksty zaprezentowane na kartach niniejszego zbioru staną się przyczynkiem do dalszych pogłębionych studiów, a głos naszych Autorów w dyskusji nad przeszłością, teraźniejszością i przyszłością Ukrainy zostanie usłyszany.

* * *

Większość artykułów zamieszczonych w tomie została wygłoszona w formie referatów podczas Międzynarodowej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej „Ukraina: narracje, języki, historie”, która odbyła się w dniach 7–8 czerwca 2013 r. w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Konferencję zorganizowało, przy współpracy Towarzystwa Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Doktoranckie Koło Naukowe Kultury Krajów Nadbałtyckich „Baltica” działające na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego

Pragniemy podziękować wszystkim osobom zaangażowanym w organizację konferencji oraz przygotowanie tomu do druku. Szczególnie wyrazy wdzięczności kierujemy do Pana Dziekana Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego dr. hab. prof. UW r Marcina Cieńskiego za jego życzliwość oraz wsparcie finansowe, bez którego wydanie niniejszej publikacji nie byłoby możliwe. Redaktorzy mają jednocześnie pełną świadomość, że wszelkie błędy i niedociągnięcia tomu, który składają na ręce Czytelników, obciążają wyłącznie ich własne sumienia.

*Marcin Gaczkowski
Julia Klyus*

Wprowadzenie

Ałła Kyrydon¹

директор Державної наукової установи "Енциклопедичне видавництво" (Ukraina)

Zamiast wstępu: Ukraina wobec przełomu historycznego. Społeczeństwo a problem podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską

Lata 2013–2015 stały się dla ukraińskiego państwa i społeczeństwa okresem doniosłej, dziejowej próby. Ukraina stanęła przed wielkimi wyzwaniami, które wyniknęły zarówno z czynników wewnętrznych, jak zewnętrznych. Do szczególnie symptomatycznych wydarzeń, zapoczątkowanych w listopadzie 2013 r., należy zaliczyć: niepodpisanie przez prezydenta Wiktora Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, protest na placu Niepodległości² w Kijowie, aneksję Krymu, tragiczne wydarzenia na wschodzie kraju oraz niewypowiedzianą wojnę rosyjsko-ukraińską. Nowa sytuacja doprowadziła do modyfikacji strukturalnej pola semantycznego, w którym funkcjonuje ukraińskie społeczeństwo. Wywołuje to potrzebę dokładnego omówienia, a także interpretacji wspomnianego łańcucha zdarzeń. Na Euromajdan, który miał przekształcić się w Rewolucję Godności, złożyły się zmagania obywateli Ukrainy o europejski kurs w polityce zagranicznej oraz demokratyczny model ustrojowy. Było to najważniejsze wydarzenie w najnowszych dziejach Ukrainy, które dowodzi przemian dokonujących się w świadomości zbiorowej społeczeństwa.

Chronologiczny układ wydarzeń o wymiarze politycznym i społecznym (od listopada 2013 do początku 2015 r.) uzasadnia rozpatrywanie ich jako kontinuum: Euromajdan – Krym – Wschód / Południowy Wschód. Specyfika sytuacji polegała na tym, że Ukraina, nie zdoławszy jeszcze uśmierzyć stanów posttraumatycznych (Majdan i Krym), znalazła się już w ostrej fazie nowego konfliktu na Wschodzie³.

1 Adres do korespondencji: „Енциклопедичне видавництво”, вул. Б. Хмельницького, 51-А, Київ, 01030, Україна. E-mail: akurydon@ukr.net.

2 Ukr. *majdan Nezaležnosti* (майдан Незалежності) [przyp. tłum.].

3 Więcej na temat koncepcji „Wschodu” zob. O. B. Кравченко, «Схід» як культурно-політичний концепт в українській регіоналістиці [w:] *Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму: науково-практичної конференції (24–25 травня 2013 року)*, red. Т. В. Іщенко,

Historia Euromajdanu wraz z ogromem podejmowanych przez jego uczestników wysiłków, które złożyły się na ten fenomen, wciąż nie doczekały się wyczerpującej interpretacji ani oceny. Słusznym wydaje się jednak twierdzić, że Euromajdan odegrał rolę epicentrum zasadniczych przeobrażeń na Ukrainie. Wywołany przezeń efekt multiplikacji uruchomił proces transformacji sceny politycznej, ale także przemian społecznych i kulturowych. Należy przewidywać, że skutki tego wyzwającego ogromną energię społeczną wybuchu gniewu i poczucia godności odczuwalne będą jeszcze przez kolejne dziesięciolecia – zarówno w wymiarze geopolitycznym, jak i w wewnętrznych stosunkach społeczno-politycznych. Znaczenie i skala Euromajdanu, pamięć o setkach osób, które przypłaciły życiem swoją aktywną postawę społeczną, wyrażającą się w wyborze, jakiego dokonali, determinują celowość wszechstronnego przestudiowania i zdiagnozowania fenomenu, celem zachowania go w zbiorowej pamięci.

Wydarzenia zapoczątkowane w listopadzie 2013 r. mają charakter rewolucji. Przemawiają za tym nie tylko wewnętrzna dynamika całego procesu, ale także zasięg i poziom przemian społecznych oraz świadomy udział ukraińskiej społeczności „w kolektywnym procesie przededefiniowania politycznego”⁴. Warto przypomnieć definicję rewolucji sformułowaną jeszcze w 1921 r. przez jednego z aktywnych uczestników wydarzeń z lat 1917–1921: „Rewolucja to wybuch skrzywdzonych i oburzonych do

O. Г. Бырайченко [et al.], Харків 2013, s. 80–86. W przekonaniu autora dalszych studiów wymagają sposoby ujmowania wydarzeń na Wschodzie / Południowym Wschodzie Ukrainy jako: a) niezależnego/odrębnego etapu, którego katalizatorami były wydarzenia Majdanu; b) kontynuacji „Majdanu” w warunkach Donieckiej Republiki Ludowej i Ługańskiej Republiki Ludowej (albo nawet szerzej jako sekwencji następujących po sobie wypadków: Euromajdan – Krym – Wschód / Południowy Wschód; c) kontynuacji/mimikry Antymajdanu (wyjaśnienia wymagają przyczyny jego powstania, omówienia struktura społeczna, wiekowa oraz zawodowa, a wytłumaczenia np. kim były tzw. tituszki i co się z nimi później stało); d) przedłużenia ciągu wydarzeń zapoczątkowanych na Krymie („wojna ukraińsko-rosyjska”, „wojna hybrydowa”, „wojna lokalna”, „wojna dyfuzyjna” itd.).

- 4 Zdaniem Bruce’a Ackermana za rewolucję należy uznać „uwieczony powodem wysiłek, oparty na zbiorowej i świadomej mobilizacji, służący zmianie dotychczasowych zasad i praktyk odnoszących się do podstawowego obszaru życia” (B. Ackerman, *Przyszłość rewolucji liberalnej*, przeł. H. Grzegółwska-Klarkowska, Warszawa 1996, s. 10). „Kiedy wielu ludzi z głęboką powagą przystępuje do realizacji polityki rewolucyjnej, to taka transformacja świadomości politycznej stanowi wyraźną oznakę rzeczywistości rewolucyjnej, niezależnie od zdolności systemu politycznego do przekształcania się w stronę takiego czy innego typu stosunków społecznych” – uważa badacz (B. Ackerman, *We the People. 1. Foundations*, Cambridge–London 1995, s. 203).

cna uczuć”⁵. Pod względem charakteru celów i żądań można zaobserwować kilka etapów rozwoju protestu. Początkowy, przypadający na okres od 21 do 30 listopada 2013 r., związany był z demonstrowaniem przychylności wobec idei integracji europejskiej w ramach pokojowych akcji protestu. Nazwa Rewolucja Godności nie jest przypadkowa. Poza zmianą władzy, dokonaną w wyniku społecznej aktywizacji, nastąpiło także przeobrażenie politycznej świadomości obywateli. Masowy i kolektywny ruch obywatelski doprowadził do transformacji rewolucyjnej / reinstytucjonalizacji społeczeństwa⁶.

Chronologiczne ramy rewolucji warto skorygować przy uwzględnieniu heterogeniczności jej celów. Biorąc pod uwagę aspekt sygnalizowany w tytule niniejszego artykułu, chronologię fazy związanej z integracją europejską można umieścić w przedziale czasowym od 21 listopada 2013 r. do 16 września 2014 r. Interesujące nas wydarzenia rozpoczęły się nocą z 21 na 22 listopada 2013 r.⁷ (alternatywny początek datowania przypada na 26 listopada), gdy wysunięto postulaty związane z integracją europejską. Za logiczne zamknięcie etapu rewolucyjnego, którego dominantę stanowiła problematyka integracji europejskiej, można zatem uznać 27 czerwca 2014 r. – dzień podpisania umowy stowarzyszeniowej z UE⁸ albo datę jej ratyfikacji – 16 września 2014 r. (dokonano wówczas jednoczesnego ratyfikowania Umowy przez UE i Ukrainę⁹).

Na genezę rewolucyjnych wydarzeń złożyła się cała seria przyczyn wewnętrznych (uzurpacja władzy przez jedną z politycznych sił, naruszenie równowagi społecznej w systemie politycznym, wszechobecna korupcja na wszystkich szczeblach władzy, słabość i beczyność instytucji

5 Г. Наш, *Фатальна помилка революцій*, Прага 1921, s. 3.

6 Istotne miejsce problemowi rewolucji rozumianej jako idea oraz projektowi rewolucyjnemu poświęca w swej głośnej pracy Cornelius Castoriadis (*The Imaginery Institution of Society*, Cambridge 1998, s. 71–75).

7 В. Бурлакова, *Хроніки Гідності*, „Український тиждень” 6 червня 2014, <http://tyzhden.ua/Society/111570>, [dostęp: 25.03.2014].

8 21 marca 2014 r. w Brukseli odbyła się ceremonia podpisania części politycznej Układu o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony. Podpisano wówczas jedynie części Układu dotyczące politycznego współdziałania, zagadnień bezpieczeństwa i walki z terroryzmem. Część ekonomiczną, zakładającą utworzenie pełnowartościowej strefy wolnego handlu oraz regulującą takie kwestie jak: dostęp towarów do rynku, handel nośnikami energii, współpraca w dziedzinie rolnictwa, transportu, metalurgii, przestrzeni kosmicznej, badań naukowych, turystyki i przedsiębiorczości, ochrona własności intelektualnej, tryb rozstrzygania sporów i warunki opodatkowania Ukraina podpisała 27 czerwca 2014 r.

9 Dodajmy, że 28 listopada 2014 r. ratyfikacji Układu dokonał Sejm RP, 4 grudnia zaś – Senat RP.

społeczeństwa obywatelskiego, „symulacja demokratyzacji”¹⁰, kryzys społeczno-ekonomiczny, kumulacja potencjału kontestatorskiego w społeczeństwie) oraz zewnętrznych (nade wszystko agresja – w formie utajonej i otwartej – ze strony Federacji Rosyjskiej, a także niezdecydowana i niejednoznaczna postawa UE). Iskrą, która wywołała powstanie Euro-majdanu, była niezgoda ówczesnego prezydenta – Wiktora Janukowycza – na podpisanie układu o stowarzyszeniu z UE. Oznaczało to zmianę kursu polityki zagranicznej Ukrainy (wcześniej, przez długi czas ten sam Janukowycz konsekwentnie deklarował swoje poparcie dla „europejskiego kursu” ukraińskiego państwa).

Warto przypomnieć, że podstawy prawne współdziałania między Ukrainą a UE określono jeszcze w Umowie o partnerstwie i współpracy między Wspólnotami Europejskimi a ich Państwami Członkowskimi z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony. Dokument ten podpisano 14 czerwca 1994 r. (ratyfikowano 10 listopada 1994 r.). Wszedł w życie 1 marca 1998 r. Ponieważ dziesięcioletni termin ważności Umowy o partnerstwie i współpracy dobiegał końca, już w 2006 r. rozpoczęto przygotowania do podpisania nowego układu między Ukrainą i UE. 22 stycznia 2006 r. zatwierdzono mandat Komisji Europejskiej do wynegocjowania z Ukrainą kolejnej umowy bazowej, mającej regulować nowy format relacji wzajemnych między Ukrainą i UE.

Rozmowy w sprawie nowego układu bazowego podjęto 5 marca 2007 r. W latach 2007–2012 przeprowadzono 21 rund negocjacji w sprawie opracowania umowy stowarzyszeniowej Ukrainy i UE. Prowadzono je w ramach trzech grup roboczych (do spraw dialogu politycznego, polityki zewnętrznej oraz polityki bezpieczeństwa, do spraw gospodarczych oraz polityki sektorowej i rozwoju potencjału ludzkiego) i 18 rund negocjacji dotyczących utworzenia strefy wolnego handlu (wkrótce po ich rozpoczęciu powołano odpowiednią czwartą grupę roboczą). Dyskusję wokół treści i charakteru pogłębionego dokumentu zamknęto w 2008 r. Na szczycie paryskim zapowiedziano, że będzie to umowa stowarzyszeniowa. Końcowa runda negocjacji odbyła się w Brukseli 11 listopada 2011 r. Uzgodniono wówczas wszystkie zapisy tekstu układu między Ukrainą i UE. 30 marca 2012 r. paraflowano jego część polityczną, a 19 lipca pełny dokument.

Wydawało się, że nic nie może przeszkodzić w podpisaniu wynegocjowanej umowy na szczycie Partnerstwa Wschodniego w Wilnie planowanym na 28 listopada 2013 r. Na tydzień przed szczytem, 21 listopada 2013 r., rząd Ukrainy ogłosił jednak decyzję o wstrzymaniu przygotowań do za-

10 Т. Карозерс, *Ошибка теории поэтапной демократизации, „Pro et Contra” январь-февраль 2007, s. 85–102.*

warcia układu stowarzyszeniowego. Uzasadniono ją potrzebą „wdrożenia środków ukierunkowanych na zapewnienie bezpieczeństwa narodowego, dokładniejszego zbadania i opracowania kompleksu przedsięwzięć, które należy podjąć w celu odnowienia utraconych obszarów produkcji i kierunków handlowo-ekonomicznych w relacjach z Federacją Rosyjską i innymi państwami członkowskimi WNP”. W rozporządzeniu znalazł się także zapis, w którym szef rządu Mykoła Azarow polecał, by MSZ, Ministerstwo Rozwoju Gospodarczego i Ministerstwo Polityki Przemysłowej zaproponowały UE i Rosji utworzenie trójstronnej komisji w celu opracowania szczegółowych kwestii. Przewidywano również wznowienie aktywnego dialogu z Federacją Rosyjską i innymi państwami Unii Celnej Białorusi, Kazachstanu i Rosji oraz WNP na temat ożywienia związków ekonomicznych i handlowych „w celu utrwalenia i umocnienia, dzięki wspólnym wysiłkom, potencjału gospodarczego państwa”¹¹.

W powszechnej świadomości przeciętnego Ukraińca kurs w kierunku UE oznaczał autentyczną, a nie fasadową, rozbudowę instytucji demokratycznych i demontaż oligarchiczno-klanowego modelu stosunków politycznych. Znakomitej większości obywateli Unia kojarzyła się z zasadą nadrzędności prawa, poszanowaniem praw jednostki i transparentnymi zasadami funkcjonowania systemu politycznego. Ukraińcy oczekiwali zatem, że dołączysz do rodziny narodów europejskich, zdołają dokonać pokojowej rozbudowy demokracji w swoim państwie. Była to przyczyna, dla której przymykano oczy na korupcję w szeregach władzy, ograniczanie wolności słowa i brak przejrzystych reguł gry we wszystkich sferach życia społecznego. Żywiono bowiem nadzieję, że deklarowany przez władze europejski kierunek integracji przybliży Ukrainę do demokratycznych standardów¹².

Zwróćmy uwagę, że już 13 listopada Jurij Łucenko mówił o konieczności podjęcia protestu przeciw zerwaniu podpisania umowy. Akcję taką planowano na 24 listopada 2013 r.¹³. Wspomniane rozporządzenie rządowe spowodowało wszakże, iż już 21 listopada odbyły się manifestacje popierające podpisanie dokumentu. Wieczorem na placu Niepodległości w Kijowie zjawili się około 1,5 tysiąca obywateli, którzy zareagowali w ten sposób na wezwania rozpowszechnianie w sieciach społecznościowych. Noc spędziło na Majdanie ok. 150 osób. Protesty wybuchały nie tylko

¹¹ *Азаров відмовився від Угоди про асоціацію з ЄС, „Українська правда”* 21 листопада 2013, <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/21/7002657/> [dostęp: 25.03.2014].

¹² Г. М. Куц, *Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід майданів, „Сучасне суспільство: політичні науки”* 2014, 1(5), s. 86.

¹³ І. І. Коробко, *Хронологія української Революції гідності (21 листопада 2013 року – 27 лютого 2014 року)* [w:] *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*, red. О. Задорожній, Київ 2014, s. 958.

w stolicy, ale także w miastach obwodowych Ukrainy – we Lwowie (tu były one najliczniejsze), w Odessie, Charkowie i innych.

Rewolucja Godności nie była wyłącznie następstwem odrzucenia przez ówczesne ukraińskie władze deklarowanego uprzednio kierunku rozwoju, lecz także wypadkową lekceważenia praw i wolności ludzkich oraz obywatelskich, w tym prawa do pokojowych zgromadzeń, zebrań i demonstracji¹⁴. Integrując się z europejską przestrzenią prawnopolityczną, podzielając europejskie wartości demokracji i ochrony praw człowieka, Ukraińcy niejednokrotnie stawali w obronie swoich interesów przy pomocy pokojowych akcji protestu, poczynając od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Największy zasięg i rezonans uzyskały manifestacje górników w latach dziewięćdziesiątych, akcja „Ukraina bez Kuczmy” (2000–2001), „Majdan Podatkowy” (2010), pokojowa akcja przeciwko wycince drzew w Parku Centralnym Charkowa (2010), protesty osób, którym w 2011 r. odebrano ulgi podatkowe i osłony socjalne (m.in. weteranom wojny w Afganistanie i poszkodowanym w katastrofie czarnobylskiej). Najślawniejszym przejawem realizacji prawa do zgromadzeń, wykorzystanym przez setki tysięcy osób, była do niedawna Pomarańczowa Rewolucja (2004). Jednym z jej psychologicznych następstw było przekonanie obywateli, że na drodze pokojowej można nie tylko powstrzymać samowolę władzy, ale też doprowadzić do jej zmiany¹⁵.

Odnotujemy, że poszanowanie wolności zgromadzeń przez wszelkie organy państwowe i możliwość realizowania jej przez wszystkie grupy społeczne ma istotne znaczenie dla ustanowienia demokracji, jej dalszego ugruntowania i umocnienia. Wolność zgromadzeń – jeden z filarów demokratycznego społeczeństwa – jest popularną i efektywną formą przeciwstawiania się władzy i jej dążeniom do ograniczania praw człowieka, należy też do ważnych sposobów publicznej realizacji prawa do swobody wyrażania poglądów. Nierzadko stanowi skuteczną metodę zwrócenia społecznej uwagi i wywołania zainteresowania władz, a jej beneficjentami bywają osoby mające ograniczony dostęp do środków masowego przekazu albo nieposiadające go wcale¹⁶.

22 listopada 2013 r. aktywiści – wbrew postanowieniu sądu – zaczęli ustawiać na placu Niepodległości pierwsze namioty. Doszło też do pierwszej przepychanki między manifestantami a siłami porządkowymi. Tego samego dnia Rada Najwyższa Autonomicznej Republiki Krym ogłosiła swoje poparcie dla decyzji premiera Azarowa o wstrzymaniu

¹⁴ O. Задорожній, *Передне слово* [w:] *Українська революція гідності*, s. 9.

¹⁵ А.Л. Федорова, О.М. Лисенко, *Право на мирні зібрання та обмеження його реалізації в Україні* [w:] *Українська революція гідності*, s. 18.

¹⁶ *Ibidem*, s. 17.

procesu integracji europejskiej¹⁷. 24 listopada odbył się w Kijowie wielotysięczny pokojowy marsz oraz wiec pod hasłem: „O europejską Ukrainę!”. Uchwalono na nim pierwszą rezolucję. Zawarto w niej postulaty: zdymisjonowania gabinetu Azarowa z powodu zdrady interesów narodowych, przeprowadzenia 27 listopada 2013 r. nadzwyczajnego posiedzenia Rady Najwyższej, na którym winny zostać omówione i przyjęte wszystkie ustawy niezbędne dla integracji europejskiej; niezwłocznego unieważnienia przez Janukowycza rządowego rozporządzenia z 21 listopada; zaniechania represji politycznych; uwolnienia Julii Tymoszenko; wznowienia kursu na integrację europejską i podpisania umowy stowarzyszeniowej na szczycie w Wilnie. W razie niespełnienia tych żądań domagano się *impeachmentu* prezydenta – obciążonego zarzutem zdrady państwowej – i zapowiedziano wezwanie wszystkich demokratycznych sił na świecie do niezwłocznego wdrożenia osobistych sankcji przeciw Janukowyczowi oraz przedstawicielom jego reżymu¹⁸.

Wkrótce nastąpił pierwszy rozłam wśród aktywistów i polityków. W jego wyniku pojawiły się dwa Euromajdany – „polityczny” (na placu Europejskim) oraz „bez polityków” (na placu Niepodległości). Rada Koordynacyjna Euromajdanu przyjęła uchwałę zobowiązującą uczestników do pozostania na placu Niepodległości do 29 listopada. Zaapelowano również do mieszkańców innych ukraińskich miast, aby wychodzili na własne „majdany”, w tym na akcję „ostatniego ostrzeżenia” planowaną na 28 listopada. W tych dniach dziennikarze odnotowali pojawienie się w parku Maryjskim „tituszek”¹⁹. Na placu św. Michała²⁰ zebrał się pierwszy Antymajdan, na którym deklarowano lojalność wobec władz i poparcie dla zerwania procesu integracji europejskiej. Pod gmachem Gabinetu Ministrów doszło do pierwszych poważniejszych starć manifestujących z milicją²¹. 26 listopada „polityczny” Euromajdan zdecydował się na połączenie z Euromajdanem „bez polityków”.

28 listopada na szczycie w Wilnie, gdzie, jak wcześniej przewidywano, miała zostać podpisana umowa stowarzyszeniowa, Janukowycz nie złożył podpisu pod żadnym dokumentem. Mimo oczywistego rozczarowania

17 I. I. Коробко, *Хронологія української Революції гідності*, s. 958.

18 *Євромайдан ухвалив резолюцію: Януковича і уряд у відставку*, „Українська правда” 24 листопада 2013, <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/24/7002913/> [dostęp: 07.01.2015].

19 Tituszkami (ukr. *титишки*) nazywano wynajęte osoby wykorzystywane przez władze do zastraszania i zakłócania, przy użyciu przemocy, akcji opozycji. Termin utworzono od nazwiska młodego mieszkańca Białej Cerkwi, który w 2013 r. w obecności milicji dopuścił się pobicia dwojga dziennikarzy [przyp. tłum.].

20 Ukr. *Mychajliwska płoszcza* (Михайлівська площа) [przyp. tłum.].

21 I. I. Коробко, *Хронологія української Революції гідності*, s. 959.

taką decyzją prezydenta protest na placu Niepodległości zaczął z wolna dogasać. Wieczorem 29 listopada manifestowało zaledwie kilkuset aktywistów, przeważnie studentów.

W nocy z 29 na 30 listopada przedstawiciele struktur siłowych, pod pretekstem rozporządzenia magistratu o konieczności ustawienia noworocznej choinki, usunęli protestujących z placu Niepodległości. Zastosowano wobec nich nieuzasadnioną przemoc fizyczną, doszło do pobicia studentów, dziennikarzy i osób starszych. Wydarzenie to doprowadziło do kardynalnej zmiany charakteru protestu: Majdan opowiadał się już nie tyle za powrotem na europejski kurs integracji, co przeciw samowoli władz, które – zamiast wsłuchać się w postulaty obywateli zapelniających ulice Kijowa i innych ukraińskich miast – uciekły się do siłowego zakończenia protestu²².

Uogólniony portret (charakterystykę) Majdanu przedstawili socjologowie. Badanie zostało przeprowadzone w dniach 7–8 grudnia 2013 r. przez Fundację Inicjatywy Demokratyczne im. I. Kuczeriwa oraz Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii²³. Ogółem przebadano ok. tysiąca uczestników protestu. 70% z nich deklarowało, że wyszło na Majdan pod wpływem oburzenia na działania „Berkuta”²⁴, 53,5% z powodu odstąpienia od procesu integracji europejskiej. Połowa ankietowanych wyrażała nadzieję, że protest przyczyni się do poprawy warunków bytowych w kraju. Wśród dość popularnych odpowiedzi znalazło się również dążenie do obalenia władzy (39%). Zaledwie 5% ankietowanych przyznawało, że ich udział w proteście był odpowiedzią na wezwanie wystosowane przez opozycję. Jak widać, Euromajdan był początkowo protestem przeciwko wstrzymaniu integracji europejskiej, nastroje uległy jednak zmianie w wyniku pobicia demonstrantów.

Głównymi postulatami protestujących było zwolnienie aresztowanych, zaprzestanie represji, dymisja rządu i prezydenta oraz podpisanie układu z UE. Działacze Euromajdanu prezentowali dość zdecydowaną postawę. 74% zapowiadało, że przerwie protest wyłącznie po spełnieniu wszystkich żądań, reszta gotowa była zadowolić się realizacją kilku głównych postulatów.

Zgodnie z danymi socjologicznymi, na Majdanie było tyle samo mieszkańców Kijowa oraz przyjezdnych z innych miast: po 50%. Bezwzględna większość tych drugich (92%) deklarowała, że przybyła manifestować na

²² *Ibidem*.

²³ *Соціологи опублікували портрет Євромайдану* [10 grudnia 2013], http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaydan_sociology_or.shtml [dostęp: 25.03.2015].

²⁴ Istniejąca w latach 1992–2014 jednostka specjalna ukraińskiej milicji. Do jej głównych zadań należała walka ze zorganizowaną przestępczością oraz zabezpieczanie manifestacji i imprez masowych. Okryta złą sławą w wyniku brutalnych działań przeciwko uczestnikom protestu z lat 2013–2014 [przyp. tłum].

własny koszt, a jedynie 2% przyznało, że do stolicy przywiozła ich partia polityczna. Co bardzo znamienne, 92% protestujących oświadczyło, że nie należy do żadnego ugrupowania politycznego, organizacji społecznej czy ruchu.

Jak przekonują socjologowie, Euromajdan był generalnie „młodszy” od Ukrainy, choć jednocześnie całkiem dojrzały. Średnia wieku uczestnika zgromadzeń wynosiła 36 lat. Najwięcej, bo niemal 50%, było osób w wieku od 30 do 54 lat. 38% respondentów nie przekroczyło 30 roku życia, a tylko 13% osiągnęło wiek powyżej 55 lat. Majdan był również dobrze wykształcony, tworzyli go przeważnie ludzie z wyższym wykształceniem (64%), średnim i średnim specjalistycznym (22%), niepełnym wyższym (13%). Pod względem wykonywanego zawodu najliczniejszą grupę aktywistów Majdanu (40%) stanowili specjaliści z wykształceniem wyższym, następnie studenci (12%), przedsiębiorcy (9%), kadra kierownicza (8%) oraz pracownicy fizyczni (7%).

Istotnym czynnikiem identyfikacji jest również język. Wśród ankietowanych uczestników Majdanu nieco więcej niż połowa porozumiewała się na co dzień po ukraińsku, 27% stanowiły osoby rosyjskojęzyczne, 18% deklaroowało komunikowanie się w obu tych językach, w innym języku zaś 1%.

Statystyczny obraz protestującego przedstawiał się zatem następująco: trzydziestosześcioletni specjalista, z wyższym wykształceniem, na co dzień ukraińskojęzyczny. Podstawowym czynnikiem motywującym ludzi do udziału w Euromajdanie było brutalne pobicie demonstrantów 30 listopada²⁵.

Wyniki badania opinii publicznej²⁶ przeprowadzone przez wspomnianą Fundację Inicjatywy Demokratyczne im. I. Kuczeriwa oraz Centrum im. Razumkova w dniach 14–18 maja 2014 r.²⁷ pokazują, że poparcie dla akcesji Ukrainy do UE sukcesywnie rosło w ciągu ostatnich lat, aby w maju 2014 r. osiągnąć 53%. Przeciw członkostwu opowiadało się wówczas 35,5%, zaś 11,6% nie miało w tej kwestii zdania. Równocześnie obywatele nie popierali pomysłu członkostwa Ukrainy w Unii Celnej wraz z Rosją, Białorusią i Kazachstanem (za było 24,5%, przeciw 61%, 14% pozostało niezdecydowanych). Nastawienie społeczne wobec koncepcji przystąpienia do Unii Celnej uległo w ciągu kilku lat zasadniczej zmianie: o ile w 2009 r. popierało ją 58% ludności, a 20% było przeciwnego zda-

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Ankiety przeprowadzono we wszystkich regionach Ukrainy (z wyjątkiem Krymu) na reprezentatywnej próbie 2011 pełnoletnich obywateli. Błąd statystyczny nie przekracza 2,3%. Badanie zrealizowano w ramach projektu „Obywatelskie konsorcjum socjologiczne” przy wsparciu finansowym Unii Europejskiej.

²⁷ *Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка*, http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/mlvbkrfgbkprhkrtpk.htm [dostęp: 07.01.2015].

nia, o tyle w maju 2014 r. za było już tylko 24%, przeciw natomiast aż 61%.

Przy alternatywnym sformułowaniu pytania poparcie dla ruchu w kierunku UE również (od końca 2011 r.) przeważało nad pragnieniem przystąpienia do Unii Celnej. W ciągu ostatniego roku liczba zwolenników UE wzrosła z 42% (maj 2013 r.) do 50,5% (maj 2014 r.), przychylność wobec integracji z Unią Celną zmalała z 31% do 21%. W tym samym czasie wzrósł odsetek osób, które sądziły, że Ukraina nie powinna przyłączać się do żadnej z tych struktur (z 13,5% do 17%). W maju 2014 r. 11% nie miało w tej kwestii zdania.

Zauważalne były istotne różnice regionalne pod względem aprobaty dla członkostwa Ukrainy w organizacjach międzynarodowych. Gdy poparcie dla przystąpienia do UE jednoczyło mieszkańców regionów zachodnich i centralnych (odpowiednio 88% i 66%), ludność Południa, Wschodu oraz Zagłębia Donieckiego opowiadała się w większości przeciwko przystąpieniu do Wspólnoty. O ile na Zachodzie, w porównaniu do pozostałych regionów, najliczniejszy był odsetek zwolenników integracji z UE (88%), o tyle w Donbasie najwięcej było przeciwników tej idei (75%). Ze względu na strukturę wiekową koncepcja przyłączenia się do UE cieszyła się największą popularnością wśród ludzi młodych, w wieku od 18 do 29 lat (58,3% opowiadało się za przystąpieniem do UE, 29% przeciw) oraz w grupie wiekowej od 30 do 39 lat (odpowiednio 57,5% i 33%). Mimo to w pozostałych przedziałach wiekowych zwolennicy UE także stanowili większość.

Bezwzględna większość mieszkańców Zachodu i Centrum kraju oraz większość względna obywateli z Południa i Wschodu była nastawiona negatywnie wobec perspektywy wstąpienia do Unii Celnej. Jedynym regionem, w którym większość populacji popierała członkostwo Ukrainy w Unii Celnej (73% za, 14% przeciw, 13% nie miało zdania) był Donbas. Respondenci ze wszystkich grup wiekowych opowiadali się tam przeciw akcesji do Unii Celnej.

Istotne różnice regionalne uwiaryściły się też w odniesieniu do kwestii kierunku integracji przy alternatywnym sformułowaniu pytania. Analizując to zagadnienie, należy mieć na uwadze, iż historyczne terytorium Ukrainy składa się pod względem społecznym z „wielowymiarowych wspólnot charakteryzujących się stałą translacją informacji społecznych”. Przyczynia się to do wytwarzania regionalnych tożsamości²⁸. Problematyka odmienności regionalnych w tożsamości politycznej poszczególnych regionów Ukrainy zdeterminowana jest poprzez kompleks konkretnych okoliczności, a także unikatowe połączenie dziedzictwa historycznego danego regionu, specyfiki jego struktury wyznaniowo-

²⁸ I. Кононов, *Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України)*, Луганськ 2000, s. 52.

-etnicznej, sytuacji społeczno-gospodarczej, cech szczególnych sposobu życia, tradycji, kultury, kondycji elit etnicznych oraz wielu innych czynników. Konstruowanie tożsamości jest skomplikowanym i długotrwałym procesem kognitywnym.

Perspektywa dołączenia do grona państw UE cieszyła się największą przychylnością na Zachodzie (88% ludności regionu) oraz w Centrum Ukrainy (64%). Na Południu liczba sympatyków integracji europejskiej dorównywała w przybliżeniu liczbie zwolenników pozostawania na zewnątrz obu związków (28% i 28,4%), a nieco mniej liczny odsetek populacji popierał Unię Celną (25%). Na Wschodzie preferencje respondentów także rozkładały się niemal równomiernie pomiędzy trzema wariantami: przystąpieniem do UE (30,5%), akcesją do Unii Celnej (29,5%) oraz nieprzylączaniem się do żadnej z tych struktur (32,2%).

Odpowiedzi udzielane na to samo pytanie sformułowane w sposób alternatywny pokazywały, że Donbas wyróżniał się na tle innych regionów bezwzględnym poparciem integracji z Unią Celną (68%). Potencjalna akcesja do UE zyskała aprobatę zaledwie 13% badanych mieszkańców Zagłębia Donieckiego, a 11% z nich nie miało w tej kwestii zdania.

W ujęciu regionalnym najwięcej osób uważających się za Europejczyków było wśród mieszkańców Zachodu (59%), najmniej zaś w Donbasie (11%). W Centrum do europejskiej tożsamości przyznawało się 43%, natomiast 47% nie identyfikowało się z nią wcale, na Południu wartości te wyniosły odpowiednio 38% i 50,5%; na Wschodzie 28,5% i 63%, a w Donbasie 11% i 82%²⁹.

A zatem, mimo niejednoznacznej postawy mieszkańców Donbasu wobec wydarzeń z okresu od listopada 2013 r. do wiosny 2014 r., na podstawie badań naukowych (w tym ankiet socjologicznych) można było przewidzieć późniejsze reakcje mieszkańców tego regionu. Zgodnie z danymi ogólnokrajowego sondażu opinii społecznej, przeprowadzonego w sierpniu 2012 r. przez Grupę Socjologiczną „Rating”, właśnie w Zagłębiu Donieckim najliczniejszy, bo aż 18 %, był odsetek ludzi nieuznających się za patriotów. Zdaniem Serhija Hrabowskiego wartość ta jest prawdopodobnie nawet wyższa, bowiem obywatelami Ukrainy czuło się tam jedynie 53% populacji, ludźmi radzieckimi zaś 13%. W tym kontekście nie wywołują zdziwienia kolejne wyniki sondażu: poparcie dla niepodległości Ukrainy deklarowało w tym regionie 44% badanych, a przeciwnych było temu 31% (dla porównania: ogółem na Ukrainie za niepodległością opowiadało się 62% respondentów, przeciw niej 26%³⁰).

29 Зовнішньополітичні орієнтації населення України.

30 С. Грабовський, Донбас прагне «сильної руки, цензури і сумує за СРСР», „Український тиждень” 16 червня 2013, <http://tyzhden.ua/Politics/82255> [dostęp: 24.03.2015].

Zgodnie z wynikami ogólnoukraińskiej ankiety (z września 2013 r.), w której przebadano integracyjne preferencje Ukraińców, za przyłączeniem Ukrainy do UE opowiadało się 50% ankietowanych obywateli, przeciwko 41%. Poparcie dla utworzenia wspólnego państwa złożonego z Ukrainy, Rosji i Białorusi rozkładało się rzecz jasna w wartościach przeciwnych: za było 42%, przeciw 47%. W raporcie „Ratingu” nie uwzględniono wprawdzie odmienności regionalnych, ale w kwestii poparcia dla umowy stowarzyszeniowej z UE i strefy wolnego handlu używano w Donbasie następujące rezultaty: za było 18%, przeciw 59%.

Można sobie wyobrazić jak wysokie było w tym regionie poparcie dla utworzenia jednego państwa wraz z Rosją i Białorusią. W dodatku, co interesujące: znaczna liczba ankietowanych, jak wynika z danych liczbowych, nie sądzi, aby utworzenie wspólnego państwa z Rosją oznaczało utratę niepodległości przez Ukrainę³¹.

– zwracał uwagę Hrabowski. Ambiwalentna tożsamość mieszkańców Zagłębia Donieckiego uwidoczniła się już podczas Euromajdanu, jednak szczególnie dobitnie dała o sobie znać wraz z początkiem rosyjskiej agresji na Ukrainę.

Fakt, że Ukraińcy masowo wyszli na ulice w listopadzie 2013 r. po uprzedniej rezygnacji rządu z podpisania układu stowarzyszeniowego z UE, dobitnie pokazał, jakiego wyboru cywilizacyjnego dokonali. Opinię tę podziela większość ekspertów. O wadze tego wyboru świadczą też dalsze wystąpienia i żywiołowa samoorganizacja społeczna, stanowiąca przeciwwagę dla nacisku ze strony państwa oraz obywatelska mobilizacja w celu obrony kraju przed wojskową agresją ze wschodu. Euromajdan / Rewolucja Godności to także swoisty katalizator procesu identyfikacji narodowej obywateli Ukrainy. Refleksje nad Euromajdanem pozwalają lepiej zrozumieć charakter formowania się ukraińskiego państwa i narodu, dokumentują głębokie przeobrażenia świadomości zbiorowej społeczeństwa i uzmysławiają potrzebę dalszego zgłębiania ukraińskich fenomenów mentalnych i społecznych.

Kryzys polityczny zapoczątkowany jesienią 2013 r. okazał się nie tylko papierkiem lakmusowym ukraińskich procesów społeczno-politycznych, ale również weryfikacją stabilności stosunków wewnętrznych w UE³². W kontekście rosnącego znaczenia synergii, zarówno w ramach poszczególnych państw, jak i w porządku światowym, Euromajdan oraz wydarzenia, które nastąpiły po nim, jawią się jako przełomowe i symboliczne nie tylko dla Ukrainy, lecz także całej Europy i międzynarodowej wspólnoty. Dla samej Ukrainy oznaczały one przypieczerowanie ostatecznego

³¹ *Ibidem*.

³² O. Задорожній, *Передне слово* [w:] *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*, red. O. Задорожній, Київ 2014, s. 8.

wyboru demokratycznej i europejskiej ścieżki rozwoju, a także pragnienie rozbudowy modelu relacji społecznych opartych na wolności osobistej oraz prawach człowieka i obywatela. W ujęciu globalnym natomiast, w obliczu wydarzeń na Ukrainie ponownie zyskały na aktualności trudne zagadnienia naszej epoki: potrzeba nowego spojrzenia na kwestię zbiorowego bezpieczeństwa oraz niedopuszczalność przeciwstawiania interesów jednego państwa kluczowym zasadom prawa międzynarodowego, nad których sformułowaniem długo pracowała wspólnota międzynarodowa, i które winny stanowić rękojmię trwałego pokoju i stabilności.

Tłumaczenie z języka ukraińskiego: Marcin Gaczkowski

- Castoriadis C., *The Imaginary Institution of Society*, Cambridge 1998.
- Ackerman B., *Przyszłość rewolucji liberalnej*, przeł. H. Grzegółwska-Klarkowska, Warszawa 1996.
- Ackerman B., *We the People. 1. Foundations*, Cambridge–London 1995.
- Азаров відмовився від Угоди про асоціацію з ЄС, „Українська правда” 21 листопада 2013, <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/21/7002657/> [dostęp: 25.03.2015].
- Бурлакова В., *Хроніки Гідності*, „Український тиждень” 6 червня 2014, <http://tyzhden.ua/Society/111570> [dostęp: 25.03.2014].
- Грабовський С., *Донбас прагне «сильної руки, цензури і суму за СРСР*, „Український тиждень” 16 червня 2013, <http://tyzhden.ua/Politics/82255> [dostęp: 24.03.2015].
- Євромайдан ухвалив резолюцію: Януковича і уряд у відставку, „Українська правда” 24 листопада 2013, <http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/24/7002913/> [dostęp: 7.01.2015].
- Задорожній О., *Передне слово [w:] Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*, red. О. Задорожній, Київ 2014.
- Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка, http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/mlvbkrfgbkprhkprrtkp.htm [dostęp: 7.01.2015].
- Карозерс Т., *Ошибка теории поэтапной демократизации*, „Pro et Contra” январь-февраль 2007.
- Кононов І., *Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України)*, Луганськ 2000.
- Коробко І. І., *Хронологія української Революції гідності (21 листопада 2013 року – 27 лютого 2014 року) [w:] Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*, red. О. Задорожній, Київ 2014.
- Кравченко О. В., *«Схід» як культурно-політичний концепт в українській регіоналістиці [w:] Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму: Матеріали науково*

Bibliografia

- практичної конференції (24–25 травня 2013 року), red. Т. В. Іщенко, О. Г. Бугайченко [et al.], Харків 2013.
- Куц Г. М., *Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід майданів*, „Сучасне суспільство: політичні науки” 2014, 1(5).
- Наш Г., *Фатальна помилка революцій*, Прага 1921.
- Соціологи опублікували портрет Євромайдану [10 грудня 2013], http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaidan_sociology_or.shtml [dostęp: 7.01.2015].
- Федорова А. Л., Лисенко О. М., *Право на мирні зібрання та обмеження його реалізації в Україні* [w:] *Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право*, red. О. Задорожній, Київ 2014.

Ukraine on historical break: society and conditions of problems signing association

Keywords:

Ukraine, Ukrainian society, Maidan, Euromaidan, revolution of dignity

In recent times Ukrainian society has undergone strong challenges. They are caused by internal as well as external factors. The challenges markers for Ukrainian society from November 2013 were, in particular, the refusal of the government of Viktor Yanukovych to sign an Association Agreement with the EU, the events on the Maidan, the annexation of the Crimea, the tragic events in eastern Ukraine, the Russian-Ukrainian War and others. This situation is being re-semantic field of Ukrainian society. There was a need for understanding the chain of events initiated Euromaidan. Euromaidan turned into a revolution of dignity, which was the largest one in the modern history of Ukraine, testified as new shifts in the collective consciousness of society.

Україна на історичному зламі: суспільство і проблеми підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом

Ключові слова:

Євромайдан, Революція Гідності, етапи, причини, характер

Євромайдан / Революція Гідності став наймасштабнішою подією в новітній історії України, засвідчивши також нові зсуви в колективній свідомості суспільства. Потужні виклики, спричинені не лише внутрішньополітичними чинниками, але й зовнішньополітичними (зокрема – зовнішньою агресією), змінили українське суспільство. Траєкторія розвитку цих подій дає підстави для виокремлення кількох складових революційного процесу. Якщо Євромайдан із підписанням Угоди про асоціацію досяг свого логічного завершення з точки зору документування процесу, то інші каталізовані революційні процеси ще не завершені.

Проблеми функціонування історичної пам'яті у просторі країн Центрально-Східної Європи

Стрімкими потоками часу, не зупиняючись і не перериваючись, мчить історія. Позаду залишаються роки, віки, тисячоліття зі своїми звиятами і поразками, успіхами і драмами, трагедіями і радіощами. Іншими словами – з кожною людиною, з колективами і спільнотами людей незалежно від терену їхнього проживання залишається пам'ять про історичне минуле. Отже, ставимо за мету окреслити головні особливості функціонування історичної пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи. В основі понятійного апарату перебувають чотири базові поняття – пам'ять, соціальна пам'ять, історична пам'ять та історична політика або політика пам'яті. Одразу підкреслимо, що існує багато визначень цих категорій².

Щодо пам'яті будемо керуватися підходом німецького історика Йорна Рюзена. Він вважає, що пам'ять – це минуле, яке у відповідному сучасному життєвому процесі через ментальну діяльність і надалі актуальне³. Відповідно, тлумачимо соціальну пам'ять як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують у суспільстві на масовому й індивідуальному рівнях, включно з когнітивним, образним та емоційним аспектами. У цьому випадку «масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом «історичної пам'яті»⁴.

1 Adres do korespondencji: Дипломатична академія України при МЗС України, вул. Велика Житомирська, буд. 2, Київ, 01001, Україна. E-mail: kattis@ukr.net.

2 А. Киридон, *Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання* [w:] *Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць*, Л. М. Алексієвець, Тернопіль 2009, т. 3, s. 112–116; *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*, red. А. М. Киридон, Київ 2013.

3 Й. Рюзен, *Нові шляхи історичного мислення*, Львів 2010, s. 20.

4 *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории*, red. Л. П. Репина, Москва 2008, s. 69.

Додамо, що таке розуміння соціальної пам'яті не суперечить тому, що вона є системною характеристикою соціуму, виявляється в його здатності до символічного відтворення досвіду минулого, до збереження інформації про соціальні події та реакцію на них, крім того, у здатності до багаторазового відтворення минулого в сьогоденні як постійного об'єкту пізнання, певного стимулу поведінки. Такі особливості соціальної пам'яті, як зберігання і передання соціального досвіду, формування цілісного світогляду й усвідомлення соціуму, впливу знань про минуле на теперішнє і майбутнє спільноти, роблять її також одним із визначальних параметрів під час формування образу ідеальної влади. Це в перспективі визначає соціальну поведінку індивідів та вектор подальшого розвитку структури політичної влади та суспільства загалом.

Основною функцією соціальної пам'яті є забезпечення цілісності історичного буття соціуму і буття індивіда в історичному просторі через створення умов для колективних і індивідуальних ідентифікацій. Тісно пов'язаними між собою складниками соціальної пам'яті є історична та колективна пам'ять. Обидві вони є результатом розвитку суспільства. Соціальна пам'ять як історична пов'язана з історією суспільства, а соціальна пам'ять як колективна – із соціальними угрупованнями, які історично розвиваються та вдосконалюються. Таким чином, історична й колективна пам'ять є «втіленням» соціальної пам'яті або, іншими словами, своєрідними «місцями» соціальної пам'яті.

Об'єктом дослідження історичної пам'яті є насамперед історичне минуле та його різні інтерпретації, як наукові, так і повсякденні. У цьому випадку «масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом “історичної пам'яті”»⁵. До того ж, на думку російських дослідників Ірини Савельєвої та Андрія Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства, свідченням чого може бути використання в одному контексті концептів «історична пам'ять» та «політика пам'яті»⁶. Відповідно, під політикою пам'яті ми маємо на увазі процес творення або конструювання співзвучних настроям епохи і певних політичних і владних сил образів історичного минулого.

До поняття Центрально-Східної Європи ми залучаємо в контексті цієї статті насамперед 12 держав, де функціонують національні інститути пам'яті як архівні, наукові та науково-дослідні держав-

⁵ *Ibidem*.

⁶ І. Савельєва, А. Полетаєв, *Теория исторического знания*, Санкт-Петербург-Москва 2008, s. 490.

ні або публічні установи (інституції), головними завданнями яких стало вивчення комуністичного досвіду і рухів спротиву на основі розсекречування архівних матеріалів спецфондів, а також прийняття і втілення на практиці законів про люстрацію (цей процес здійснювався не у всіх країнах, де діють інститути національної пам'яті) – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Чехія. Водночас ці держави є партнерами створеної 14 жовтня 2011 р. в Празі під час саміту прем'єр-міністрів Вишеградської групи Платформи європейської пам'яті та сумління – міжнародного проекту, покликаного досліджувати діяльність і злочини тоталітарних режимів у Європі в XX ст. та не допустити відновлення тоталітаризму в Європі. Зауважимо, що Український інститут національної пам'яті став членом Платформи 5 листопада 2014 р.⁷

Системні трансформації останніх двох із половиною десятиліть кардинально змінили акценти не тільки в геополітичних орієнтаціях більшості з держав Центральної, Східної та Південної Європи, але й у підходах до вивчення і розуміння історичного минулого. Особливої актуальності набуло дослідження питань спільної історії держав і народів, формування колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності тощо. Перефразовуючи Райнгарта Козеллека⁸, можна з певністю сказати, що “наративи можливих історій” заповнили простір історичних дискусій. Насамперед вони стосуються тієї історичної спадщини, яка не тільки об'єднувала, але й тривалий час на стереотипно-ментальному рівні роз'єднувала народи. Саме тут, зокрема особливо на історичних зрізах XIX і XX ст. відбувалися своєрідні вибухові моменти – точки біфуркації – болісні та суперечливі сторінки спільного минулого.

Складний комплекс проблем становлення і функціонування механізмів історичної пам'яті на просторі країн Центрально-Східної Європи дає змогу виокремити й проаналізувати низку її специфічних рис. Водночас необхідно підкреслити, що відзначені далі особливості зовсім необов'язково вирізняють держави і суспільства Центрально-Східної Європи з-поміж інших європейських регіонів.

Перша. Важка, болісна пам'ять, яка не мала можливості належним чином проявитися практично упродовж 40–45 років після завершення Другої світової війни. Відповідно невисловлени-

7 Український інститут національної пам'яті увійшов до Платформи європейської пам'яті та сумління, <http://www.memory.gov.ua/news/ukrainskii-institut-natsionalnoi-pam-yati-uviiishov-do-platформи-evropeiskoi-pamyati-ta-sumlinny> [dostep: 30.03.2015].

8 Р. Козеллек, *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*, Київ 2006.

ми довгий час залишалися емоції, погляди, підходи до багатьох контрверсійних подій, прикладом чого можуть слугувати Волинська трагедія 1943 р. чи депортації 1944–1947 рр. у проблемному полі українсько-польської та польсько-німецької історичної пам'яті⁹. Таке “невігластво” і фактично відсутність національної історичної/колективної пам'яті – це в повному обсязі стосувалося, звичайно, й України – пов'язували з минулим, тобто радянським етапом історичного розвитку.

Друга. Переривання історичної пам'яті в епоху тоталітарних комуністичних режимів спричинило і значно більшу дистанцію, яку треба було пройти за короткий час для віднайдення точок дотику і порозуміння між різними баченнями історичного минулого. Історичні пам'ятні місця (“місця пам'яті”, згідно з терміном французького історика П'єра Нора¹⁰), які могли б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. На це накладається й часто протилежна інтерпретація подій різними політичними силами. Яскравою ілюстрацією є, наприклад, позиції, які зайняли щодо подій на Волині в 1943 р. в контексті українсько-польського збройного конфлікту польські політичні партії Громадянська платформа та Право і справедливість, а також українські свободівці та комуністи тощо.

Третя. Відсутність єдиного центральноєвропейського простору дослідження історичної пам'яті. Йдеться насамперед про відсутність спільного чіткого бачення загальної та конкретної проблематики і погоджених підходів до аналізу важких сторінок історичного минулого, які сприяли б напрацюванню погоджених компромісних

9 Б. Гудь, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття*, Львів 2006; В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947*, Київ 2011; І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої Світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001; І. Ільюшин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.*, Київ 2003; А. Kyrydon, *Modele pojednania (na przykładzie ukraińsko-polskiego dyskursu pamięciowego [w:] Na Pograniczach. Pamięć – historia – kultura*, red. A. Chudzik, D. Wojakowski, Sanok 2014, s. 31–38; Г. Мотика, *Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, Київ 2013; С. Троян, *Компаративний аналіз сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща [w:] Національна та історична пам'ять: Зб. наук. Праць*, т. 6., Київ 2013, s. 230–238; С. Троян, *Німецько-польські відносини після 1991 року: проблематика і вимір культури пам'яті [w:] Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*, т. 10, Київ 2014, s. 121–133; Ю. Шаповал, Л. Нагорна [et al.], *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, Київ 2013.

10 П. Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*, przeł. А. Репа, Київ 2013.

оцінок і підходів, сприяли б віднайденню позицій примирення і взаємопрощення. Тут варто погодитися з відомим польським дослідником Робертом Трабою. Він вважає, що в цьому аспекті, щодо дискусій про політику пам'яті і конструювання колективної пам'яті на сьогодні ще не склалося єдиного європейського простору¹¹. Такого усталеного місця все ще немає і в діалозі істориків з країн Центральної та Східної Європи. Поле цього діалогу доволі розмите і суперечливе, а ставлення учених і громадськості до багатьох питань історичного минулого так і не вдалося суттєво наблизити, не кажучи вже узгодити, попри низку позитивних чинників.

Четверта. Віктимізація пам'яті, надмірна гіперболізація включності власної жертвності. Винних у насильстві над іншими народами прагнуть, як правило, викинути/витиснути/вигнати за межі власної спільноти, перетворивши "свого", який займався виселеннями або депортаціями, на "іншого" або "чужого". Водночас це супроводжується ще двома процесами. По-перше, зміною розуміння рівня насилля щодо інших народів у бік або зміни акцентів ("німці не хотіли жити разом з українцями і виїжджали"), або перебільшенням власних і применшенням чужих жертв насилля. Звідси випливає, по-друге, конкуренція жертв насильницької політики, обґрунтування різних механізмів терпіння.

П'ята. Існування та функціонування історичної пам'яті як травми. Травматична пам'ять особливо вразлива і це у всій повноті проявилось на просторі Центрально-Східної Європи. Відповідно, такі вражені пам'яті надзвичайно важко примирити, привести на дорогу компромісу й порозуміння. Рюзен оригінальними міркуваннями на межі синтезу модерну і постмодерну вказав на дві важливі модусні моменти щодо особливої ролі пам'яті, й травматичної, зокрема, для майбутнього історичного поступу. Перша зводиться до простої фрази-твердження з поштівки – "Хто не пам'ятає, того покарає майбутнє"¹². Водночас простота і геніальність цього вислову стають насправді зрозумілими при його доповненні та зіставленні з іншим –

минуле потрібно ще й так пам'ятати, щоб воно й відпускало. Іншими словами: здатність культури мати майбутнє залежить від її здатності забувати. Не могли забути – означає відчувати минуле на своїх плечах як тягар, що заважає йти вперед¹³.

¹¹ Р. Траба, «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі, „Україна модерна” 2009, nr 4 (15), *Пам'ять як поле змагань*, s. 53–62.

¹² Й. Рюзен, *Нові шляхи історичного мислення*, przeł. В. Кам'янець, Львів 2010, s. 322.

¹³ *Ibidem*, s. 329.

Шоста. Глорифікація чи героїзація пам'яті, яка полягає в тому, що практично у всіх країнах Центрально-Східної Європи залишається абсолютне переважання насамперед позитивної історичної пам'яті. Ми маємо на увазі той факт, що, як правило, всюди однаково дуже охоче згадують хвилини слави і перемог, але вважають за доречне не думати про якісь неприємні або такі, що подають у невивідному світлі відповідні сторони історичної події. Така типова глорифікація, тобто героїзація, звеличування історичного минулого, породжує багато міфотворчих або «доцільних» історичній ситуації дискурсів, які стосуються тієї або іншої сторінки історичного минулого. Іншими словами, певно, вживаючи терміни багатьох дослідників (Нора, Моріса Гальбвакса, Алли Киридон, Юлії Зерній, Рафала Стобецького) – «конструювання політики пам'яті» і формування або «творення історичної політики пам'яті» – необхідно говорити про їхню залежність від характеру чинної влади, від того, що ця влада хоче «сконструювати», «створити», які відповіді хоче отримати від істориків.

Сьома. Запізнення в державах Центрально-Східної Європи (порівняно з державами Західної Європи) з розбудовою чи конструюванням історичної політики або політики пам'яті. Так, у цьому аспекті створення відповідних пам'яттєвих механізмів історичної політики було розпочато ще на початку 1990-х рр. у Східній Німеччині. Для України і Польщі, наприклад, характерна так звана «нова історична політика». До того ж, цей термін поляки вживають для свого періоду історичного розвитку 2005–2007 рр. з екстраполяцією і на наступні роки. Це практично повністю збігається з «помаранчевим» періодом 2005–2010 рр. в Україні і конструюванням відповідної політики пам'яті¹⁴. Польський історик Александр Смоляр наводить таке пояснення цього феномену:

Боротьба за образ минулого як складова політичних змагань за владу і шлях розвитку країни відображає конфронтацію політиків, журналістів і істориків навколо інтерпретації змін, які відбулися в Польщі за останні двадцять років. Модне в Польщі поняття «історичної політики», запозичене в німців, виражає, по суті, бажання свідомо впливати на колективну пам'ять і ідентичність за допомогою політичних важелів. На глибинному рівні колективна пам'ять визначає уміння говорити «ми», відповідати на питання «Хто ми? Звідки прийшли? Куди йдемо?»¹⁵.

¹⁴ T. Olszański, *Polityka historyczna Juszczeki – próba podsumowania*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-01-27/polityka-historyczna-juszczeki-proba-podsumowania> [dostęp: 21.02.2015].

¹⁵ А. Смоляр, *Пам'ять і політика*, «Україна модерна» 2009, nr 4 (15), *Пам'ять як поле змагань*, s. 82.

Цілком зрозуміло, що на цьому ґрунті розвивалося сильне, місцями навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних запитань, які стосуються історичного минулого, зокрема спільного для українського і польського народів. Навіть більше, можна говорити про бажання, як в Україні, так і в Польщі, відшукати вектор, який, з'єднавши минуле і сучасне, був би спрямований у майбутнє. Безумовно, важливе значення при цьому відводилося відповідному контексту «конструювання» політики пам'яті.

Восьма. У цьому аспекті особливою є діяльність національних інститутів пам'яті в державах Центрально-Східної Європи. Цей інституційний складник як відрізняє сучасні політики пам'яті в різних державах, так і слугує прикладом погодження підходів до вивчення і розуміння спільного історичного досвіду. На формальному рівні відмінність стосується насамперед часу створення інституцій: так, німецька інституція розпочала діяльність ще 1990 р., Інститут національної пам'яті в Польщі був створений 18 грудня 1998 р., лише через сім із половиною років подібний заклад – Український інститут національної пам'яті – з'явився в Україні, а чеський Інститут дослідження тоталітарних режимів почав функціонувати з липня 2007 року. Інша відмінність у тому, що польський Інститут національної пам'яті відразу був зорганізований як заклад архівно-науково-дослідницького типу, а болгарський, румунський чи литовський його аналоги були створені й функціонують як структури державної влади. Ще одна принципова відмінність стосується люстраційних функцій національних Інститутів пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, перед Українським інститутом національної пам'яті ніколи не ставили завдання проведення люстрацій (зауважимо, що їх до 2014 р. не було в Україні), що характерно для діяльності польської інституції. Власне кажучи, Інститут національної пам'яті в Польщі і був створений на основі попередньої люстраційної Комісії.

Дев'ята. Вплив історичної пам'яті на трансформацію політичних систем країн Центрально-Східної Європи. Найяскравіше він виявився у процесі відходження від тоталітарних режимів та процесі декомунізації суспільства. Нові демократії Центральної та Східної Європи розвивалися через відмежування від комуністичного минулого, як чогось чужого і насадженого іноземною силою («советами») проти волі нації. Однією із найпопулярніших версій цього наративу є метафора Мілана Кундери, який назвав комуністичну Центральну Європу «викраденим Заходом». Цей наратив допоміг змобілізувати солідарність західних європейців зі своїми побратимами-європейцями, які, як вважалося, стали здобиччю Москви й були зятягнені на Схід.

Відмежування від комунізму, з одного боку, і розширення Європейського Союзу, з другого, створили потребу у транснаціональному спільному наративі європейської історії та, водночас, розпалили й популістські націоналістичні настрої на всій території ЄС, а на центрально-східноєвропейській периферії дало надії на членство в клубі. У нових державах-членах популісти перетворюють питання комуністичного минулого на політичну зброю проти своїх опонентів, тоді як у пострадянських країнах – сусідах ЄС історія є підставою претендувати на європейську ідентичність і засобом емансипації від Москви¹⁶.

Десята. Зростання значення проблеми регулювання історичної пам'яті шляхом створення меморіального законодавства для багатьох країн Європи, зокрема в її центральній і східній частинах. Коло питань, які увійшли в сферу законодавчого регулювання, головним чином пов'язані із засудженням європейським співтовариством злочинів комунізму та фашизму. Меморіальне законодавство як феномен є парадоксальним явищем, з притаманною йому вельми оригінальною подвійністю. Українська дослідниця Ольга Маклюк слушно зазначила, що, з одного боку, меморіальні закони декларують боротьбу з історичними фальсифікаціями та захищають, як правило, “жертв” режимів, з іншого, сприяють формуванню настільки необхідного для держави ідеологічного міфу¹⁷. Фактично, меморіальне законодавство стає будівельним матеріалом для формування свідомості громадян у низці європейських держав і цей ідеологічний складник є домінантним у законотворчості пострадянських країн. Водночас виникає питання: меморіальне і люстраційне законодавство створює умови для примирення різних форм “пам'яті” чи стає особливим засобом маніпулювання історією й пам'яттю? Відповідь на нього дуже непроста як у світлі практики держав Центрально-Східної Європи загалом, так і зокрема в контексті Закону Про очищення влади¹⁸ (Закон про люстрацію) в Україні, який набув чинності 16 жовтня 2014 р.

Одинадцята. Таким чином виникає надзвичайна актуалізація проблем історичної пам'яті, болісних сторінок історичного минулого для суспільного і державного простору Центрально-Східної Європи.

16 Т. Журженко, *Геополітика пам'яті*, <http://www.eurozine.com/articles/2009-06-29-zhurzhenkouk.html> [dostęp: 21.02.2015].

17 О. Маклюк, *Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті* [w:] „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2012, т. XXXIII, s. 313.

18 *Закон про очищення влади (Закон про люстрацію)*, „Голос України” 15 жовтня 2014, s. 4–5.

Іншими словами, за французьким істориком Нора, можна сказати, що тут «пам'ять надала історії нового імпульсу, оновила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження»¹⁹. Не менш влучно щодо цього висловився і Рюзен: «Пам'ять змінює часовий статус минулого так, що воно, не перестаючи бути минулим, стає просто-таки сучасним і відкриває перспективу на майбутнє»²⁰. Але важливо при цьому не допустити прямого втручання державної влади в справи істориків, диктату в плані, що і як робити в сфері політики пам'яті, кого «карати», а кого «милувати». На це звернули увагу у відомому *Зверненні з Блуа* 11 жовтня 2008 р. представники Товариства «Свобода для історії» (Liberté pour l'Histoire), зокрема, Кшиштоф Помян і Кароль Модзелевський. Вони, серед іншого, написали:

Історія не може стати невідлижною поточною подією, її не можна писати під диктат пам'ятей, що змагаються між собою. У вільній країні до компетенції політичної влади не належить визначення історичної правди або обмеження свободи істориків за допомогою каральних санкцій... Ми звертаємося до публічної влади, щоб донести до неї, що наскільки вона відповідальна за опіку над колективною пам'яттю, настільки ж вона не повинна встановлювати в правових категоріях історичних догм, які можуть суттєво обмежити інтелектуальну свободу істориків²¹.

Загалом вважаємо за надзвичайно важливу справу в контексті аналізу порушеної проблеми наголосити на потребі відходу від концепції фронтиру, тобто межі взаємодії і протистояння різних народів, культур чи цивілізацій, у бік концепції співпраці, наведення мостів єднання і порозуміння в такій складній і суперечливій царині історичної пам'яті й історичної свідомості народів Центрально-Східної Європи. Роль і значення істориків – як окремих науковців, так і академічних спільнот і спеціальних інституцій – у цьому процесі важко переоцінити.

Здатність забувати в поєднанні зі здатністю пам'ятати – це вже не що інше, як уміння піднятися аж до висот історичного мислення і наснажити ним соціальну пам'ять поколінь, уже наявний історичний досвід на користь майбутнього як інноваційного історичного шансу. На загал таке уміння пам'ятати і забувати приходить не саме, а досягається через активну діяльність історичної свідомо-

19 П. Нора, *Расстройство исторической идентичности* [w:] *История, историки и власть: Международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. Материалы к дискуссии*, Москва 2010, s. 5.

20 Й. Рюзен, *Нові шляхи*, s. 118.

21 Р. Траба, «Другий бік пам'яті». *Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі*, «Україна модерна» 2009, nr 4 (15), *Пам'ять як поле змагань*, s. 56.

сті в царині осмислення і переосмислення минулого через призму сучасного і для майбутнього.

Конструювання політики пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості й неприйнятті інших поглядів, а на максимально можливому міждисциплінарному дослідженні всієї складності й тонкощів історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, актуальний і справедливий для сучасних дискурсів історичної пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи, реалізації в цьому контексті різноманітних наукових дослідницьких проєктів.

Бібліографія

- Kyrydon A., *Modele pojednania (na przykładzie ukraińsko-polskiego dyskursu pamięciowego* [w:] *Na Pograniczach. Pamięć – historia – kultura*, red. A. Chudzik, D. Wojakowski, Sanok 2014, s. 31–38.
- Olszański T., *Polityka historyczna Juszczeki – próba podsumowania*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-01-27/polityka-historyczna-juszczeki-proba-podsumowania> [dostęp: 21.02.2015].
- В'ятрович В., *Друга польсько-українська війна. 1942–1947*, Київ 2011.
- Гудь Б., *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття*, Львів 2006.
- Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории*, red. Л. П. Репина, Москва 2008.
- Журженко Т., *Геополітика пам'яті*, <http://www.eurozine.com/articles/2009-06-29-zhurzhenskouk.html> [dostęp: 21.02.2015].
- Закон про очищення влади (Закон про люстрацію)*, „Голос України” 15 жовтня 2014, s. 4–5.
- Ільющин І., *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої Світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001.
- Ільющин І., *Волинська трагедія 1943–1944 рр.*, Київ 2003.
- Киридон А., *Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання* [w:] *Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць*, red. Л. М. Алексієвець, т. 3, Тернопіль 2009, s. 112–116.
- Козеллек Р., *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*, Київ 2006.
- Маклюк О., *Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті* [w:] „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2012, т. XXXIII, s. 311–315.
- Мотика Г., *Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, Київ 2013.
- Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*, red. А. М. Киридон, Київ 2013.
- Нора П., *Расстройство исторической идентичности* [w:] *История, историки и власть: Международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. Материалы к дискуссии*, Москва 2010.

- Нора П., *Теперішнє, нація, пам'ять*, przeł. А. Репа, Київ 2013.
- Рюзен Й., *Нові шляхи історичного мислення*, przeł. В. Кам'янець, Львів 2010.
- Савельєва И., Полетаев А., *Теория исторического знания*, Санкт-Петербург–Москва 2008.
- Смоляр А., *Пам'ять і політика*, „Україна модерна” 2009, nr 4 (15), *Пам'ять як поле змагань*, s. 78–94.
- Траба Р., «Другий бік пам'яті». *Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі*, „Україна модерна” 2009, nr 4 (15), *Пам'ять як поле змагань*, s. 53–62.
- Троян С., *Компаративний аналіз сучасних політик пам'яті в Україні та Республіці Польща* [w:] *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*, t. 6, Київ 2013, s. 230–238.
- Троян С., *Німецько-польські відносини після 1991 року: проблематика і вимір культури пам'яті* [w:] *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*, t. 10, Київ 2014, s. 121–133.
- Український інститут національної пам'яті увійшов до Платформи європейської пам'яті та сумління, <http://www.memory.gov.ua/news/ukrainskii-institut-natsionalnoi-pam-yati-uviishov-do-platformi-evropeiskoi-pamyati-ta-sumlinny> [dostęp: 30.03.2015].
- Шаповал Ю., Нагорна Л. [et al.], *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, Київ 2013.

Problems in the functioning of Historical Memory in the space of Central and Eastern Europe

Scientific paper reveals two main aspects. The first concerns the impact of geopolitical changes and shifts transformational nature in Europe on the functioning areas of historical memory and historical policy. The second is devoted to the study of the functioning of the major historical memory in Central and Eastern Europe.

Keywords:
historical memory,
memory policy,
Central and Eastern
Europe, geopolitical
changes

Problemy funkcjonowania pamięci historycznej w Europie Środkowo-Wschodniej

Niniejsza praca koncentruje się wokół dwóch zagadnień: wpływu, jaki na funkcjonowanie pamięci i polityki historycznej wywarły zmiany geopolityczne i procesy transformacyjne oraz sposobu konstruowania i funkcjonowania pamięci historycznej w Europie Środkowej i Wschodniej.

Słowa kluczowe:
pamięć historyczna,
polityka pamięci, Eu-
ropa Środkowo-
-Wschodnia, zmiany
geopolityczne

Obrazy i interpretacje

Марія Іваницька¹

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Ukraine)

Формування образу української літератури в двох німецьких державах (1945–1989)

Ознайомлення німецького читача з українською літературою відбувалось у кілька етапів, окрім того – досить різними шляхами. Поставимо собі за мету висвітлити особливості формування образу української літератури в Німеччині після 1945 р. і до кінця 80-х рр. минулого століття, оскільки саме тоді була закладена певна біполярна парадигма сприйняття України та її культури на німецькомовних теренах, що великою мірою залежала від особистості інтерпретатора (видавця, перекладача, літературознавця чи літературного критика) та від країни-реципієнта української літератури (НДР чи ФРН). Для цього проаналізуємо літературні довідники, які були опубліковані у Німецькій Демократичній Республіці (НДР) та Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) в період їхнього окремого розвитку, деякі переклади творів українських письменників та вступні статті до них.

Переклади українських авторів у НДР мають три суттєві особливості: по-перше, перекладали лише твори “правильного” ідеологічного спрямування, із соціалістичним ідейно-тематичним змістом; по-друге, цей зміст зазнавав певних коректур та отримував інтерпретацію, яка скеровувала розуміння текстів у відповідне русло; по-третє, в НДР та для НДР твори українських радянських письменників перекладали в основному з російської мови. Тобто, відібрані твори, спрямовані на пропаганду радянських ідей, перекладали спочатку російською, а тоді – як твори радянської літератури – перекладали для країн соціалістичного табору. Це зумовлювало поступове формування образу радянської літератури як доволі однорідної російськомовної, і про українську літературу йшлося лише побічно. Тому про канон представлення української

¹ E-mail: ivanytska@ukr.net.

літератури в НДР можна говорити досить умовно. Розглянемо кілька прикладів:

Коли в СРСР радянських письменників закликали написати історичні твори на базі нового світогляду та марксистської методології, вийшла ціла низка романів, де було розставлено нові акценти на сприйняття подій минулого. Так, напр., у романі *Переяславська Рада* Натан Рибак прославляв єдність українського та російського народів, тому твір досить швидко переклали німецькою мовою. Цей переклад супроводжувала післямова “Правда і актуальність історії”, де минуле було висвітлено крізь призму марксистсько-ленінської теорії, народ описано як визначальну силу історичних процесів, а роман як такий, що цілковито спирається на революційну теорію Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна та Йосипа Сталіна². Критик оцінює не так сам роман, як важливість приєднання України до Російської імперії, що

Забезпечувало національний розвиток та існування України, навіть якщо царська національна політика протягом подальшого історичного розвитку часто вдавалася до жорстокого придушення національностей³ [тут і далі переклад наш – М.І.].

На прикладі боротьби українського народу за своє визволення він критикує зрадників свого часу (напр., Йосипа Броз Тіто) і підкреслює значення роману не тільки для радянських народів, але й для німецького, який, читаючи такі твори про визвольні змагання, мусить черпати з них мужність і надію для боротьби за єдність, мир і розвиток⁴. Як бачимо, перекладені твори українських письменників виконували функцію ідеологічно-агітаційного матеріалу.

У НДР активно перекладали твори Вадима Собка, який був начальником відділу культури газети “Радянське слово” при радянській військовій адміністрації в Берліні. Тематика його творів стосувалася соціалістичних перетворень у Німеччині та усвідомлення німецькою інтелігенцією позитивних гуманістичних ідей, котрі принесла із собою радянська влада. Саме тому одразу ж за українським та російським виданнями роман *Запорука миру* з’явився у німецькому перекладі як засіб пропаганди нового життя. Цікаво, що через 3 роки вийшов друком інший переклад, здійснений іншою перекладачкою, яка чіткіше розставила соціалістичні акцен-

2 A. Antkowiak, *Wahrheit und Aktualität der Geschichte. Einige Nachbemerkungen zu diesem Buch* [w:] N. Rybak, *Die große Entscheidung*, przeł. z ros. M. Busch, Weimar 1952, s. 645.

3 *Ibidem*, s. 646.

4 *Ibidem*.

ти, додала пафосу, надала читачеві чіткі пояснення, настанови на оцінювання тих чи інших подій і дійових осіб. Напр.:

Укр.: Вона стоїть за мир, за демократичні реформи, проти всяких зандерів і фуксів⁵.

Рос.: Она за мир, за демократические реформы, против всяких Зандеров и Фуков⁶.

Нім.1. Sie ist für den Frieden, für demokratische Reformen, gegen die ganze Sander – und Fuchsbagage⁷.

Нім 2. Sie ist für den Frieden, für demokratische Reformen und gegen Gesindel wie Sander, Fuchs und Konsorten⁸.

В обох перекладачів наявна експлікація оцінкової конотації та пониження стилістичного рівня від просторічного до грубого.

Укр.: А ти розказала б про розподіл землі між селянами, про передачу заводів народові (s. 249).

Рос.: А ты разказала бы там о разделе земли между крестьянами, о передаче заводов народу (s. 261).

Нім. 1: Und wenn du erst davon erzählst, wie der Boden unter den Bauern aufgeteilt worden ist, wie die Betriebe dem Volk übereignet worden sind? (s. 462)

Нім. 2: Du solltest erzählen, daß hier der Grund und Boden an die armen Bauer verteilt wurde. Daß die großen Industrieunternehmen den Naziverbrechern abgenommen und in die Hände des Volkes gegeben wurden... (s. 324)

Друга перекладачка чітко розставила класові акценти, а також наповнила речення антифашистським змістом.

Укр.: Так от радянські робітники так само ставляться до роботи на шахті. Шахта належить їм, бо все там державне. Вони почувають себе справжніми господарями (s. 275).

Рос.: Так вот советские шахтеры так же относятся к добыче угля. Шахта принадлежит им, там все государственное. Они чувствуют себя настоящими хозяевами (s. 289).

Нім. 1: Siehst du, so verhalten sich die sowjetischen Bergarbeiter zur Kohlenförderung. Die Grube gehört ihnen, dort gehört alles dem Staat. Deswegen fühlen sie sich eben als die richtigen Besitzer (s. 513).

Нім. 2: Siehst du, so machen es die sowjetischen Kumpel bei der Kohlenbeförderung. Es ist ja ihre Grube. Sie gehört dem Staat oder richtiger dem Volk (s. 360).

Перекладачка експлікує поняття соціалістичної власності і таким чином роз'яснює основи соціалізму.

5 В. Собко, *Запорука миру. Роман*, Київ 1951, s. 249.

6 *Idem*, *Залог мира. Роман*, przeł. Ц. Дмитриева, Н. Тренева [przekład autoryzowany], Москва 1952, s. 266.

7 W. Sobko, *Des Friedens Gewähr. Roman*, Moskau 1951, przeł. H. Schnittke, s. 471.

8 *Idem*, *Irgendwo in Deutschland. Roman* [Originaltitel: Des Friedens Gewähr. Залог мира, Москва, 1951], przeł. R. Gerull-Kardas, Berlin 1954, s. 330.

Якщо звернутися до авторів, у творчості яких тематизується український культурний елемент, то варто детальніше розглянути переклади творів Олеса Гончара. Так, у перекладі *Тронки* 1964 р. зазначено: “Назва українського оригіналу – *Тронка*, перекладено з російської”. У післямові до німецького перекладу кілька разів підкреслено, що Гончар є українським письменником і зумів “успішно поєднати лірично-поетичне, традиційний елемент української літератури, із сучасним, соціалістичним висловлюванням”⁹. Цікаво, що в цій самій передмові про роман *Людина і зброя*, зазначено, що не сам його зміст був особливим, а художня майстерність автора, оскільки Гончар поєднує український менталітет і літературну традицію із патріотизмом радянських людей¹⁰. Автор післямови знаходить глибинні риси стилю Гончара: використання сильних поетично-емоційних струн художнього слова, чуттєва проникливість, філософська сила та відчуття часу, поетизація людини¹¹.

Двадцять років потому у НДР було опубліковано роман Гончара *Твоя зоря*, котрий має на внутрішній титульний сторінці вже такі дані: “Назва російського оригіналу – *Твоя зоря*”, що свідчить про подальше стирання уявлень про національні літератури, про те, що багато видавців сприймали російську як мову оригіналу. Тобто, можемо констатувати факт, що за двадцять років політики зближення культур статус української мови і – відповідно – української літератури як національної – понизився для німецькомовного читача майже до нульового, бо хоча в перекладах творів Собка на початку 50-х також йшлося про російський оригінал, але Гончар все ж позиціонувався як український письменник.

Так само як український автор позиціонувався Остап Вишня, на переклад творів котрого (звичайно, також із російської) натрапляємо на початку 80-х. Автор післямови до видання звертає увагу на те, що письменник продовжував традиції українців Івана Котляревського, Тараса Шевченка та Івана Франка, котрі кожен по-своєму сприяли створенню національної літератури, причому з першим його пов’язують просвітницькі намагання, із другим – сільська самотність, народність та революційний дух, із третім – зображення життя молодого пролетаріату¹². Зазначаючи, що творчість гумориста насажена особливим національним колоритом, критик

9 O. Gontschar, *Tronka. Roman in Novellen*, Berlin 1964, s. 310.

10 *Ibidem*, s. 311.

11 *Ibidem*.

12 O. Wischnja, *Zu Fuss nach Jalta. Humoristische Erzählungen*, przeł. z ros. A. Möckel, Berlin 1981, s. 165.

знаходить спільне з творчістю Михайла Салтикова-Щедріна, Миколи Гоголя та Антона Чехова¹³.

Зауважимо, що Микола Зимомря у дисертаційному дослідженні про міжлітературні зв'язки і роль перекладу в художньому процесі неодноразово вказує на важливу роль російської мови як посередника під час перекладів творів українських письменників іншими мовами¹⁴, з чим можна, звичайно, погодитися, але й посперечатися, особливо, якщо йдеться про радянську епоху, коли переклад через російську мову в основному нівелював національні ознаки та "причісував" твір відповідно до вимог замовника. Це можна простежити і в літературних довідниках, виданих у НДР.

Зокрема, у довідникові радянської літератури, опублікованому 1972 р. у Ляйпцигу, упорядники писали про радянську літературу як "новий відрізок розвитку світової літератури" і висновували її величезне значення для німецької культури:

Проникнута ідеями дружби народів, боротьби за мир та щастя людства, вона (радянська література) стала посланцем і мовцем радянського народу [...]. Високий ідейний зміст надає радянській літературі все більшого значення у розбудові соціалістичного суспільства і культури в НДР. Доступна у багатьох перекладах читачеві НДР, вона стала міцним складником духовного та культурного життя громадян НДР¹⁵.

Укладачі вказують, що вони дотримуються принципів періодизації радянської літератури, викладених Академією наук СРСР у чотиритомній *Історії російської літератури* та шеститомній *Історії мультинаціональної радянської літератури*, і у великій за обсягом вступній статті до видання вони висвітлюють в основному розвиток російської літератури, доповнюючи де-не-де короткими відомостями про українських, азербайджанських, білоруських та ін. авторів. Таке однозначне, 90%-не переважання аналізу російської літератури автори пояснюють таким чином:

Після 1917 р. на основі особливих історичних та духовно-культурних умов вона очолювала літературні процеси і була для інших літератур зразком як найреволюційніша та ідеологічно й естетично найрозвиненіша [...]. Окрім того, домінантне місце, відведене у довідникові російській літературі, відповідає високому статусу, який вона має щодо перекладів, опублікованих у НДР¹⁶.

Отже, бачимо, що переклади з російської мовами країн соціалістичного табору поширювали вплив російської мови і навіть за

¹³ *Ibidem*, s. 165–167.

¹⁴ Н. Зимомря, *Интернациональное содружество культур* [rękopis rozprawy doktorskiej], Берлін 1984, s. 80.

¹⁵ *Handbuch der Sowjetliteratur (1917–1972)*, red. Н. Людвіг, Leipzig 1975, s. 7.

¹⁶ *Ibidem*.

рахунок творів письменників інших націй підвищували престиж російської літератури.

Якщо детальніше поглянути на аналіз творчості українських письменників, викладений у вступній критичній статті, то можна відзначити основні моменти: 1) творчість усіх згадуваних письменників оцінено через призму соціалістичного реалізму та вірності ідеям ленінізму, 2) письменників, які дотримувалися інших поглядів, майже не згадувано, 3) твори, метафорика яких давала змогу тлумачити їх як революційні, соціалістичні, роз'яснено саме таким чином, навіть якщо автори мусили пройти через переслідування та поступово прийняти позицію КППС.

Так, напр., зазначено, що в російській, українській, вірменській, грузинській та ін. літературах на час Великої Жовтневої соціалістичної революції критичний реалізм був розвиненим, напр., у творчості таких українських письменників, як Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, мало того, в їхній творчості “формувався риси нового мистецького методу, соціалістичного реалізму”¹⁷.

Сонячні кларнети Павла Тичини підтягнуто до соціалістичної тематики, байдуже, що більшість віршів були написані ще до революції:

У романтичних образах бурі та вітру українець П. Тичина описав у своїй ліричній збірці (1918 р.) Велику Жовтневу соціалістичну революцію і бачив за темними хмарами мільйони й мільйони мускулистих рук, котрі будували майбутнє [...]. Подібно до нього на сторону нового життя перейшла демократична інтелігенція, як напр, українці М.[аксим] Рильський і В.[олодимир] Сосюра, ще не маючи сталого марксистського світогляду. До них приєдналася велика когорта письменників А.[ндрій] Головка, М.[икола] Бажан, Л.[еонід] Первомайський, І.[ван] Кириленко, які пов'язали свою творчість із революційними подіями¹⁸.

Тобто, уся непартійна творчість, напр. Рильського, була зігнорована або ж зодягнена в образ пізнання революційного духу:

Письменникам того часу не йшлося про те, щоб реалістично зобразити історичні події, відтворити об'єктивну дійсність, вони намагалися відобразити своє суб'єктивне відчуття революції¹⁹.

Бурхливу суспільну, ідейну та літературну боротьбу 20-х років автори згадують лише в такому контексті:

¹⁷ *Ibidem*, s. 14.

¹⁸ *Ibidem*, s. 15.

¹⁹ *Ibidem*, s. 17.

Угрупування сільських письменників, що існували в Україні, “Плуг” та “Гарт”, намагалися впливати на молодих письменників у позитивному, тобто, радянському плані, тоді як група ВАПЛІТЕ сіяла недовіру та скепсис і виступала за відхід української літератури від російської²⁰.

Отак коротко, і ні слова більше. Водночас, автори зазначають, що питання “Інтелігенція і революція” було особливо гострим у тих національних літературах, де наявність буржуазної інтелігенції та її ставлення до революції виносило цю проблему на порядок денний²¹. До них вони зараховують, поряд із російською літературою, перш за все, українську та “транскавказьку”, але як приклад подають лише твори російських авторів Вікентія Вересаєва та Олексія Толстого.

У розділі про 1931–1941 рр. названо авторів, які “повноправно стояли поряд із пролетарськими письменниками”, серед них – українці Тичина, Бажан, Рильський, Яновський, Олександр Корнійчук, Іван Микитенко, Первомайський. Залишається не зовсім зрозумілим: якщо вже автори найяскравіших ідеологічних творів *Декларація обов'язків поета і громадянина* (Рильський), *Число* – про боротьбу за виконання плану п'ятирічки (поема Бажана), *Партія веде*, *Чуття єдиної родини*, *Сталь і ніжність* (вірші Тичини) стояли лише “поряд”, то, очевидно, до пролетарських і зразкових письменників зараховували лише російських, які відразу ж ішли “правильним курсом”. Через таку саму правильну соціалістичну позицію до ідеологічно підкованого німецького читача дійшли драма *Фронт* Корнійчука та трилогія *Прапороносці* Гончара, повість *Атестат зрілості* Василя Козаченка та роман *Дніпро горить* Дмитра Бедзика, оповідання Юрія Збанацького, які тематизували боротьбу підпільників та партизанів.

Про пізніші повоєнні роки та період відлиги сказано побіжно – так, роман Стельмаха *Кров людська не водиця* згадано у такому контексті:

але письменники обмежувалися в основному критичним аналізом моральної сфери і мало зачіпали питання впровадження результатів технічного та наукового пізнання²².

Або ж:

у шістдесятих роках тривали розмови про сільське життя, про людину на селі, як, напр., [...] у романі Стельмаха *Правда і кривда* [...]. Письменники повернулися до актуальних економічних та ідеологічних проблем сільського

²⁰ Ibidem, s. 30.

²¹ Ibidem, s. 35.

²² Ibidem, s. 100.

господарства, до тих питань, які перебували у центрі уваги на XXIII з'їзді партії та пленумах ЦК КППС з березня до жовтня 1965 р.²³

Адресатом аналізованої книги було широке коло читачів, як бачимо, літературознавчого чи критичного матеріалу тут подано тільки мінімум, її можна розглядати радше як посібник із реалізації радянської політики у сфері художньої літератури.

Водночас, видана Академією наук НДР 1975 р. книга *Мультинаціональна радянська література*, призначена вже, на відміну від попередньої, для наукового товариства, подавала дискусійні етапи історії радянської літератури. Так, у розділі «Євроцентризм і Азіоцентризм» – сучасні історичні та культурні концепти? – йдеться про євроцентричні настрої цілої низки українських авторів, напр.:

український буржуазний письменник Володимир Винниченко бачив у «європеїзації» українського театру ніщо інше як орієнтацію на «психологічний театр», котрий відображав де-факто занепадницькі настрої буржуазної інтелігенції, її моральну загибель [...]. Навіть після жовтня 1917 р., котрий вже створив умови для закону вирівнювання між національними культурами, не бракувало спроб сконструювати схему, напр., «азійського ренесансу», відновити ідею месіанської ролі, котру покликана зіграти «європеїзована» Україна...²⁴

Аналізуючи літературні дебати 1925–1928 рр., автори допускають саркастичні нотки стосовно поглядів Миколи Хвильового і їдку критику його уявлень про ідеал громадянина, «високу сучасну» культуру і «фаустівську душу європейської цивілізації» та стверджують, що в Україні знайшлося достатньо сил, які дієво виступили проти «соціального критерію» Хвильового з його «нерозривною єдністю» з «психологічною Європою», наводячи як приклад вірш Тичини *Ходить Фауст по Європі*.²⁵

Як бачимо, наукова література НДР також базувалася виключно на соціалістичних критеріях оцінки творчості, однозначно засуджуючи усіх тих, хто не йшов у ногу із соцреалізмом. Заради справедливості варто зазначити, що, аналізуючи твори класичного письменника соцреалізму Гончара *Циклон*, *Людина і зброя*, *Тронка*, а також *Зачаровану Десну* Олександра Довженка, той самий автор детально розбирає позитивні риси стилю цих українських письменників. Зокрема, особливу увагу він приділяє гуманістичним сторонам їхньої творчості – порушенню проблем людини, мистецтва, оптимізму.

²³ *Ibidem*, s. 109.

²⁴ P. Kirchner, „Europazentrismus“ und „Asienzentrismus“ – moderne Geschichts- und Kulturkonzepte? [w:] *Multinationale Sowjetliteratur. Kulturrevolution, Menschenbild, Weltliterarische Leistung. 1917–1972*, Berlin–Weimar 1975, s. 580–581.

²⁵ *Ibidem*, s. 582.

1988 р. у Ляйпцигу виходить друком *Лексикон письменників з усього світу*. Звичайно, у ньому представлені Шевченко, Леся Українка, Франко, Коцюбинський, а далі – лише українські радянські автори з однозначними характеристиками, які ми підсумували таким чином: Рильський у своїх ліричних збірках виражає нове соціалістичне сприйняття життя; творчість Стельмаха відзначається епічною широтою романів про українське село; головна тема Гончара – Велика Вітчизняна війна та доля колишніх її учасників у переплетінні минулого й сьогодення – пов'язувалася із зображенням внутрішнього світу героїв у лірично-експресивному стилі; у віршах з надзвичайною музикальністю Тичини рефлексії про шлях свого народу до соціалізму поєднуються із образністю та емоційністю ліризму; Бажан, тяжіючи у ранній поезії до конструктивізму та футуризму, пізніше оспівував героїзм простих людей і дружбу народів у ліричних віршах зі сміливими образами і філософськими рефлексіями.

Можемо зробити проміжний висновок, що в НДР пріоритетним критерієм для вибору та перекладу творів радянської літератури була вірність ідеології соціалізму, творчість письменників дорадянської епохи інтерпретували з цього самого погляду, письменники, що мали інші погляди, замовчувалися або ж зазнавали дошкульної критики, художньо-естетичні критерії відігравали побічну роль, українська література не визначалася як окремішня, а переклади через російську мову підвищували реноме останньої та затверджували за українською статус периферійної, особистість перекладача не мала ваги порівняно з державним регулюванням перекладу та критики, але була залучена до маніпулятивної системи формування образу братерської згуртованості радянських літератур.

Поглянемо, як у той самий час формувався образ української літератури у ФРН. По-перше, зазначимо, що над ним наполегливо працювали представники української діаспори, котрі поставили перед собою завдання популяризації української літератури за кордоном, як класичної, так і сучасної, але передусім тієї, яка відзначалася художнім пошуком та була написана не на замовлення. Вони виступали як перекладачі, критики, літературознавці та видавці одночасно. Вже в кінці 40-х років члени Українського мистецького руху зробили кілька важливих кроків до ознайомлення німецьких читачів із українською літературою: в Аугсбурзі вийшла друком збірка *Gelb und Blau: Moderne ukrainische Dichtung in Auswahl* (1948 р.), підготована та перекладена членом МУРу Володимиром Державиним, а реґенбурзьке видавництво “Ukrainische Kultur” при МУРі опублікувало тоненьку книжечку з оглядом української літератури

Юрія Косача *Ukrainische Literatur der Gegenwart* (1947 р.), яка стала, по суті, першим повоєнним критичним оглядом української літератури. Її лейтмотивом була теза про роль українських письменників як організаторів нації, яка за своєю відповідальністю дорівнюється ролі науковців, філософів, політиків та героїв:

Українська література, особливо сучасна [...], відображає не лише душу цього народу, але передусім намагається [...] укріпити волю до життя української нації та вплинути на формування її бажань та рішень, а також на її історичне становлення. Писемність цього найсамотнішого народу землі стає могутнім чинником боротьби, стерном національної енергії України...²⁶

Автор розглянув історію розвитку української літератури від *Слова о полку Ігоревім*, детально проаналізувавши творчість письменників останнього століття й подаючи приклади європейських впливів на українських авторів. Звертаючись до українських митців Радянського Союзу, він пише:

Тільки сліпий заперечуватиме, що цінне в українському письменстві СРСР (М. Хвильовий, М. Рильський, Ю. Яновський, М. Бажан) твориться не в межах “соціалістичного реалізму”, а всупереч “реалістичному реалізмові”²⁷.

Алоїз Вольдан, сучасний дослідник української літератури, вважає книгу Косача доказом того, як швидко українські еміграційні кола налаштувалися на своє посередництво в поширенні української культури на чужині²⁸. На нашу думку, навпаки, діаспора довго ставала на ноги та, скерована на облаштування свого життя й першочергову розбудову українських товариств та об'єднань заради згуртування громади й розвитку українського культурного життя, виходила на німецьку літературну сцену лише поодинокими спробами представити українську літературу німецьким читачам, або ж її аналіз – німецьким славістам чи історикам. Так, 1957 р. дружина Ігоря Костецького Елізабет Коттмаєр підготувала збірку української поезії *Weinstock der Wiedergeburt*, серед ініціаторів якої був Михайло Орест. У співпраці з Костецьким вона переклала також поезії Василя Барки *Трояндовий роман*, драматичну поему Лесі Українки *На полі крові* (*Auf dem Blutacker*), яка прозвучала на каналі німецького радіо WDR 1969 р., роком пізніше у видавництві Гоффманн і Кампе вийшов друком їхній переклад роману Гончара

²⁶ J. Kossatsch, *Ukrainische Literatur der Gegenwart*, Regensburg 1947, s. 3.

²⁷ *Ibidem*, s. 34.

²⁸ A. Woldan, *Zur Rezeption der ukrainischen Literatur im deutschen Sprachraum* [w:] *Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht*, red. P. Jordan, A. Kappeler [et al.], Wien-Frankfurt am Main 2001, s. 624.

Собор під назвою *Der Dom von Satschipljanka*. Окрім того, Котмаєр належать більш чи менш довільні за своїми структурними ознаками, проте досить вправні, німецькі переклади віршів Шевченка, що побачили світ у різних німецькомовних виданнях. Ця перекладацька робота Котмаєр та наукова – Дмитра Чижевського та Юрія Бойка-Блохіна, які виступили з низкою робіт, присвячених українським авторам, була важливою для ознайомлення західнонімецьких славістів із самобутньою українською літературою, але кількісно вона жодним чином не могла дорівнювати до публікацій у НДР. Варто згадати й антологію української лірики *Die ukrainische Lyrik, 1840 bis 1940*, яку видав Ганс Кох 1955 р. Вона фіксувала зовсім іншу історію, аніж згадані вище довідники в НДР, а саме, історію України й української поезії. Марія Мірчук, авторка рецензії на цю антологію, наголошує, що тематика збірки

відображає дві духовні сфери, характерні для української поезії: праслов'янське сприйняття природи у взаємозв'язку із власними душевними переживаннями та стан душевної напруги між гнівом та зажурою, спричинений політичною долею українців. Цей стан, викликаний російським поневоленням, іноді розростається до спротиву, а іноді веде до смутку й зневіри, а також відображається у духовній структурі українця, почуття якого переходять від ентузіазму до розпуки²⁹.

Бачимо, що йдеться про сутнісні якості українців, української літератури загалом та поезії зокрема. Звичайно, і тут звучить суспільно-політична нота, але у світоглядно-естетичному контексті: поети 20-го століття розширюють межі дещо звуженої картини світу, залучені до суспільних процесів, визнають свою належність до нації та бачать перспективи її розвитку.

Впадає у вічі, що публікації НДР відрізняються від аналізованої антології Коха створенням чіткої картини внутрішнього та зовнішнього класового ворога, риторика вступних статей до антологій, виданих у Східній Німеччині, спрямовує своє гостре жало на формування непримиренності в боротьбі. У збірці Коха підкреслюються національні ознаки, але не будується агресивна парадигма.

Великий внесок у популяризацію саме української літератури зробило подружжя Горбачів, котре, починаючи з кінця 50-х років, докладало чималих зусиль для ознайомлення німецьких науковців та читачів з Україною та її культурою. Так, уже 1959 р. Анна-Галія Горбач переклала і підготувала до друку велику збірку творів українських письменників *Синій листопад. Українські автори нашого століття*,

²⁹ M. Mirtschuk, Koch: *Die ukrainische Lyrik, 1840 bis 1940* / Bücher & Zeitschriften [w:] „Osteuropa” 1955, nr 05, s. 386.

у передмові до якої видавець і літературознавець Вольфганг Роте, даючи різкі оцінки історичного розвитку України, неодноразово дає зрозуміти, в якому жахливому становищі опинялася Україна та її культура під чужим пануванням раніше і за радянської влади. Серед іншого, він стверджує, що

20-ті роки принесли літературний розквіт. Але коли голоси, що кликали до більшої господарської, політичної та культурної незалежності стали голоснішими, а центральна влада вже міцніше сиділа в сідлі, Москва розпочала терористичне переслідування “національно-комуністичних відхилень” [...]. У 30-ті роки сутінки української історії згустилися більше, ніж будь-коли раніше, лютував терор справжнього панрусизму [...]. Сьогодні в Україні цензура жорстокіша, ніж в Москві чи Ленінграді [...]. Як і за часів Романових, українську культуру змусили сьогодні опуститися до провінційного рівня³⁰.

Досить детально науковець аналізує розвиток української літератури, починаючи від Котляревського, характеризує авторів та їхні твори, стиль, тематику, і зазначає, що тон антології

складається із багатьох голосів, але головним є тон страждання. Деся він звучить різко, деся приглушеніше, але його можна почути завжди, у всіх оповідях. Терпіння, безконечне та безмірне, накинута людям східних просторів безжальною долею [...]. Але до цього тону ще додається ліричний тон української землі, незайманих природних джерел³¹.

Простежимо, як сприймає Роте українських авторів і їхні твори та визначимо ключові слова його рецепції, які, власне, створили перші штрихи образу української літератури в ФРН. Так, провідною темою оповідання Коцюбинського *Він іде* визначається “нечуване страждання”, “глухе повсюдне горе”, а самому твору приписується “античний вимір”. Водночас *Intermezzo* оцінюється як твір, сповнений поезії й зачудування, і хоча його темою є “безконечні мука і страждання (міського) життя”, все ж возвеличено й “могутність доброї невинної природи”. Новелу *Злодій* Василя Стефаника Роте характеризує як твір “надзвичайної сили”, де проявляється “немилосердний закон життя цієї країни”. Про молодше – вже пореволюційне покоління – автор зауважує: “Вони були довірливими комунарами, натхненними борцями за новий та кращий суспільний порядок, що твердо вірили у свої ідеї”. Автор висвітлює основні риси творів Михайла Івченка *Порваною дорогою*, Олексі Слісаренка *Тварина* (цьому тексту приписує силу притчі), Хвильового *Синій листопад*, який характеризує як “стриману, приглушену ніж-

30 Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts, przeł. i red. A.-H. Horbatsch, Heidelberg 1959, s. 12–14.

31 Ibidem, s. 16–17.

ну оповідь, повну поезії та камерної музики”. Літературознавець не цурається емоційної суб’єктивної оцінки, зазначаючи, що під час читання новели Я Хвильового “читачу відбирає мову”, а *Зачарована Десна* Довженка має

глибину, що перевищує реальність, фігури – не індивідуальні характери, а типажі, що втілюють колективну долю та стихійні сили, що стоять понад часом [...]. Буколична картина, реальність якої сягає глибин міфічності³².

Роте постійно порівнює мотиви оповідань і робить висновок, що “хвалебна пісня природі” лейтмотивом повторюється у багатьох авторів, що, напр., *У житах* Григорія Косинки перегукується з *Intermezzo*, що селяни Коцюбинського символізують вічне страждання, а постаті Довженка – силу, нездоланність та безсмертність “цього селянського народу”:

Хто пірне у широке епічне полотно цієї розповіді, хто прислухається до його часових вимірів, тому нагородою буде частинка поезії, наївної, невибагливої, що будитиме тугу за раєм. І тому читачеві, напевне, вдасться побачити глибини душі цього народу³³.

Цікаво, що Горбач, котра вибирала матеріал для перекладу, знайшла такі твори, які яскраво передавали антирадянські настрої українських авторів, і з її подачі Роте інтерпретує *Образу* Аркадія Любченка як політичну сатиру на нове суспільство, визначальною силою якого є “всесоюзне міщанство”, де легендарна “радянська людина” виявляється крихким стереотипом, *В епідемічному бараці* Валер’яна Підмогильного – як ознаку суспільної безвиході, де немає “ні знаку обіцяного раю”, *Шаланду в морі* Яновського – як показ відсутності хваленої “пролетарської солідарності”. Водночас, порівнюючи цей твір із Довженковими, автор вигукує:

яка поезія у двох останніх реченнях, котрі нагадують картину Шагалла [...]. Ледь осмислена впевненість у величі, на яку тільки спроможна людина. Ми, європейці, розпещені нашим новим філігранним мистецтвом, краще у цьому місці помовчимо³⁴.

Бачимо, що більшою мірою вибір письменників припадає на час розстріляного відродження. І хоча книга побачила світ 1959 р., серед повоєнних до антології увійшли лише твори трьох авторів – Довженка, Ірини Вільде та Івана Сенченка. Роте пише щодо цього:

³² *Ibidem*, s. 22.

³³ *Ibidem*, s. 21.

³⁴ *Ibidem*, s. 24.

“видавець (Горбач) довго намагалася знайти твори вільного духу останніх років, однак ці пошуки були марними”³⁵. Однак те, що вибране, він характеризує так:

у простій мові, якою написані оповіді цієї книги, сховано більше правди і більше поезії, ніж у догматичному авангардизмі деяких наших письменників [...]. Ми, читачі, висловлюємо нашу подяку видавчині, котра походить з тієї країни, образ якої – як ми сподіваємося – передано в цій книзі через її поетичну літературу³⁶.

Усі подальші кроки Горбач були спрямовані на глибше й ширше ознайомлення німецьких науковців і читачів із сучасною українською літературою в СРСР та в еміграції. Варто ще раз підкреслити, що вона обирала для перекладу також і твори авторів, замовчуваних у Радянському Союзі та НДР. Пізніше вона підтримувала українських дисидентів та неодноразово зверталася до світової громадськості, напр., щодо захисту Василя Стуса. Продовжуючи справу Чижевського, котрий увів до авторитетної енциклопедії *Kindlers Literatur Lexikon* великий за обсягом матеріал про українську літературу, вона готувала статті для нових видань цієї та інших енциклопедій, виданих у ФРН³⁷. Вважаємо, що завдяки саме її титанічним зусиллям – як перекладача та науковця – у Західній Німеччині поступово склався той образ української літератури, котрий ми бачимо у *Kindlers Literatur Lexikon* та енциклопедії світової літератури *Harenbergs Lexikon der Weltliteratur*, що вийшла друком 1989 р.

Зазначена енциклопедія ставить собі за мету показати літературу в її розмаїтті і звертає увагу насамперед на тих авторів, які розпочали певні зміни чи новації, творчість яких мала вплив на подальший світовий літературний процес. У статті про українську літературу періоди її розвитку подано в такій послідовності: 1) домінантні чинники: зла доля та спротив (згадуються Іван Вишенський, Григорій Сковорода, українська сатира, Котляревський, думи), 2) тріумф національної літератури (коротко описано внесок таких авторів, як Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Шевченко, Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Анатолій Свидницький, Марко Кропивницький,

35 *Ibidem*, s. 16.

36 *Ibidem*, s. 25–26.

37 Про репрезентацію української літератури в Лексиконі Кіндлера zob. М. Іваницька, *Рецепція України в сучасному німецькомовному світі: погляд через призму художнього перекладу* [w:] *Jahrbuch der IV. Internationalen Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht“*, red. O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier, München–Berlin 2014, s. 318–333.

Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Коцюбинський, Леся Українка, Франко), 3) радянсько-українська література.

В останньому розділі проаналізовано численні літературні групи 20-х років та окремі автори, йдеться про символістів Тичину й Бажана, неокласика Рильського, неоромантика Сосюру, котрі, як і Андрій Малишко,

перейшли на службу партії і таким чином стали представниками української радянської поезії, тоді як інші, напр., інтелектуальний пролетарій та сміливий пророк українського Ренесансу М. Хвильовий та засновник нової української драматургії М. Куліш відвернулися від русофільської партійної бюрократії і потерпіли від сталінського терору³⁸.

Автор цієї критичної статті Клаус Купфер характеризує романа Головка як першого оповідача компанії колективізації, Петра Панча та Івана Ле – як оспівувачів переможної боротьби робітничого класу, Яновського, Гончара, Григорія Тютюнника – як творців героїчних текстів про боротьбу з фашизмом, Корнійчука та Стельмаха – як успішних авторів і функціонерів.

Водночас, Купфер називає імена тих, хто відійшов від покоління батьків та орієнтувався на інші принципи під час відлиги: Ліна Костенко, Іван Драч, Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Валерій Шевчук, які брали за приклад не авторів радянської літератури, а, напр., Михайла Драй-Хмару, Михайла Семенка, Євгена Плужника, Підмогильного, Довженка. Пишучи про літературу 70-х років, він згадує Самвидав та політичних в'язнів – правозахисника Валерія Марченка та лірика Стуса. В останньому розділі "Українська література в екзилі" йдеться про Винниченка, який "даремно сподівався на можливість синтезу марксизму та гуманістичного лібералізму", про Ольгу Кобилянську, яка помилково зарахована до тих, хто "знайшов свою смерть під час фашистської окупації у в'язниці чи в концтаборі", про організації МУР та Слово, про Юрія Клена, Євгена Маланюка, Вадима Лесича, Юрія Тарнавського, Богдана Бойчука. Теодосія Осьмачку, Докію Гуменну, Уласа Самчука, Івана Багряного, Барку, хоча зазначається, що їхні твори залишалися в основному неперекладеними і тому мало відомими³⁹. Звичайно, помітно неозброєним оком, що палітра українських письменників представлена у ФРН набагато ширше та глибше, хоча у 60–70-ті роки, окрім Горбач та Бойка-Блохіна, а також колеги останнього – проф. Ервіна Кошмідера, до української літератури західнонімецькі славісти майже не зверталися.

38 K. Kupfer, *Ukrainische Literatur* [w:] *Harenbergs Lexikon der Weltliteratur. Autoren – Werke – Begriffe*, t. 5, Dortmund 1989, s. 2923.

39 *Ibidem*, s. 2923

Отже, можемо зробити висновок, що образ української літератури формувався у двох німецьких державах на цілком протилежних засадах: за відносної нейтралізації чи критики національного чинника з домінуванням ідеологічних оцінок у НДР та з позицій художньої вартості та спротиву радянському догматизмові – у ФРН. При цьому роль особистості перекладача й міжкультурного посередника виявилася у Західній Німеччині ключовим чинником для формування уявлень про українську літературу та Україну загалом, тоді як у Східній Німеччині визначальним чинником було партійне замовлення, і підпорядкований перекладач відігравав лише функцію міжмовного (в основному російсько-німецького) посередника. Обидві форми рецепції широко спиралися на політичну ситуацію й розглядали українську літературу в тісному взаємозв'язку з нею. Репрезентація української літератури особливо відрізнялася інтерпретацією творчості радянських письменників та письменників-емігрантів. У ФРН до перекладу й аналізу залучали авторів різних поглядів та літературних напрямів, тоді як у НДР – лише класиків та письменників соціалістичного реалізму, але тут літературний трансфер переважав кількісно. Ознаки такої біполярності даються взнаки ще й сьогодні та відображені в достатньо неоднорідному сприйнятті українського національно-культурного простору славістами й читачами Німеччини, які засвоїли діаметрально протилежні варіанти інтерпретації (літературного) розвитку України.

Бібліографія

- Antkowiak A., *Wahrheit und Aktualität der Geschichte. Einige Nachbemer-
kungen zu diesem Buch* [w:] N. Rybak, *Die große Entscheidung*, przeł. z ros.,
Weimar 1952.
- Blauer November. *Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts*, przeł. i red.
A.-H. Horbatsch, Heidelberg 1959.
- Gontschar O., Tronka. *Roman in Novellen*, Berlin 1964.
- Handbuch der Sowjetliteratur (1917–1972)*, red. N. Ludwig, Leipzig 1975.
- Kirchner P., “Europazentrismus” und “Asienzentrismus” – *moderne Geschichts-
und Kulturkonzepte?* [w:] *Multinationale Sowjetliteratur. Kulturrevolution,
Menschenbild, Weltliterarische Leistung. 1917–1972*, Berlin–Weimar 1975.
- Kossatsch J., *Ukrainische Literatur der Gegenwart*, Regensburg 1947.
- Kupfer K. *Ukrainische Literatur* [w:] *Harenbergs Lexikon der Weltliteratur.
Autoren – Werke – Begriffe*, t. 5, Dortmund 1989, s. 2921–2924.
- Mirtschuk M., Koch: *Die ukrainische Lyrik, 1840 bis 1940 / Bücher &
Zeitschriften* [w:] „Osteuropa” 1955, nr 05, s. 385–396.
- Sobko W., *Des Friedens Gewähr. Roman*, przeł. H.Schnitte, Moskau 1951.
- Sobko W., *Irgendwo in Deutschland. Roman* [Originaltitel: *Des Friedens
Gewähr. Залог мира*], przeł. R. Gerull-Kardas, Berlin 1954.

- Wischnja O., *Zu Fuss nach Jalta. Humoristische Erzählungen*, przeł. z ros. A. Mökel, Berlin 1981.
- Woldan A., *Zur Rezeption der ukrainischen Literatur im deutschen Sprachraum [w:] Ukraine. Geographie – Ethnische Struktur – Geschichte – Sprache und Literatur – Kultur – Politik – Bildung – Wirtschaft – Recht*, red. P. Jordan, A. Kappeler [et al.], Wien – Frankfurt am Main [et al.] 2001, s. 609–628.
- Зимомря Н., *Интернациональное содружество культур*, [rękopis rozprawy doktorskiej], Берлин 1984.
- Іваницька М., *Рецепція України в сучасному німецькомовному світі: погляд через призму художнього перекладу [w:] Jahrbuch der IV. Internationalen Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht“*, red. O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweizer, München-Berlin 2014, s. 318–333.
- Собко В., *Залог мира. Роман*, przeł. Ц. Дмитриева, Н. Тренева, Москва 1952.
- Собко В., *Запорука миру. Роман*, Київ 1951.

The Image of Ukrainian Literature in the two Germanies (1945–1989)

This article is an attempt to trace the evolution of the Ukrainian literature perception in Germany after the Second World War. A number of East and West Germany literary reference materials and translations of literary works by Ukrainian authors were analysed along with their prefaces and postfaces. This analysis allowed to identify key differences between the two German states: In East Germany works of Ukrainian authors were used as a means for ideological struggle – their translations from Russian were „ordered” from above, after they had been previously transferred from Ukrainian into Russian. They were not valued as national works of art and were intended to enhance the prestige of russian-speaking literature. In contrast, in West Germany the Ukrainian literature was popularised by Ukrainian immigrants, who criticized the oppression of Ukrainian literature in the USSR, introduced authors of various genres to the German audience, and published scientific articles. Anna-Halja Horbach, a translator and Slavist, played a key role in building the image of Ukrainian literature in Western Germany.

Keywords:

Ukrainian literature, translation, reception, translator's personality

Kształtowanie się obrazu literatury ukraińskiej w dwóch niemieckich państwach (1945–1989)

Słowa kluczowe:
literatura ukraińska,
przekład, recepcja
literatury, osobowość
tłumacza

Artykuł jest próbą prześledzenia ewolucji niemieckiego postrzegania literatury ukraińskiej po II wojnie światowej. Przeanalizowano opublikowane w NRD i RFN encyklopedie literatury, a także wybrane przekłady literatury ukraińskiej wraz z przedmowami i posłowiami. Badania pozwoliły wychwycić istotne różnice w obrazie literatury ukraińskiej kształtowanym w NRD i RFN. W NRD przetłumaczone utwory ukraińskich pisarzy służyły jako instrumenty walki ideologicznej. Tłumaczeń z języka rosyjskiego dokonano „na zamówienie”. Nie wiązano ich z ukraińską tożsamością narodową, wzmacniały zatem dominację literatury rosyjskojęzycznej. W RFN literatura ukraińska popularyzowana była głównie przez ukraińskich emigrantów, piętnujących prześladowania ukraińskich pisarzy w ZSRR i prezentujących czytelnikom różne szkoły współczesnej literatury rodzimej. Ważną rolę w kreowaniu wizerunku literatury ukraińskiej w RFN pełniła tłumaczka i slawistka Anna-Halja Horbatsch.

Exotic adventure and the identity of once-colonized nations: two structural types in Polish and Ukrainian literature

In contemporary research, the adventure stories are believed to be a genre that developed as a discursive support for imperialist politics and expansion of the European empires². The period of the peak development of overseas colonial expansion (1870–1914) receives the special focus because a subgenre of exotic adventure or 'wanderer adventure' (as coined by Martin Green³) develops its classical form at the time. The ideological functions include, on the one hand, justification of the overseas colonial politics by the European empires and of Eurocentric discourse towards the non-Europeans inhabiting the 'exotic' adventure topoi. On the other hand, the variety of identities within European continent are covered, and the national ethos ascribed to the 'rightful' representatives of European civilization as opposed to 'wrong-doing' nations of colonizers is promoted⁴.

Researchers developing these ideas consider this not a coincidence that this very genre became a container for ideologies, but an outcome of specific generic structure which makes its texts a fruitful material to describe oppositions between the 'in-group' and the 'out-groups' and

1 Adres do korespondencji: Київський національний лінгвістичний університет, Кафедра мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу, вул Велика Васильківська, 73, Київ, 03680, Україна. E-mail: darya.seme@gmail.com.

2 Zob. M. Green, *Dreams of adventure, deeds of empire*, London 1980; P. Brantlinger, *Rule of darkness: British literature & imperialism, 1830–1914*, New York 1990, R. Phillips, *Mapping men & empire: A geography of adventure*, London & New York 1997, M. Bruzelius, *Romancing the Novel: Adventure from Scott to Sebald*, Cranbury 2007.

3 M. Green, *Seven types of adventure tale: An etiology of a major genre*, Philadelphia 1991, s. 154.

4 Zob np. M. T. Pinto Coelho, *The Image of the Portuguese in the British Novel of Empire: King Solomon's Mines and Prester John* [w:] *Colonizer and Colonized*, red. T. D'haen, P. Krues, Amsterdam–Atlanta 2000, s. 357–369.

upbringing the feeling of belonging to the 'in-group'. These peculiarities derive from the fact the genre is a type of 'popular fiction' – as opposed to 'high art'⁵ – or one of the 'formula genres'⁶. These peculiarities add up to a stable generic structure which implies that the protagonists and antagonists, who represent entire 'right' and 'wrong' worlds, are easy to differentiate; dangers created by the antagonists' bad will or severe natural conditions are life-threatening, and, ultimately, the 'good guys' cannot but win. Following these conventions is what makes the genre a valued reading⁷.

It was in the 'Age of Empires' that the genre witnessed first-rank texts of artistic value, which became classic and resulted in a wave of adaptations, translations, and, later on, original texts in other cultural traditions. Making its way into other national literatures, the genre got into those of nations with a history of being an object, not a subject of colonization as well, such as Ukrainian and Polish ones. By this research, I purport to identify how this different historical condition is reflected on the didactic and ideological content of the genre in these literatures of once-colonized nations.

With this aim, I considered a body of Polish and Ukrainian adventure stories, starting as early as 1911 (*In Desert and in Wilderness* by Henryk Sienkiewicz) and 1919 (*The Son of Ukraine* by Valentyn Zlotopolets), respectively, and going up to late 1980s. A subset of adventure stories from both literatures was created, for which national identity is the salient one. Due to censorship experienced in the Soviet Ukraine, the selected texts from Ukrainian tradition are predominantly associated with the emigrant publishing centers; while Soviet Ukrainian adventure is of great interest because of its strategies for mapping the in-group and the out-group, it is beyond my immediate interest in this paper. The Polish texts all originate from 'mainland' publishing centers, which is in concordance with the statement by the Polish researcher Joanna Papuzińska that literature for children and youngsters was virtually inexistent in the Polish diaspora during the socialist period⁸.

The genre's emerging in both literatures witnessed both nations in the course of more or less successful attempts to restore the national independence, which is why the reflection on the stateless fate of the nations and their 'colonial' history can be inevitably seen in the adventure stories.

5 M. Green, *Seven types of adventure tale*, s. 26.

6 J.G. Cawelti, *Adventure, mystery, and romance: Formula stories as art and popular culture*, Chicago 1977.

7 R. Rushdie, *On Adventure* [w:] *Imaginary homelands: essays and criticism 1981–1991*, London 1999, s. 222–225.

8 J. Papuzińska, *Mój bazarz*, Warszawa 2010, s. 137.

A large corpus of adventure stories participate in upbringing of collective identities in their readers, and this relationship is directly emerging out of the fact that the genre with the presumptions I described earlier permeates into the literatures of nations that have a history of being colonized rather than European metropolises. The adventure stories dwelling on this experience are the focus of my analysis in this paper, and they, in their own turn, may be lumped into two groups based on structural and topical analysis of the artistic world of these texts, which may be schematically called 'experience of the colonizer' and 'experience of the colonized'.

The first type deals with incorporating plots typical for Western European adventure into unambiguously nationally-marked stories. The in-group representatives, Poles or Ukrainians, undertake journeys similar to those familiar from the Western European literature. It is not a coincidence, perhaps, that authors of the most illustrative texts chose plots somewhat (30 years – *In Desert and in Wilderness* by Sienkiewicz, 50 years – the series on Tomek's adventures by Alfred Szklarski⁹) or greatly (the stories of *A journey into unknown* by Yuriy Tys¹⁰ and *The Son of Ukraine* by Zlotopolets¹¹ focus on the 16th and 17th c.) remote in time, unlike the texts of the second type. Representatives of the nations which had no overseas colonies are 'written into' typical situations of expansion into lands-yet-to-conquer on behalf of their deprived homelands (help the British bring civilization into Egypt (Sienkiewicz), catch the animals for European zoos on all continents (Szklarski), take part in conquering Peru (Tys) or end up on an uninhabited island not far from Brazil (Zlotopolets)), they discursively 'try on' this experience their nations never had.

Type one: trying on the 'experience of the colonizer'

However, recognizable topics and chronotopes are evaluated differently, and protagonists of these texts revisit the colonial situations based on their anti-imperial beliefs. The Polish discourse about European colonies witnesses this revisiting not only in adventure stories. Paweł Zajas¹², who researched into travel narratives of Poles on British service in South Africa, notes that there are two main ideological prisms noticeable in these descriptions: (1) understanding of European domination over non-white people as just, which is inherited from the English, and (2) a doubt which is a priori cast on every claim about 'benevolence'

9 A. Szklarski, *Tomek w krainie kangurów*, Warszawa 2009.

10 Ю. Тис, *Рейд у невідоме: дивні пригоди знатного молодця пана Миколи Претвича*, Буенос Айрес 1965.

11 В. Злотополец, *Син України*, Львів 1992.

12 P. Zajas, *Polskie postcolonial studies? Przypadek południowoafrykański*, „Napis” 2005, seria XI, s. 203–220.

of the empire because of their own nation's then-fruitless efforts to liberate from foreign dominance. Very similar principles antagonize in Polish exotic adventure. The characters of Sienkiewicz and Szklarski express doubt in benevolence of the motives of the empires based on their national identity, and it is assumed (especially in the series by Szklarski) that they should be able to come to understanding with the wretched in every continent as 'freedom-fighters'. However, despite great irony Sienkiewicz adds to his depiction of the British Empire¹³, this text was accused as supportive of imperialism¹⁴ and even removed from the canon for school reading for this reason for several years. Scholars studying the series by Szklarski also pay attention to paradoxical combination of explicit anti-colonial rhetoric with implicit revival of Eurocentric schemes¹⁵. From the point of view of 'incorporation' of plots from Western adventure into new, nationally-marked stories, *The Son of Ukraine* by Zlotopolets and Ihor Fediv is especially interesting case. This text arose as a diversion from a translation order of *The New Robinson* by Joachim Campe, which is an adaptation of Daniel Defoe's Robinsonade; the recognisable story is experienced by a Ukrainian Robinson in this text. Significant word-to-word repetitions allow easily distinguishing borrowed material from the newly introduced characteristics aimed at depiction of the protagonist's national identity. These changes may be also qualified as a change towards a more attentive attitude to the Other, but this ascribed recognition of the Other's identity is adjacent to borrowed models of exercising moral power over the colonized.

Actors in the adventure stories of this type may be schematically organized as follows: "we" (in-group representatives) – Europeans among other Europeans, vs. non-Europeans. This juxtaposition is always important for mapping the in-group, but is not necessarily the plot-organizing principle. The main collision in these adventure stories trying on 'the experience of the colonizer' may be either about opposition to 'barbarians' or about overcoming dangerous natural conditions (both cases fall under a more general opposition of 'civilization' and 'wilderness').

Adventure stories of this type have typical functions related to upbringing the feeling of national identity in their readers. Various aspects may be approached through the concept of 'raising identity-

¹³ Zob. np. H. Sienkiewicz, *W pustyni i w puszczy*, Kraków 2001, s. 13.

¹⁴ Zob. np. J. Galewicz, *Na pustyni frekwencja*, „Teatr Lalek” 1960, nr 11, s. 10–13.

¹⁵ M. Żółkoś, *Łowcy kultur. Cykl powieści o Tomku Wilmowskim w świetle myśli postkolonialnej* [w:] *Studia postkolonialne nad kulturą i cywilizacją polską*, red. D. Trzeźniowski, K. Stępnik, Lublin 2010, s. 347–358, J. Rybicki, *Sienkiewicz i Szklarski. Staś Tarkowski i Tomek Wilmowski* [w:] *Wokół W pustyni i w puszczy: W stulecie pierwszodruku powieści*, red. J. Axer, T. Bujnicki, Kraków 2012, s. 375–376.

-related self-esteem¹⁶. Authors describe the in-group members being as privileged as and equal to those of free European nations. This comes as a contraposition both to (usually explicitly) any discrimination experienced in their occupied homelands from oppressors and to (rather implicitly) any status stratifications within European continents. Having much more vivid anthropologic and cultural differences with the non-European of the depicted 'exotic' lands as the background, the Poles or Ukrainians are perceived as 'simply Europeans', which means 'as good as' representatives of the metropolises, and at the same time even somewhat better than those, being distinctive by the fact that they have never oppressed anybody¹⁷.

Numerous acts of 'recognition' of the in-group representatives or the in-group stereotypical image expressed by characters of other European origins (whose position entitles them to be a reputable source of such an appraisal) also add to raising identity-related self-esteem. An English captain greets the protagonist of *The Son of Ukraine* in the following way:

Sir! Your glorious and ardent nation restored the fading traditions of chivalry! You were the first in Europe to proclaim freedom, equality and fraternity, the first after the ancient Greeks and Romans to create a democratic republic! [...] Let me in the name of the empress of the seas, freedom-loving England, honestly greet you on the land which you discovered and which will be Ukrainian land forever, as its first governor!¹⁸

This citation is characteristic not only of what these 'acts of recognition' look like but also of the level to which they are fantasy-driven: recognition of somebody as more democratic than themselves by 'freedom-loving England' seems at least unrealistic and ascription of the high status and world domination to the English (the necessary prerequisite for this appraisal to be meaningful) is rather based on the situation of the beginning of the 20th c. than of middle 17th c.

¹⁶ Social psychologists studying identities claim that, on the one hand, the need for self-identification with a group may arise from lack of possibility to reach high self-esteem in interpersonal relations (zob. K. V. Korostelina, *Social identity and conflict: Structures, dynamics, and implications*, New York 2007, s. 20, 37). On the other hand, if a group identity does not provide high self-esteem, a normal psychological reaction is to try and raise it through inter-group comparison or through inter-group discrimination (*ibidem*, s. 43). This contributes to understanding of some of the mechanisms noticeable in the adventure stories.

¹⁷ Np. "Bugandians do not love the English, and this is no wonder. Who would love oppressors? Our expedition is quite a different pair of boots. Tomek [...] will explain him as one-two-three that the Poles are not after anybody's land" (A. Szklarski, *Tomek na Czarnym Łądzie*, Katowice 1970, s. 24).

¹⁸ В. Злотополец, *Син України*, s. 147–148.

Type two: revisiting
the 'experience of the
colonized'

In the second type, the exotic adventure is motivated through opposition of the in-group to the oppressor. *The Catchers of Tigers* (1946) by Ivan Bahrianyy¹⁹, *Through Siberia* (1928) by Tadeusz Dybczyński²⁰ and *Through Snow and Conflagrations* (1925) by Wacław Niezabitowski²¹ are illustrative examples of the type. Papużyńska claims that regaining of independence allowed the Polish literature to attend to tragic experiences, suffering of the in-group under foreign oppression, to create a 'library' of national martyrology and heroism, and to use these texts for upbringing of the following generations²². In the Ukrainian case, anything similar was only possible in the diaspora; however, the fact that lack of independence remained an unsolved issue, made this type of adventure last longer in the 20th c.

The named three texts have a similar plot structure: a group of young people (Bahrianyy), youngsters (Dybczyński) or even children (Niezabitowski) flee from a place they are involuntary kept by the imperial or Soviet system, somewhere on the endless spaces between the Western Siberia and the Far East, in order to make their way to their homeland and to take part in struggle for its independence. The Polish novels were written in the period when this regaining of independence already happened, so the young characters are just in time to take part in the Polish-Soviet war of 1920. The situation of creation of *The Catchers of Tigers* is different, so his character's home-coming remains but an intention:

Farther, farther! As far as he can! A little bit farther – and he is saved! And then we'll see! He'll dash off beyond the borders of this "motherland", off to Manchuria, Japan, Alaska, China... New lands, strange, unknown. He'll travel around the world and return home. Yes. He'll come, but as a conquerer, as an avenger this time. Gone to the East, he'll return from the West²³.

Just like with the first type, a general scheme of the actors in artistic world of these texts may be created. "We" (in-group representatives) – Europeans – among other oppressed peoples – vs. the occupant, the empire's representative. This opposition is always the constitutive principle for the plot.

National identity is the salient identity for the protagonists, and even for the empire the protagonists are especially suspicious subjects because of their national affiliation. With a small exception, the title nation of the empire – the Russians – are the 'definitive Other' for protagonists. For instance, in Dybczyński's novel a descent of exiled Poles is described

19 I. Багрянний, *Тигролови* [w:] *Тигролови; Морітурі*, Київ 2001, s. 5–241.

20 T. Dybczyński, *W poprzek Sybiru*, Lwów 1937.

21 W. Niezabitowski, *Przez śniegi i pożogę*, Grudziądz 1925.

22 J. Papużyńska, *Mój bazarz*, s. 17.

23 I. Багрянний, *Тигролови*, s. 43.

as “a man in his 50s, with very nice, not Russian facial features”²⁴. Despite the difference being much greater with the indigenous peoples of Siberia and the language skills as well as anthropologic features allowing pretending to be Russians in order to flee safely, opposition with the indigenous peoples is not definitive, their depictions in the novels are rather exotic details. It is also important that the alien exotic space is made more ‘friendly’ by those representatives of the in-group who came to inhabit it earlier (either as exiles or as economic migrants), not by the ‘civilizing’ efforts of the empire, as it was in the first type.

These texts revisit national ‘chosen traumas’ to actualize national identity and use the optimistic structure of the genre to turn the past grievances into a promise of retaliation. They mention suffering of thousands and millions, deaths of people close to protagonists, but focus on those rare ones who win, who managed to flee and who will be able to return to their homeland as an avenger. The novel by Bahrianyy, as well as a bunch of other Ukrainian texts published in the diaspora, is of interest here because the battle remained unfinished as of the moment of their creation, and among other didactic features, these texts aimed to bring up those avengers who will return to Ukraine in their readers.

It is important to note that although we discussed the two types of motivation of exotic adventure separately, in the stories of protagonists, they often intertwine. Where the exotic adventure takes place in the colonies of European empires, the fact of the protagonists’ presence there is often explained through their or their ancestors’ problems with imperial police and thus a need to emigrate, that is, the colonized status of their homeland. On the other hand, when the adventure takes place in faraway provinces of the empire, the exiled Poles and Ukrainians still take part in the colonization of these areas on behalf of the empire.

These two structural types being described based on the most illustrative examples where structural similarities were supported with thematic ones, it is necessary to stress that structural principle is predominant for our analysis and may be realized in combination with different geographical details of the stories. Here are some of the possible oddities in the adventure stories of the period.

A novel by Wasyl Chaplenko *In the labyrinths of Kopeth-dag* whose story takes place in Ashgabat and on the Soviet-Persian border, may be a good illustration of the first type of exotic adventure I discussed. The Ukrainian scientists, Ukrainian border servants, who in combined effort with the ‘good’ locals oppose to ‘bad’ locals, are situated in Central Asia

**On the margins
of the pure types**

²⁴ T. Dybczyński, *W poprzek Sybiru*, s. 78.

rather than in Ukraine for some more tragic reason than a wish to see the world. However, it is impossible to imply from the novel that the oppressor who has driven them out of their homeland is the same 'empire' on behalf of which they are bringing civilization into Central Asia. The fact that there is a group ideologically or ethnically more privileged than protagonists, is ignored for better, and the word 'Russians' is only used to metonymically name the Ukrainians as seen by Turkmen nomads²⁵ – just like the Poles for the Sudanese are simply the 'Europeans' or the 'English'²⁶. In the same time, national identity is the salient one here, which stops me from ignoring this text for the purpose of this paper together with the texts where representatives of different regions of the Soviet Union gather under the new umbrella identity.

On the other hand, there are a number of adventure stories in Ukrainian post-war literature, which have the structure of the 'experience of the colonized' adventure, despite thematically resembling the other type, because their action takes place in foreign exotic lands. The main structural juxtaposition here is still that of Ukrainians fighting against oppression together with other colonized people. For example, the Ukrainian protagonists of *Through foreign lands* by Bradovych²⁷ are situated in Istanbul where they covertly establish escape routes from the Soviet Union together with the representatives of the Caucasian republics, save other escapees and experience life-threatening dangers from the Soviet diplomats.

Finally, in the texts of 'experience of the colonized' type, the oppressor 'slot' in the structure may be filled out differently than I have discussed earlier. *Toward the Sun* by Halya Lahodynska²⁸ describes a trip by members of a Ukrainian underground organization in the Carpathians which unexpectedly gains a purpose of helping a colleague of theirs to flee to Czechoslovakia from being arrested by Polish police. This is very much like the Siberia adventures, because the protagonists are alienated by locals as rather resembling Poles the "masters" than themselves, and an escape to the free happier world to Czechoslovakia is similar to that to Manchuria in *The Catchers of Tigers*. Both novels being published in the West, the main difference is perhaps that the opposition to Polish domination has lost its utmost relevance by 1956, quite unlike the struggle against Soviet occupation, which is why the story by Lahodynska has a sentimental flair (it is also given a subtitle

25 В. Чапленко, *У нетрях Конет-Дагу*, Торонто 1951, с. 22–23.

26 H. Sienkiewicz, *W pustyni i w puszczy*, s. 14, 82.

27 М. Брадович, *Чужиною*, Буенос Айрес 1947.

28 Г. Лагодинська, *До сонця – до волі. Мандрівка юності*, Чикаго 1960.

‘a journey of the youth’). It may be implied that despite all the threats, much worse things were to be experienced and much farther escapes were yet to be undertaken.

Indeed, both types of the adventure discussed in this paper are united not only by utmost salience of the national identity, not only by implied (in the first type) or crucially salient (in the second type) opposition with the ‘occupant’ of the homeland, but also by the fact that every journey to the big world their protagonists undertake is but a strategic retreat. A return should follow – at least in the next generation, a return of a conqueror and avenger to regain the independence of the motherland in a luckier time, or of a highly-educated specialist to help develop this future independent homeland (both motives can be combined). In the Polish literature, the background explanation when the Poles are situated in exotic lands because of the need to escape from exile or arrest remains extremely popular in the genre as a stamp, even in the cases when the ‘experience of the colonized’ motif loses its vividness.

The experience of an independent Polish state in the 1920s–1930s made this motif feebler, and other motivations of exotic adventure arise, such as adventure-seeking or professional development²⁹. This type of motivation grows even stronger in the 2nd half of the 20th c. Obviously, in the post-war socialist Poland, for ideological reasons, oppression as the reason for exotic adventure could have been only discussed in historic prism – just like Szklarski does – in spite of existence of a new large diaspora. However, in the Ukrainian case, there is no such experience during the analysed period, so as far as the national identity is the salient one in an adventure story, it is the identity wounded by the experience of oppression and having the motherland colonized.

Having overviewed a number of Polish and Ukrainian exotic adventure stories, I have lumped them into two types depending of the construction of the plot-driving oppositions and structure of the artistic world. They all reflect attempts to deal with historic traumas, the experience of being an object of colonization. The first type is about ‘trying on’ the ‘experience of the colonizer’ these nations lacked in their own history. These novels retell stories topically similar to those from Western European literatures but revisit the colonial situation based on the anti-imperial beliefs incorporated into the national identity of the in-group representatives. The second type was schematically named the ‘experience of

29 Np. F. A. Ossendowski, *Pierścień z krwawnikiem*, Warszawa 1993 (originally 1938); T. Kostecki, *Kanion Słonej Rzeki*, Warszawa 2006 (originally 1939); K. Giżycki, *Nil – rzeka wielkiej przygody*, Warszawa 1972 (originally 1957); D. Bienkowska, *Daniel na Saharze*, Warszawa 1988; J. Chmielewska, *Skarby*, Warszawa 1993 (originally 1989).

the colonized' and deals with the exotic adventure undertaken because of the strife with the colonizer. These two types of motivation of exotic adventure characterized by pertinent structural oppositions are repeated in both Polish and Ukrainian literature as long as national identity is traumatized by the experience of being colonized.

The two structural types remain powerful in Ukrainian literature in the Diaspora up to the end of the Soviet era, while other connotations of national identity arise in Polish literature with the experience of independence. These novels attempt to depart from the historic traumas; the national identity now provides enough confidence to allow for flexibility – both in combination with other social identities and in playing the prescribed roles within the groups. On the other hand, Ukrainian Soviet literature witnesses introduction of a different approach to identity-upbringing with the use of adventure stories. Ethno-national criteria are abandoned here, and a new national Soviet identity is built, which is profoundly intertwined with the class identity.

Bibliography

- Bieńkowska D., *Daniel na Saharze*, Warszawa 1988.
- Brantlinger P., *Rule of darkness: British literature & imperialism, 1830–1914*, New York 1990.
- Bruzelius M., *Romancing the Novel: Adventure from Scott to Sebald*, Cranbury 2007.
- Cawelti J. G., *Adventure, mystery, and romance: Formula stories as art and popular culture*, Chicago 1977.
- Chmielewska J., *Skarby*, Warszawa 1993.
- Dybczyński T., *W poprzek Sybiru*, Lwów 1937.
- Galewicz J., *Na pustyni frekwencja*, „Teatr Lalek” 1960, nr 11, s. 10–13.
- Giżycki K., *Nil – rzeka wielkiej przygody*, Warszawa 1972.
- Green M., *Dreams of adventure, deeds of empire*, London 1980.
- Green M., *Seven types of adventure tale: An etiology of a major genre*, Philadelphia 1991.
- Korostelina K. V., *Social identity and conflict: Structures, dynamics, and implications*, New York 2007.
- Kostecki T., *Kanion Słonej Rzeki*, Warszawa 2006.
- Niezabitowski W., *Przez śniegi i pożogę*, Grudziądz 1925.
- Ossendowski F. A., *Pierścień z krwawnikiem*, Warszawa 1993.
- Papuzińska J., *Mój bazarz*, Warszawa 2010.
- Phillips R., *Mapping men & empire: A geography of adventure*, London – New York 1997.
- Pinto Coelho M. T., *The Image of the Portuguese in the British Novel of Empire: King Solomon's Mines and Prester John* [w:] *Colonizer and Colonized*, red. T. D'haen, P. Krues, Amsterdam-Atlanta 2000, s. 357–369.
- Rushdie S., *On Adventure* [w:] *Imaginary homelands: essays and criticism 1981–1991*, London 1999, s. 222–225.

- Rybicki J., *Sienkiewicz i Szklarski. Staś Tarkowski i Tomek Wilmowski* [w:] *Wokół W pustyni i w puszczy: W stulecie pierwodruku powieści*, red. J. Axer, T. Bujnicki, Kraków 2012, s. 363–376.
- Sienkiewicz H., *W pustyni i w puszczy*, Kraków 2001.
- Szklarski A., *Tomek na Czarnym Łądzie*, Katowice 1970.
- Szklarski A., *Tomek w krainie kangurów*, Warszawa 2009.
- Zajas P., *Polskie postcolonial studies? Przypadek południowoafrykański*, „Napis” 2005, seria XI, s. 203–220.
- Żółkoś M., *Łowcy kultur. Cykl powieści o Tomku Wilmowskim w świetle myśli postkolonialnej* [w:] *Studia postkolonialne nad kulturą i cywilizacją polską*, red. D. Trzeźniowski i K. Stępnik, Lublin 2010, s. 347–358.
- Багрянний І., *Тигролови* [w:] *Тигролови; Моритурі*, Київ 2001, s. 5–241.
- Брадович М., *Чужиною*, Буенос Айрес 1947.
- Злотополець В., *Син України*, Львів 1992.
- Лагодинська Г., *До сонця – до волі. Мандрівка юності*, Чикаго 1960.
- Тис Ю., *Рейд у невідоме: дивні пригоди знатного молодця пана Миколи Претвича*, Буенос Айрес 1965.
- Чаппленко В., *У нетрях Конет-Дагу*, Торонто 1951.

Powieści podróżniczo-przygodowe a tożsamość narodów niegdyś skolonizowanych: dwa typy strukturalne w literaturze polskiej i ukraińskiej

Niniejsze studium oparte jest na założeniu, że w literaturze narodów doświadczonych przez kolonizację zapożyczony gatunek powieści podróżniczo-przygodowej pełni odmienne funkcje dydaktyczne i światopoglądowe aniżeli w literaturze zachodnioeuropejskiej. Omówiono polskie i ukraińskie powieści podróżniczo-przygodowe, powstałe w okresie od początku XX w. do 1989 r., w których istotną rolę odgrywa kwestia tożsamości narodowej. Ze względu na strukturę świata przedstawionego oraz motyw egzotycznej podróży wyodrębniono dwa typy powieści. Utwory pierwszego typu – „przymiarki do roli kolonizatora” – służyły głównie podnoszeniu samooceny narodowej, obrazowaniu przedstawicieli „swojej grupy” jako uprzywilejowanych Europejczyków w typowych sytuacjach kolonialnych. W powieściach drugiego typu – „rewizja doświadczenia kolonialnego” – egzotyczna podróż wiązała się z przeciwstawieniem „swojej grupy” władzy zaborczej, „wybrane traumy” narodowe poddawane były tu rewizji i zastępowane obietnicą przyszłego zwycięstwa. Zwrócono też uwagę na odmiany funkcjonujące na marginesie „czystych typów” oraz analogie z innymi typami powieści podróżniczo-przygodowych występującymi w literaturach polskiej i ukraińskiej.

Słowa kluczowe:

powieści podróżniczo-przygodowe, tożsamość, literatura dla dzieci i młodzieży, funkcje dydaktyczne literatury

Екзотичні пригодницькі романи та ідентичність колонізованих у минулому націй: два структурні типи в польській та в українській літературах

Ключові слова:
пригодницькі ро-
мани, ідентичність,
література для дітей
і юнацтва, ди-
дактичні функції
літератури

Наше дослідження ґрунтується на припущенні, що за умови за-
позичення жанру екзотичного пригодницького роману для юна-
цтва до літератур націй, які зазнали колонізації, зокрема польської
та української, актуалізуються відмінні ідеологічно-дидактичні
функції, ніж у західноєвропейських літературах. Поміж текстами
в жанрі „екзотичної пригоди” з обох літератур від початку ХХ ст. до
1989 р., де ключовою є національна ідентичність, виокремлено два
типи романів, відповідно до структури художнього світу та моти-
вації екзотичної подорожі. Обидва типи, розважаючи, виконують
також дидактичні функції, пов’язані з ідентичністю. Перший тип,
схематично названий „примірювання досвіду колонізатора”, насам-
перед спрямований на зростання національної самооцінки; у таких
романах представники „своєї групи” діють у типових колоніальних
ситуаціях як привілейовані європейці, а самі ситуації почасти під-
даються ревізії з погляду ідеології „волелюбних борців за свободу”.
Другий тип, названий „ревізією досвіду колонізованого”, об’єднує
романи, де екзотична пригода пов’язана з протиставленням „сво-
єї групи” владній системі „окупанта”, тут актуалізовано „вибрані
травми”, які (завдяки переможному пафосу жанру) перетворено
на обітницю перемоги. У статті розглянуто також можливі шляхи
контамінації описаних „чистих типів”, а також історичне співіс-
нування цього типу з іншими видами екзотичної пригодницької
прози в польській та українській літературах.

Angloamerykańska popkultura a ukraińska tożsamość kulturowo-społeczna w *Depeche Mode* Serhija Żadana

My, dzieci imperium, byliśmy rozdarci między dwoma kołami zamachowymi informacji – z jednej strony nauczycielka języka niemieckiego uczyła nas, że internacjonalizm wyprowadzi nas na ludzi i postawi nasze niedorobione mózgi na miejsce, z drugiej strony – nasi ojcowie obklejali kabiny ciężarówek portretami generalissimusa Stalina, przez co wybierając między freie deutsche jugend i Stalinem, mimowolnie wybieraliśmy wąsatego generalissimusa.

Serhij Żadan, *Immigrant Song*²

W Związku Radzieckim środki masowego przekazu funkcjonowały głównie dla celów propagandowych i podlegały surowej cenzurze. Literatura i radio, a następnie także film i telewizja lansowały spaczoną wizję radzieckiego świata wraz z odpowiadającym jej totalitarnym modelem myślenia i zachowania. Oficjalny dyskurs publiczny tworzył wizję utopijnego świata i obraz idealnego człowieka sowieckiego. Wytwory kultury mogące zachwiać ten porządek rzeczy, w tym zachodnia popkultura, były skrupulatnie cenzurowane, a dostęp do nich ograniczony. Tworzenie i rozpowszechnianie, a także posiadanie tego, co niezgodne z socrealistyczną doktryną, było zabronione. Między innymi dzięki rosnącej dostępności i popularności propagandowych środków masowego przekazu, przemoc symboliczna w postaci sowietyzacji i denacjonalizacji w ZSRR okazała się tak skuteczna i przyniosła długotrwałe efekty odczuwalne w postsowieckich republikach dwie dekady po upadku komunizmu.

Uzyskanie przez Ukrainę niepodległości wiązało się z procesem rozpowszechniania języka ukraińskiego w dyskursie medialnym³. W tej

¹ Adres do korespondencji: Instytut Filologii Słowiańskiej, ul. Pocztowa 9, 53–313 Wrocław, Polska, E-mail: mateusz.swietlicki@hotmail.com.

² С. Жадан, *Біг Мак та інші історії: книга вибраних оповідань*, Харків 2011, s. 314 [przeł. M. Ś.].

³ Należy przypomnieć, że rusyfikacja Ukrainy oraz innych państw podległych początkowo rosyjskiemu mocarstwu, a potem ZSRR, sięga jeszcze pierwszej połowy XIX w. i związana jest z wprowadzoną w 1833 r. przez Siergieja Uwarowa, ministra spraw wewnętrznych Rosji, reformą dotyczącą jedności władzy, języka i religii. Ogłoszony w następstwie utwierdzania reformy *Cyrkularz wałujewski* z 1863 r.

tranzycyjnej sytuacji w mediach ponownie pojawili się ukraińscy twórcy wyklęci przez totalitarny system oraz problematyczne tematy eliminowane z debaty publicznej za czasów radzieckich. Pro-niezależnościowe tendencje zderzyły się z otwarciem na globalizację, co z kolei zaowocowało stopniowym pojawianiem się wcześniej cenzurowanych lub zakazanych wytworów zachodniej popkultury, które zaczęły koegzystować ze wciąż żywymi pozostałościami głęboko zakorzenionej radzieckiej propagandy. Mimo znaczących zmian w ukraińskim dyskursie medialnym do tej pory nie doszło do całkowitego wyeliminowania z niego radzieckiej spuścizny, czego dowodzi dominacja rosyjskojęzycznych stacji telewizyjnych, nieatrakcyjność kontrolowanych przez oligarchów i władzę stacji ukraińskojęzycznych, jak również popularność tańszych, rosyjskojęzycznych książek i wszechobecnego rosyjskiego szansonu. Ukraińskie mass media i kultura popularna stały się więc, nawiązując do słów Borisa Burdena opisujących stan po komunizmie, „strefą przejścia”⁴.

Od lat 30. ubiegłego stulecia problematyka seksu i seksualności w radzieckich środkach masowego przekazu stanowiła temat tabu, a istnienia płci społeczno-kulturowych odmiennych od biologicznych nie uznawano⁵. Obowiązujące role płciowe w popkulturze były hegemonialne,

ograniczał w znacznym stopniu wydawanie literatury w języku ukraińskim, pejoratywnie określonym przez Piotra Wałujewa „małoruskim”. Opublikowany przez Aleksandra II w 1876 r. *Ukaz Emski* był kontynuacją ostrej polityki rusyfikacyjnej. Zakazano wówczas używania nazwy Ukraina, nauki języka „małoruskiego” oraz publikowania jakichkolwiek tekstów po ukraińsku. Ukaz unieważniony został dopiero w 1907 r. XX w. okazał się jeszcze bardziej niszczący dla języka ukraińskiego. W latach 1923–1933 sowiecka władza zastosowała „owocną” ukrainizację, będącą elementem polityki korenizacji. Poprzez propagowanie języka ukraińskiego i likwidację analfabetyzmu dążono do wzmocnienia wpływów radzieckich na Ukrainie. W latach trzydziestych ukrainizację zakończono pod pretekstem walki z ukraińskim „burżuazyjnym nacjonalizmem”. Problem został rozwiązany za pomocą wzmocnionej rusyfikacji i kolektywizacji rolnictwa, która przyniosła ze sobą Wielki Głód i śmierć wielu milionów Ukraińców, w tym pisarzy i przedstawicieli inteligencji (tzw. Rozstrzelane Odrodzenie). Przymusową rusyfikację prowadzoną przez ZSRR aż do 1991 r. częściowo wstrzymano w latach 1963–1972 podczas destabilizacji. Zastosowanie pozorowanej ukrainizacji zakończyło się jednak, podobnie jak w latach 20., masowymi aresztowaniami wśród inteligencji ukraińskiej. Zob. Ł. Masenko, *Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny*, przeł. A. Bracki, Gdańsk 2008.

4 B. Buden, *Strefa przejścia: O końcu postkomunizmu*, przeł. M. Sutowski, Warszawa 2012, s. 19.

5 Sherry Wolf dowodzi, że od 1917 r. do początku lat 30. zgodnie z doktryną marksizmu w ZSRR panowało równouprawnienie, wolność seksualna, akceptowano także związki homoseksualne i operacje zmiany płci. Sytuacja ta uległa zmianie po dojściu do władzy Stalina. Zob. S. Wolf, *Sexuality and Socialism: History, Politics, and Theory of LGBT Liberation*, Chicago 2009.

jednak na przestrzeni ubiegłego wieku ewoluowały. Do początku lat 50. w kulturze socrealizmu męskość utożsamiano z obrazem młodego, aseksualnego i androginicznego mężczyzny, który poświęca swoją indywidualność i intymność dla bohaterskiej obrony ukochanej ojczyzny. W późniejszym okresie zaczęto odchodzić od tego modelu męskości, głównie dlatego, że nie było już zagrożenia wojną będącego pretekstem do szerzenia idei bohaterstwa. Wtedy w sowieckiej kulturze popularnej pojawił się wizerunek silnego, lecz pozbawionego emocji heteroseksualnego mężczyzny, który ciężko pracuje na utrzymanie rodziny. Kobiety, prezentowane wcześniej jako androginiczne robotnice, wróciły do wyznaczonych im w tym patriarchalnym systemie ról matek i żon. Doprowadziło to do katerycznego rozdzielania sfer życia na damską i męską, a co za tym idzie, upowszechnienia męskiej dominacji w społeczeństwie. Nowe mass media otworzyły postradziecki obszar geopolityczny na wszelką „zachodnią” odmienność, stopniowo pokazując różnorodność zarówno męskości, jak kobiecości. Dzięki temu spotkaniu z zachodnią popkulturą obraz radzieckiego mężczyzny zaczął coraz bardziej przypominać symulakrum⁶.

Amerykański dyskurs popkulturowy, promujący „supermenów”, „superojców” i „supermężów”, w trakcie Zimnej Wojny wytworzył postać zbuntowanego młodego mężczyzny, tzw. *bad boy*, co związane było z ideologiczną potrzebą dowiedzenia emancypacyjnego charakteru Stanów Zjednoczonych jako przodownika wolnego Pierwszego Świata przeciwstawianego totalitarnemu Drugiemu i skolonizowanemu Trzeciemu⁷. Ta zaproponowana w 1944 r. przez psychologa Roberta Lindnera postać „pozytywnego buntownika”, którego atrybutami są świadomość i silne poczucie własnej tożsamości, od lat czterdziestych XX w. stale gościła w angloamerykańskiej kulturze.

Proza Serhija Żadana stanowi doskonały materiał do przeprowadzenia I obserwacji, jak wytwory kultury Pierwszego i Drugiego Świata nakładają się i pomagają młodym Ukraińcom wychowanym na sowieckich wzorach i zafascynowanym wytworami angloamerykańskiej popkultury wykreować nową, postsowiecką tożsamość społeczno-kulturową. Projektując obraz pierwszego pokolenia młodzieży dorastającej na wolnej Ukrainie w latach dziewięćdziesiątych XX w., Żadan ukazuje wpływ zarówno sowieckiej, jak zachodniej kultury popularnej na rozwój

6 A. Матусьяк, *Постколоніальна дійсність як джерело страждань* (Anarchy in the UKR Serhija Żadana), „*Studia Sovietica*”, t. 2, *Семіосфера радянської культури. Знаки і значення*, red. В. Хархун, Київ–Ніжин 2011, s. 254–267.

7 L. Medovoi, *Rebels: Youth and The Cold War Origins of Identity*, Durham 2005, s. 1–53.

indywidualnych i zbiorowych tożsamości tej generacji. Bohaterowie autora *Woroszyłowgradu* mierzą się z upadkiem komunizmu i globalizacją, powodującą przenikanie tego, co „obce”, a więc inne, na grunt „rodzimej”, postradzieckiej kultury. Bezpośrednie nawiązania do angloamerykańskiej popkultury odnajdujemy we wszystkich powieściach i wielu opowiadaniach Żadana. Sygnalizują to już same ich tytuły: *Big Mac* (2003) to utwór jazzowy, *Depeche Mode* (2004) nazwa brytyjskiego zespołu synthpopowego, a *Anarchy in the UKR* (2005) stanowi parafrazę tytułu punkrockowej piosenki *Anarchy in the U.K.* zespołu Sex Pistols. Co więcej, nazwy wszystkich rozdziałów ostatniej części *Anarchy* to tytuły rockowych piosenek. W prozie Żadana zachodnia muzyka przenika postradzieckie realia i wydaje się dorastać wraz z bohaterami: od spokojnego synth-popu i klasycznego rocka (*Depeche Mode*, *Big Mac*), przez anarchiczny, zbuntowany punk (*Anarchy in the UKR*), na dojrzałym jazzie kończąc (*Woroszyłowgrad*⁸). W utworach charkowskiego pisarza występuje wiele ikon zachodniej popkultury, takich jak John Lennon, Chuck Berry, Michael Jackson, Elvis Presley, Iggy Pop, Red Hot Chili Peppers czy Elton John. Analizując fragmenty prozy Żadana, można dostrzec, iż w wielu przypadkach angloamerykańska popkultura otwiera protagonistów na to, co „inne” i często niezrozumiałe, gdyż obce. Początkowy zachwyt pewnymi wytworami obcej kultury popularnej zderza się z rozczarowaniem radziecką i postradziecką propagandą. Bohaterowie Żadana szybko dostrzegają jednak także biopolitykę kapitalizmu nastawioną na wytwór konsumującego ciała⁹.

Już w pierwszym zbiorze opowiadań pisarza można zaobserwować ścieranie się kultury Zachodu i Wschodu, najbardziej jest jednak to widoczne w jego debiutanckiej powieści *Depeche Mode*. Młodzi bohaterowie dorastają tam w postsowieckich realiach otoczeni zarówno zachodnią, jak radziecką popkulturą. Słuchają The Beatles i Depeche Mode, czytają Karola Marksa, Fryderyka Engelsa, Lwa Trockiego oraz komunistyczny poradnik rewolucjonisty. Już poprzez sam tytuł Żadan nie tylko przełamuje barierę między przynależnością do literatury popularnej i wysokiej, ale też pokazuje, nawiązując do słów Tamary Hundorowej, tranzycyjny charakter swojej twórczości¹⁰.

Tytułowy brytyjski zespół pojawia się w utworze dwukrotnie: po raz pierwszy, gdy protagonista o nazwisku Żadan wspomina zakup ich

8 Co ciekawe, niemiecki przekład powieści nosi nazwę *Die Erfindung des Jazz im Donbass* („Wynalezienie jazzu w Donbasie”).

9 M. Featherston, *Ciało w kulturze konsumpcyjnej*, przeł. I. Kurz [w:] *Antropologia ciała, Zagadnienie i wybór tekstów*, red. M. Szpakowska, Warszawa 2008, s. 111–115.

10 Т. Гундорова, *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї*, Київ 2013, s. 548.

płyty pt. 101¹¹, którego dokonał razem z bratem; po raz drugi podczas poświęconej zespołowi audycji radiowej, której będący pod wpływem alkoholu i marihuany Żadan wraz z kolegą Wasią Komunistą słuchają w mieszkaniu dziennikarza Goszy. Czytając parodystyczną biografię Dave'a Gahana, lidera Depeche Mode, prowadzący zamiast twórczości brytyjskiego zespołu, puszcza kiczowatą muzykę o matce w wykonaniu Stepana Halabardy. W audycji ojciec wokalisty jawi się jako niespełniony irlandzki nacjonalista, po którego śmierci żona oddaje się kolonizującym brytyjskim wrogom. Na łożu śmierci mężczyzna jedyną nadzieję na wypełnienie swojej misji pokłada w synu. Z wokalisty Gahan staje się rewolucjonistą, a Depeche Mode z zespołu synthpopowego przemienia się w grupę szerzącą walkę o niezależność. Co więcej, brytyjska (a więc „imperialna”) grupa, przedstawiona jest jako rodzinny irlandzki duet. Taka zniekształcona wizja okazuje się być dziełem londyńskiego tłumacza. Audycja o popularnym brytyjskim zespole zamienia się w parodię skrajnego nacjonalizmu. Spaczenie w odbiorze zespołu i Gahana najlepiej pokazuje zaprezentowane w owej audycji tłumaczenie tekstu najpopularniejszej w 1993 r. piosenki Depeche Mode pt. *I Feel You*:

I feel you
Your sun it shines
I feel you
Within my mind
You take me there
You take me where
The kingdom comes
You take me to
And lead me through Babylon

Co w przybliżeniu tłumaczy się następująco: „wybacz mi mamo, synowi marnotrawnemu, już zupełnie nie jestem taki, jaki byłem wtedy, w czasach naszego beztroskiego dzieciństwa, zła dośrodkowa siła narkomanii i pederastii wessała mnie w swoje głębiny i życie moje – to rosyjska ruletka, bez końca i początku. Ale – kontynuuje prowadzący, oczywiście już od siebie – ja wierzę mamo, że spotkamy się jeszcze w naszym starym dobrym Ulsterze, i nakopiemy razem – słyszysz mamo? – koniecznie razem – słyszysz, nakopiemy dupy fakin-katolikom okupantom, nawiniemy ich języki na genitalia na potężne koło zamachowe irlandzkiej myśli społecznej, jak tego pragnął nasz nieszczęsny ojciec – wyłupiastooki Ben i jak uczył towarzysz Lew Dawidowicz Trock, i jak wzywał nas do tego święty Dave i niepokalana dziewica – stara partyzancka kurwa!”¹².

11 Nieprzypadkowe wydaje się tu nawiązanie do Orwellowskiego „pokoju 101”.

12 S. Żadan, *Depeche Mode*, przeł. M. Petryk, Wołowiec 2006, s. 180–181. Wszystkie cytaty podawane będą na podstawie tego wydania.

Przeczytany w rytm tandetnej muzyki Halabardy prosty tekst piosenki zmienia się w komiczną odę do matki, ojczyzny oraz zmarłego ojca.

Problemy z odbiorem i tłumaczeniem niezrozumiałych angielskich tekstów widać także w przypadku przekładu kazania amerykańskiego wielebnego o wymownym nazwisku Johnson-i-Johnson, który w powieści symbolizuje konsumpcjonizm i zachodnią powierzchowność. Choć młoda ukraińska tłumaczka opowieść wielebnego o nawróconej kobiecie zmienia w historię o rozwiązałej alkoholice, wychowani na infantylizującej propagandzie postsowieccy ludzie bez zastanowienia przyjmują za słuszne źle przetłumaczone słowa wielebnego. Mimo że męczyzna zbawienie porównuje do gotowania owoców morza, a ważniejsze od duchowości i rzekomego zbawienia wydają się mu wartości materialne, słuchacze są zafascynowani nie tyle kazaniem, co samą możliwością zobaczenia prawdziwego amerykańskiego wielebnego, który nosi drogiego rolexa, otrzymania darmowego kalendarzyka z wizerunkiem duchownego i wysłuchania towarzyszącego spotkaniu bezpłatnego, „amerykańskiego” koncertu rockowego zagranego przez ukraińskich muzyków dobranych przez wielebnego wedle zasady: „najważniejsze, żeby dobrze wyglądali na scenie, no, żadnych tam Żydów, żadnych Mongołów, w żadnym razie żeby nie czarni” (s. 33).

II Postać Dave’a Gahana z zespołu Depeche Mode wiąże się także z obecnym w prozie Żadana homofobicznym dyskursem. Po wysłuchaniu karikatURALnej audycji o historii brytyjskiego zespołu, Wasia telefonuje do prowadzącego i przedstawia mu historię o Depeche Mode:

Kiedy uczyłem się w dziesiątej klasie w Czerkasach, to miałem przyjaciela, no, nie to że przyjaciela, raczej po prostu kolegę z klasy [...]. I on w zasadzie był normalnym koleś, niczym specjalnie się nie wyróżniał [...], wszyscy wtedy słuchaliśmy „Depeche Mode” [...]. I tak ktoś z nas, już nie pamiętam, kto właściwie, podarował mu na urodziny plakat z Gahanem, rozumie pan? [...] No i on, rozumie pan, on w zasadzie normalnym był koleś, ale powiesił u siebie w ubikacji ten plakat i zaczął walić konia patrząc na Gahana, wyobraża sobie to pan? [...] My myśleliśmy, może koleś tak lubi muzykę, może mu to pana „Depeche Mode” tak się podoba, że nie może się powstrzymać [...], na jakieś następne święto kupiliśmy mu nagrania „Depeche Mode”, myśleliśmy, że się ucieszy, podziękuję, A on, wie pan, co? Włączył te nagrania i mówi – co za gówno przynieśliście? (s. 170–172)

Gahan jawi się tu już nie jak muzyk czy irlandzki nacjonalista, ale ikona Zachodu wzbudzającego w chłopcu ekstazę. Podobnie jak w przypadku wielebnego Johnsona-i-Johnsona kolega Wasi reprezentuje ofiarę konsumpcjonizmu.

Nieobecny w publicznym dyskursie radzieckim motyw homoseksualizmu w prozie Żadana zazwyczaj łączy się z tym co zachodnie. Anglo-amerykańska kultura popularna spowodowała wyłonienie się postaci

homoseksualisty i związanej z nią homohisterii, czyli strachu przed byciem uznanym za geja¹³. Bohaterowie *Depeche Mode* posądzają przez to innych mężczyzn o rzekomy homoseksualizm, a za najgorszy i jednocześnie najczęściej używany wulgaryzm uznają słowo „pedał”. Mimo sarkastycznego stwierdzenia: „Homoseksualizmem się tymczasem nie zajmujemy, chociaż wszystko do tego zmierza” (s. 50), w powieści, podobnie jak w innych utworach Żadana, występuje wyjątkowo dużo nieheteronormatywnych postaci. Jedną z nich jest wpływowy redaktor Gosza, „pedał numer jeden w tym pieprzonym mieście”, którego bohaterowie podejrzewają o romans z kolegą o pseudonimie Kakao (s. 155). Odwiedzając Goszę, Żadan określa go mianem „tłust[ego], łys[ego], koles[ia] w niebieskim jedwabnym szlafroku” (s. 158), a jego mieszkanie nazywa „pedalskim”. Trzymany przez „pedała redaktora” pistolet gazowy skutecznie zniechęca jednak bohaterów do okazania niechęci czy użycia przemocy.

Osoby podejrzewane o homoseksualizm są u Żadana cudzoziemcami, tak jak w przypadku Wachy – bogatego Gruzina sprzedającego bohaterom wódkę, a jeżeli Ukraincami, to tymi zachwycającymi się obcą kulturą konsumpcjonizmu, jak mieszkający z Żadanem w akademiku Kakao, który zauroczony jest amerykańskim wielbnym Johnsonem-i-Johnsonem oraz współpracującym z nim muzykiem Małym Chuckiem Berry. W związku z nieobecnością homoseksualizmu w radzieckiej popkulturze, postaci te wydają się chłopcom reprezentować efekty globalizacji, przenikania do kultury tego co obce, a za taki bohaterowie *Depeche Mode* mają właśnie homoseksualizm. Warto przy tym zauważyć, że w przeciwieństwie do gejów, lesbijki w twórczości Żadana są przedstawiane pozytywnie, pojawiają się jednak zwykle tylko po to, aby rozbudzić fantazje seksualną mężczyzn¹⁴.

Podobnie do homoseksualizmu także pornografia nie stanowi elementu tożsamego z sowiecką kulturą. Jak się okazuje, redaktor Gosza odpowiada za nową gazetę finansowaną ze środków europejskich, w której nie promuje się jednak demokratycznych wzorców zachowań, a fotografie nagich kobiet. W powieści *Hymn demokratycznej młodzieży* Żadan przenosi czytelnika na plan finansowanego przez włoską fundację filmu o przeciwdziałaniu ukraińskiej prostytucji, który to film przemienia się następnie w pornograficzną produkcję dla fetyszystów. W opowiadaniu *Porno* z pierwszego zbioru autora *Woroszyłowgradu* nieposiadający

¹³ Zob. E. Anderson, *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities*, New York 2009, s. 81–91.

¹⁴ M. Świetlicki, *Męska dominacja jako źródło mizoginii w Hymnie demokratycznej młodzieży Serhija Żadana* [w:] *Konteksty feministyczne. Gender w życiu społecznym i kulturze*, red. E. Dura, P. Chudzińska-Dudzik, Łódź 2013, s. 279–294.

telewizora narrator wytwory zachodniej popkultury porównuje do pornografii „Elvis, George W. Bush, Mickey Mouse – to wszystko pornografia”¹⁵. Dowodzi w ten sposób, że zachodnia popkultura niczym pornografia propaguje spaczony obraz ludzkiej intymności. Bohater owego opowiadania wspomina czasy dzieciństwa, gdy tłumaczył dla kolegów nielegalnie zdobyte niemieckie filmy porno. Oglądanie w młodym wieku ostrej pornografii odbiło się na jego przyjacielu Bobie, który, jak się później okazuje, utrzymywał seksualne kontakty z własną matką, przez co w rezultacie znalazł się w szpitalu psychiatrycznym. W drugim wydaniu zbioru *Big Mac* pojawia się natomiast opowiadanie *Czerwony Elvis*, w którym postać amerykańskiego wokalisty symbolizuje zaprzękanie siebie i swojej kultury zglobalizowanej biopolityce konsumpcjonizmu.

Podsumowanie

Wyłaniający się z prozy Serhija Żadana obraz młodych ludzi dorastających w latach dziewięćdziesiątych XX w. dowodzi skomplikowanego procesu kształtowania się tożsamości w tym tak trudnym okresie przełomu. Będąc pierwszym pokoleniem mającym bezpośredni dostęp do zachodniej popkultury, bohaterowie utworów charkowskiego pisarza szukają wzorców zachowań także poza tymi reprezentowanymi przez generację swoich rodziców.

Przedstawiony w epigrafie opis radzieckiego wychowania i specyfika ukraińskich realiów uniemożliwiają Żadanowskiemu bohaterom pełną identyfikację ze światem znanym z mass mediów. Co więcej, zachodnia, nastawiona na konsumpcjonizm popkultura dla „pozytywnych buntowników” Żadana okazuje się równie wypaczona, co sowiecka. Nostalgicznie spoglądając na czasy swego radzieckiego dzieciństwa i niepewnie patrząc w zglobalizowaną przyszłość, bohaterowie próbują stopniowo wykształcić własne wzorce zachowań i stworzyć nową, postradziecką tożsamość.

Bibliografia

- Anderson E., *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities*, New York 2009.
- Buden B., *Strefa przejścia: O końcu postkomunizmu*, przeł. M. Sutowski, Warszawa 2012.
- Featherstone M., *Ciało w kulturze konsumpcyjnej*, przeł. I. Kunz [w:] *Antropologia ciała. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. M. Szpakowska, Warszawa 2008.
- Masenko Ł., *Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny*, przeł. A. Bracki, Gdańsk 2008.
- Medovoi L., *Rebels: Youth and The Cold War Origins of Identity*, Durham 2005.

¹⁵ C. Жадан, *Big Мак*, Харків 2003, s. 127.

- Świetlicki M., *Męska dominacja jako źródło mizoginii w Hymnie demokratycznej młodzieży*» Serhija Żadana [w:] *Konteksty feministyczne. Gender w życiu społecznym i kulturze*, red. E. Dura, P. Chudzicka-Dudzik, Łódź 2013, s. 279–294.
- Wolf S., *Sexuality and Socialism: History, Politics, and Theory of LGBT Liberation*, Chicago 2009.
- Żadan S., *Depeche Mode*, przeł. M. Petryk, Wołowiec 2006.
- Гундорова Т., *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї*, Київ 2013.
- Жадан С., *Біг Мак та інші історії: книга вибраних оповідань*, Харків 2011.
- Жадан С., *Гімн демократичної молоді*, Харків 2005.
- Матусьяк А., *Постколоніальна дійсність як джерело страждань (Anarchy in the UKR Сергія Жадана)*, „Studia Sovietica”, t. 2, *Семіосфера радянської культури. Знаки і значення*, red. В. Хархун, Київ-Ніжи 2011, s. 254–267.

Anglo-American Pop culture vs Ukrainian Sociocultural Identity in Serhiy Zhadan's *Depeche Mode*

The article presents the influence of Anglo-American and Western popular culture and mass media in Serhiy Zhadan's *Depeche Mode*. The author of the article traces elements of pop-culture, globalization and consumerism in Zhadan's debut novel and shows that the protagonists' fascination with all that is new and foreign gradually changes into a critique of the Western role models and is replaced by nostalgia of the Soviet ways.

Keywords:
popular culture,
mass media,
homohysteria,
homophobia,
masculinity

Англо-американська поп-культура та українська соціокультурна ідентичність (на прикладі *Депеш Мод* Сергія Жадана)

У цій статті здійснено спробу з'ясувати значення ЗМІ у процесі формування чоловічої ідентичності персонажів у *Депеш Мод* Сергія Жадана. Західна поп-культура для героїв стає такою само спотвореною, як і радянська. Ностальгуючи за своїм радянським дитинством і вдивляючись у глобалізоване майбутнє, герої намагаються розвивати власну модель поведінки і проектувати нові моделі мужності.

Ключові слова:
поп-культура, ЗМІ,
гомофобія, гомо-
істерія, маскулінізм

Ольга Смольницька¹

Науково-дослідний інститут українознавства МОН України
(Ukraine)

Гендерна інтерпретація у збірці Віри Вовк *Карнавал*: міфологічний аспект

Сучасне українське літературознавство розширює можливості, залучаючи до свого спектру різні аналітичні моделі, таким чином пропонуючи нові погляди на проблеми різних століть, але передусім – XX та XXI. Наприкінці 1990-х рр. в українському літературознавстві стала популярною гендерна теорія, зокрема, передусім завдяки Симоні де Бовуар. Також ще одним аспектом нового підходу стала увага до екзистенціалізму Жана-Поля Сартра і де Бовуар, причому насамперед згадується її книга *Друга стаття*. Проблеми сексизму, маргінальності та інші соціальні аномалії аналізуються уже в контексті філософської еволюції: від розгляду архаїчних громад Зигмундом Фройдом, Клодом Леві-Стросом та ін. до ідей марксизму і праці Фрідріха Енгельса *Походження родини, приватної власності та держави*.

Також українські дослідники цікавляться гендерною теорією і застосовують її до художньої літератури, лінгвістики, філософії, психології, медицини, педагогічних і соціологічних проблем, дослідження ритуалу, етнології, що помітно в працях Соломії Павличко, Віри Агеевої, Тамари Гундорові, Марти Богачевської, Вікторії Гайденко, Марії Петрушкевич, Людмили Лушпай, Наталії Чухим, Ліліани Гентош, Оксани Кісь, Ірини Малкіної-Пих, Тані Хоми та ін. У річниці етнології за останні роки цікавою є монографія Ірини Ігнатенко *Жіноче тіло у традиційній культурі українців* (2013) – ця праця розвінчує ідеал народництва і порушує проблеми залежності людини від соціуму. Узагалі тенденцією українських гендерних студій можна назвати прагнення залучити здобутки різних галузей – напр., міфології, художньої літератури, політики у працях

¹ Adres do korespondencji: Науково-дослідний інститут українознавства, вул. Исаакяна, 18, Київ, 01135, Україна. E-mail: olga-smolnickaya@yandex.ru.

Павличко. Дослідники гендеру схилиються до порівняння традицій суспільства в різні епохи, зокрема в різні періоди ХХ ст. до ХХІ ст. включно.

Малкіна-Пих пропонує такі важливі завдання сучасних аналітиків гендеру (уживаючи цей термін у транслітерації “гендер”):

- (1) подолання андроцентризму, категорична відмова від “змішання” чоловічих і жіночих наративів за реконструкції життя окремих етносів, (2) підвищена увага до гендерних розходжень, роздільний опис життєвих практик чоловіків і жінок; (3) дослідження всіх видів соціальних практик жіночих співтовариств, де жінки розглядаються як “ключові інформатори”; (4) аналіз жіночого і чоловічого досвіду з погляду самих його суб’єктів, їхньої життєвої перспективи, погляд на респондентів “знизу” і “зсередини”, а не “зверху”, не з позиції експерта; (5) концептуалізація жіночої і чоловічої поведінки як відображення різних соціальних та історичних контекстів; (6) вміння прислухатися до власних емоційних реакцій, зіставляти свій життєвий досвід з досвідом інформатора (проблема довіри своїм емоціям, а не їх усунення)².

Таким чином, удавана строкатість нових підходів насправді становить спробу створення цілісної моделі. Останнім часом спостерігається певний відхід від фройдизму і натомість засвоєння юнгіанської теорії на українському ґрунті, причому в українознавчому аспекті згадуються праці не тільки Карла Густава Юнга, але й Нортропа Фрая, Марії-Луїзи фон Франц. Це стосується досліджень Олександра Астаф’єва, Юлії Григорчук, Марії Зубрицької та ін. Також набуває популярності дослідження “предківського синдрому” (зокрема, у біографії Лесі Українки, де на моделі генеалогії, родинного виховання, дитячих ігор як моделі поведінки вибудовуються філософські концепти як визначники творчості письменниці; приклад – есей Ніли Зборовської *Моя Леся Українка*, 2000). Помітний інтерес до теорії Отто Вайнінгера (зокрема, запропоновану ним модель застосувала Зборовська у монографії *Код української літератури*), лаканівської школи, концепцій Жака Дерріди, Мішеля Фуко тощо. Здійснюється й перехід від швейцарської школи психоаналізу до американської. Таким чином, гендерні студії в Україні різноаспектні та не можуть бути зведені до єдиного конструкту.

Окреслений контекст виявляється в творчості Віри Вовк (автомім Віра-Лідія-Катерина Селянська, 1926 р.н.), української поетеси, прозаїка, драматурга, перекладача, науковця, літературного критика, яка мешкає в Ріо-де-Жанейро. Традиційно цю письменницю відносять до Нью-Йоркської групи, але творчість Віри Вовк ширша за один напрям. Віра Вовк досить мало згадується в сучасних

2 І. Г. Малкіна-Пих, *Гендерна терапія. Довідник практичного психолога*, <http://medbib.in.ua/gendernyie-issledovaniya-41831.html/> [dostep: 31.01.2014].

дослідженнях і навіть в навчальній літературі, хоча напрям її творчості неординарний саме баченням гендерної та юнгіанської теорій та поєднанням українських архетипів із неоміфологізмом і магічним реалізмом.

Мета дослідження – простежити зміну гендерної психології у героїв збірки Віри Вовк *Карнавал*.

Відповідно до мети ставимо завдання:

- 1) окреслити український контекст гендеру;
- 2) проаналізувати міфологічний складник творів Віри Вовк у гендерному аспекті;
- 3) через компаративний аналіз дослідити юнгіанські символи збірки оповідань *Карнавал* (Ріо-де-Жанейро, 1986).

Відомо, що поняття “гендер” (gender) виникло з появою фемінізму. Перші дослідники протиставляли стать і гендер, природу і культуру, із чого виникла теорія статевих відмінностей. Під час досліджень з’явилася тенденція залучати гендер до культурного, а не біологічного витвору, але внаслідок так і не було з’ясовано причину відмінності в психології статей³.

Враховуючи те, що юнгіанський метод почав застосовуватися в українському літературознавстві тільки починаючи з 1990-х рр., бо до того переважно замовчувався, можна вважати означувану проблему новою дослідницькою сферою українського літературознавства. Спільність національних архетипів у різних народів і племен була забороненою темою, тому її не висвітлювали. Застосування юнгіанського методу в сучасному українському літературознавстві здійснюється не завжди коректно; так, змішуються поняття архетипу, образу та символу, не звертається увага на творчу діяльність як на реалізацію та витіснення власної Тіні, асиміляцію інших архетипів (Аніми, Анімуса тощо). Ці помилки пояснюються недостатньою увагою до класичної джерельної бази, оскільки для правильного розуміння літератури в юнгіанському аспекті необхідно знати праці Юнга та його школи, а також мати базу з історії первісного устрою та фольклору різних, а не тільки українського, народів. Проте останнім часом цей напрям розвивається в українознавстві досить успішно, і вже є певні напрацювання в галузі психоаналізу Лариси Залеської Онішкевич, Зубрицької, Ігоря Калинця, Софії Майданської, Олени Предко, Олени Таланчук та ін., причому предметом аналізу дослідження виступає український матеріал. Питання гендеру в українській гуманітарній науці

3 Гендер [w:] *Енциклопедія постмодернізму*, red. Ч. Вінквіст, В. Тейлор, Київ 2003, s. 107–108.

розглядалося переважно у фрейдистському ключі – зокрема, варто згадати праці Зборовської як представниці жорсткого фрейдизму.

Показова в плані поєднання матеріалу різних культур збірка Віри Вовк *Карнавал*. Стиль Віри Вовк у цьому циклі прозових творів – фрейдистський і водночас юнгіанський опис видінь-снів; цьому сприяють і описи картин Юрія Соловія. Незважаючи на те, що сама авторка не дає однозначного психоаналітичного тлумачення своїм творам, утім, вона обізнана зі здобутками аналітичної психології, зокрема з архетиповими прапервнями несвідомого. Лаконічний, афористичний, часто символічний стиль будь-якого твору Віри Вовк: поетичного, прозового чи драматичного – є результатом кропіткої праці та потужного опрацювання образів сфери несвідомого.

Валерій Шевчук, відомий своїми здобутками у дослідженні та змалюванні демонології (уже у власних художніх творах), а отже й особливими розумінням сутності національних архетипів, характеризує карнавал як образ життя, причому порушує питання культурної тяглості, вважаючи, що збірка *Карнавал* передує повісті *Старі панянки*, де тема перевтілень і масок розглядається детально. Пояснюючи, що карнавал – це закони юрби і водночас прагнення вирватися з рутини, своєрідне мереживо життя, Шевчук наголошує на танатологічній символіці сакрального дійства:

як біля кожного мережива, й там чатує павук із білим черепом на чорному тлі – образ Смерті. Через це карнавал – це поле, на якому справляє свої жнива Смерть⁴.

Отже, карнавал, зокрема в інтерпретації Віри Вовк – це взаємодія Еросу і Танатосу. Без Еросу незрозуміла сутність Танатосу, і навпаки. Образ Мертвої Голови – черепа і павука – стає зрозумілим, якщо врахувати загальний латиноамериканський потяг до включення символіки смерті (Танатосу) в інстинктивну розкутість свята (а також Ерос). Це можна пояснити архаїчною свідомістю і накладанням архетипів народного католицизму, що й зумовлює численні міфи різних народів Латинської Америки про привидів, скелети, вірування про Санта-Компанью (процесію мертвих), мексиканське свято предків з ритуальною їжею у формі черепів і кісток, тощо. Прикметно, що підсилений інтерес до Танатосу під маскою Еросу притаманний як іспанській, так і португальській культурі, а тубільні (індіанські та негритянські) вірування дуже своєрідно синтезують це з культом предків. Важливо врахувати і те, що країни Латинської Америки тривалий час у культурному плані існували досить

4 В. Шевчук, *Проза Віри Вовк* [w:] В. Вовк, *Проза*, Київ 2001, s. 18.

законсервовано, і середньовічно-барокова догматика мала значний авторитет не лише в побуті, але й в самому світогляді тубільців.

У всіх названих традиціях під яскравим вбранням (поверхневим, зовнішнім) виявляється порожній скелет, доміно виступає як вісник з потойбіччя, і втрачаючи матеріальне, індивід насправді звільняється духовно. Карнавал – зіткнення архетипів Персона, Маски і Тіні. Отже, цикл *Карнавал* – дуже тонка стилізація бразильських вірувань, синкретичного світогляду, вдало поєднаного з українськими прапервнями. Слід враховувати вищесказане, щоб зрозуміти інший вектор логіки і вдавану ірраціональність збірки – насправді ж кожен твір становить логічну систему.

Як уже зазначалося, *Карнавал* цікавий зіставленням українського (авторського) мислення та бразильського, тобто діаспорного, контексту. Перша частина – *Людина, що падає* – побудована на теорії підсвідомого (хаос у лампіоні, місто) та виокремлення Тіні – шакала, який намагається змусити героя покінчити життя самогубством⁵. У гендерному аспекті нас цікавлять карнавальні образи:

водна змія Норато, віла Уяра, безголовий мул; малий чорний Сасі з льюлькою в роті стрибає на одній нозі, богиня Єманжа променіє в своїх клейнодах з авреолею морських зір, олень Аньянга лякає великими вогненними очима⁶.

Тут змія постає як жіноче божество, і в п'ятому розділі *Каппа хреста* про це сказано абсолютно прямо. Героїня оповідання, Анжеліка, хорунжа Школи Портеля (танцівниця самби), так малює словесний автопортрет:

Мій срібно-синій одяг виблискує інеем, печерними кристалами, пінами моря в причалі, міріадами краплин містичного водоспаду, біля якого приносять жертви для богині вод Єманжа⁷.

Як зазначають дослідники Вільгельм Бауер, Ірмтрауд Дюмотц, Сергіус Головін, змія в індіанців – “володарка води, вона може віддати або затримати воду”⁸. Змія може виступати жіночим репродуктивним началом, може чоловічим⁹, а взагалі це символ поєднання верхньої та нижньої вертикалей. У бразильських індіанців відомі дві змії-близнюки. Змія роз'єднує та поєднує небо та землю, тобто

5 В. Вовк, *Карнавал* [w:] В. Вовк, *Проза*, s. 341–342.

6 *Ibidem*, s. 342.

7 *Ibidem*, s. 356.

8 В. Бауер, И. Дюмотц, С. Головин, *Энциклопедия символов*, Москва 2000, s. 95.

9 В. Иванов, *Змей* [w:] *Мифы народов мира: энциклопедия*: В 2-х тт., т. 1, Москва 1994, s. 468.

виконує космогонічну функцію¹⁰. У Вовк змія, яка пожирає (сонце, воду, рибу – Леві-Строс¹¹, людей) – жіночий символ. Бразильські індіанці племені іхкар'яна згадують анаконду, яку тримала в клітці у воді та годувала жінка; коли жриця не принесла м'яса, змія з'їла її. Індіанці вбили анаконду, після чого почалася сильна злива: “У той же час пролився дощ, подув вітер-переможець, переможець великої змії-анаконди”¹². Як свідчить Юрій Берьозкін, “у деяких міфах (у племен мосетене, ябарана, юракаре, таріана) тіла міфічних персонажів перетворюються на тварин, птахів, рибу”¹³; у мексиканців змії крилаті, пернаті. В українському мисленні змія – меандр, тобто вода, і рідко статичний символ (змій у печері). Змія, як і риба, і загалом усе довге та гнучке (свічка, черв'як), в юнґіанстві означає несвідоме.

У подальших розділах гендерна функція простежується чіткіше. По-перше, жінка протиставляється чоловікові (хоча в третьому розділі *Папа в жалобі* колюмбіна знаходить із Папою Римським спільну мову. Запропоноване авторкою розв'язання конфлікту двох протилежностей нетипове і підсумовується в зверненні Папи до здивованих прелатів: “Де написано, що папі не вільно забавлятися в карнавалі?”¹⁴. Таким чином, у творі описано віднайдений компроміс між Природою (колюмбіна) і Культурою (Папа), Гріхом і Святістю. У феміністичному трактуванні можна пов'язати це й з психотипами Матері і Проститутки (Вайнінґер), згаданими Зборовською в *Коді української літератури*. Але тут носієм асексуальності і духовності виступає чоловік. Відповідно можна простежити асоціативний ряд церковного ставлення до жіночого обов'язку, який полягає в материнстві. Колюмбіна як виразник стихійного, природного начала, навпаки, означає інтуїтивну творчість. І все ж таки в бразильських жінок, як-от балерини Сільвії (Аніма якої – жебрачка, а Тінь – чорне та золоте доміно¹⁵ – другий розділ *Жінка в дзеркалі*) – або красуні Лю-ани, більше прав порівняно з корінним населенням. Навіть видатні індіанські жінки ХХ ст., як-от керівник повстанського руху Анна Ме Піктоу (Аквош) або екстрасенс Марія Сабіна, були неписьменними та зазнавали гендерних утисків. Анна Ме взяла на себе чоловічу функцію, а Марію Сабіну оточення не сприйняло в її жіночій іпостасі¹⁶.

¹⁰ *Ibidem*, s. 469.

¹¹ К. Леві-Стросс, *Структурная антропология*, Москва 2001, s. 281.

¹² В. Иванов Змей, s. 470.

¹³ Ю. Березкин, *Индийцев Южной Америки мифология* [w:] *Мифы народов мира: энциклопедия*: В 2-х тт., т. 1, s. 523.

¹⁴ В. Вовк, *Карнавал*, s. 350.

¹⁵ *Ibidem*, s. 344–346.

¹⁶ В. Бауэр, И. Дюмотц, С. Головин, *Энциклопедия символов*, s. 107–111.

Слід докладніше проаналізувати розділи *Жінка в дзеркалі* і *Капна Хреста*.

Героїня першого, як уже зазначалося, балерина Сільвія. Її можна сприймати як Аніму і етерну істоту, яка відкриває шаманські таємниці самопізнання. Проте у тексті загострено протиставлені світи – духовний і матеріальний, а отже, наголошується на дикій природі Сільвії, причому цю силу несвідомого героїня відкриває завдяки душевному голоду. Показово, що балерина не знає про себе майже нічого як про особистість і може розповісти лише про свій статус відомої танцівниці або прикрашену топазами сукню, тобто поверхнєве, зовнішнє (увага авторки до орнаменталізму має велику смислову функцію; цей прийом можна порівняти з “декоративністю” Оскара Вайлда). Насправді глибинна сутність героїні заявляє про себе в таких рефлексіях:

Я відчуваю себе вкоріненою в той пейзаж за вікнами, що випаровує спеку, той великоміський гамір, де знаходжу душу своїх предків, які, певно, вмирали на асфальті, танцюючи й співаючи самба¹⁷.

Самба – це не лише прикметна ознака бразильського карнавалу, але й обрядова складова фольклору цієї країни, причому цей танець (а точніше, ціле дійство) стосується переважно жіночого мистецтва. І далі в тексті – різкий контраст з вище цитованим вище:

Однак я пам'ятаю тільки свою матір, яка померла сімнадцять років тому. З обличчя в дзеркалі дивляться на мене голодною кішкою двоє допитливих карих очей, неначе хотіли б висати з мене якісь тайни¹⁸.

Отже, на самому початку підкреслюється притлумлена дика природа героїні, тобто інстинкти, які вимагають виходу і заявляють про себе синкретизмом і уречевленням.

Сільвія зустрічає свою Тінь – жебрачку. Убога духом, але матеріально багата балерина бачить убогу матеріально, але багату духом протилежність (тут і в інших розділах, як і взагалі в багатьох творах Віри Вовк, – імпліцитні алюзії до Євангелія). Зовні жебрачка також протилежна балерині, у тому числі не лише стражденним виглядом, але й зором “сірих очей чужинки [...] подібних до незрячих й видючих заразом, як очі пророчиць”¹⁹. Дрібняки, простягнуті балериною жебрачці, означають енергетичний відкуп від Тіні, щоб цей складник несвідомого не заважав у подальшому зростанні, а допомагав йому. Цей прийом часто описується у казковому

¹⁷ В. Вовк, *Карнавал*, s. 344.

¹⁸ *Ibidem*, s. 344.

¹⁹ *Ibidem*.

фольклорі різних народів, де герой віддає свої гроші на поховання невідомого небіжчика, який згодом у подобі незнайомця допомагає рятівникові. Можна згадати і монети, які клали померлим для переходу в інший світ (наприклад, для Харона-перевізника). Цей мотив широко відомий і досі використовується в сучасній літературі. Але жебрачка в творі Віри Вовк відмовляється від грошей і натомість благає: “Дай мені свою долю!”²⁰. Відмова балерини спричиняє душевну драму – зневіру в марноті марнот, суєтності святкового буття, яке здається героїні поверховим. У діалозі з чорним доміно – іншою іпостасю Тіні – Сільвія зізнається відверто, що не хоче бути собою й прагне помінятися з кимось долею. Її питання – типове юнгіанське: “Якими таємними нитями моє тіло зв’язане з моєю свідомістю?”²¹. У подальшому рефлексуванні балерина відкриває в собі сферу несвідомого: “То моє призначення – бути Сільвією. Але де я була, коли ще не була собою? А коли помру, куди подінеться Сільвія? Чи я затримаю свою свідомість?”²² (остання фраза нагадує відомий заклик Фавста зупинити мить). Чорне доміно дорікає героїні тим, що та не відвідувала занять з катехизму (адже, як має здогадатися реципієнт, будь-який християнин розуміє, що стане з душею після смерті тіла), але Сільвію не задовольняють догми: її сумніви – складніші. Урешті-решт, у внутрішньому бунті розчарованої героїні настає усвідомлення, що світ прекрас і взагалі матеріальних благ, чуттєвих задовольень – насправді фальшивий: “Людина не може ходити одягнена тільки в клейноди”²³. Розрив між насолодою для тіла і прагненнями душі відчувається особливо гостро. Певною мірою Сільвія була язичницею, можливо, гетерою чи танцівницею до зустрічі з Христом, але після пізнання своєї Тіні вона прагне бути щедрою і віддати жебрачці свою долю. Спочатку героїня пізнає себе через “Я” але самовичерпаність, его-інфляція призводять до протилежної дії – пізнання себе через Іншого. Але в обох випадках Сільвія прагне самоідентифікації.

Чорне доміно як Тінь означає анонімність: “Я не знаю, хто приховується за тією маскою”²⁴. Статичність, умовність, маскарадність – це ознаки або істоти натовпу (як узагальнений, безликий образ), або істоти з потойбічного світу. Чорне доміно зізнається, що воно – доля Сільвії та йде до жебрачки, оскільки балерина подарувала тій свою долю. Інша іпостась – золоте доміно – виявляється долею жебрачки,

²⁰ *Ibidem*, s. 345.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

яка прийшла до Сільвії. Як не дивно, матеріальний добробут у творі Віри Вовк виражений чорним кольором, тобто смертю та вбогістю духу; натомість доля жебрачки означає духовне багатство, і звідси золотий колір як ознака раю чи нової енергії. Ця кольорова символіка – алхімічна. Героїня прагне очищення свідомості. Також в тексті наявна євангельська алюзія: перші стануть останніми, останні – першими. Віра Вовк як свідомо християнка часто обігрує біблійні мотиви в своїх творах і вдається до імпліцитних натяків.

Зміна обличчя – героїня бачить у дзеркалі замість своїх “сиві, втомлені очі чужинки”²⁵ – також міфологічно-фольклорний прийом, аналізований юнґіанством. Схожі мотиви спостерігаються в сновидіннях, що, як відомо, теж є матеріалом психоаналітичних студій.

Якщо цей розділ описує те, що героїня не відторгає своєї Тіні, то наскрізний мотив деяких інших мініатюр (наприклад, *Папа в жалобі*) – це зустріч із власною Анімою. Герой або приймає її, як Папа Римський – колюмбіну, або ж убиває, нездатний асимілювати. Таким чином, Аніма вироджується.

У снах і витворах фольклору Аніма втілюється в образі жінок, несе в собі закон Еросу та підкоряється йому. Розвиток Аніми відображується у ставленні чоловіка до жінки; Аніма може бути дуже архаїчною (образи русалок, мавок, безмовних служниць, хатніх господарок тощо) і недорозвиненою, тому недостатня вибудова цього архетипу може призвести до надмірної концентрації Тіні. Юнг називав Аніму архетипом самого життя.

Карнавал як Смерть, що пожирає “тих, хто не улягає його законам”²⁶, розгортається в четвертому розділі *Весільне плаття*. Героїня цієї мініатюри Люана одразу після вінчання йде на карнавал у весільній сукні, а її чоловік Амаро, почувши розмову папуг про те, що пан Афраніо зробив Люану своєю коханкою, вбиває її:

Коли Люана над ранком потиху відкриває двері — без букета й серпанку, в пом'ятій сукенці, я колю її довгим ножом:

— Це, щоб ти знала: шлюбна сукенка — не одяг на карнавал. Я казав тобі: шлюбна сукенка — свята. Треба було повірити.

Бачу в її очах, що гаснуть, покору. Вона не пручається. Кане на долівку, і на білому шлюбному платті розцвітає червоний гібіск.

— Люано, моя Люано, ти мусіла заплатити за свою одчайдушність. Ось зараз, ти вже не побачиш, як перемінюся в чорного кондора. Перше виключу очі панові Афранієві, а потім сидітиму цілу вічність на хресті твоєї малої білої могили, моя кохана²⁷.

²⁵ *Ibidem*, s. 346.

²⁶ В. Шевчук, *Проза Віри Вовк*, s. 19.

²⁷ В. Вовк, *Карнавал*, s. 353.

За стилем і задумом цей опис нагадує твори Габріеля Гарсія Маркеса. Виокремлюється ще біблійний підтекст, а саме постулати народного католицизму: Люана заплямувала чистоту й таким чином порушила код Діви Марії, і карнавал не перемінився на містерію. Відбувається гендерне розкодування, злам традицій: Люана стає після дійства звичною людиною та вмирає, так само як Мадонна в апокрифах уявляється звичайною жінкою (*Марія* Тараса Шевченка) або лялькою (фея з блакитним волоссям у *Піннокіо* Карло Коллоді).

Шевчук інтерпретує цей парадокс так:

той, хто хоче бути собою на карнавалі – гине; так гине й героїня, котра пішла на свято після вінця у шлюбному платті²⁸.

Гендерний аспект в розділі *Весільне плаття* простежується виразно: недоречне демонстрування сексуальності в оманливій сакральній подобі, уподібнення себе Мадонні призводить до загибелі через чоловічу агресію. Таким чином, тут Ерос і Танатос взаємоспричинені. Водночас Віра Вовк сповідує “гуманістичне, а не мізантропічне, християнство”²⁹.

Слід проаналізувати символіку цього оповідання. У гендерному аспекті цікавим є гібіскус – сорт червоної троянди. Це прозорий символ крові, гендерної агресії, сексуальності. Виникає паралель із католицьким містичним орденом *Ім'я Рози* (подвійне значення: прозоре жіноче ім'я Роза як сакральна таємниця та рослина роза-троянда), а також “філософією серця” (кордоцентризмом) Григорія Сковороди, розвинутою Памфілом Юркевичем. Проте в католиків квітка Мадонни – це й скорбота.

Пожиральна функція карнавалу – виразно архаїчна. Божество, яке пожирає героїв, що проходять ініціацію, наявне в багатьох культурах, зокрема в бразильській та українській (останню демонструє “найчистіший”, гуцульський прояв).

Останній сьомий розділ *Розі'яття* – інтерпретація Біблії. Майже всі герої – чоловіки (суддя, вчитель – Христос, – злодій, жебрак). Не згадується Богоматір, замість неї постає хаос – жорстокий натовп. Контрастом постає тремтливий образ грішниці, під якою розуміється Марія Магдалина:

Пишноволоса Аманда, яку знають усі чоловіки, заливається сльозами:
– Агріпіно, не будь такий безсердечний! Він прийшов мені тільки сказати, що я також людина...

²⁸ В. Шевчук, *Проза Віри Вовк*, s. 19.

²⁹ *Ibidem*, s. 20.

– Заплатить кров'ю за своє м'яке серце...
 – Лавре, прости мені, це все через мене. Я довіку воліла б продавати себе, ніж переживати сьогоднішній день³⁰.

Водночас, за канонами магічного реалізму, дія водночас нагадує як біблійну, так і сучасну бразильську. Авторка натякає, що схожа ситуація може відбутись у будь-який час і в будь-якому місці.

Таким чином, у циклі Віри Вовк *Карнавал* постає конфлікт природи і культури, наявні мотиви “війни статей” (*Весільне плаття*) та водночас гендерне порозуміння (*Папа в жалобі*). Жінки намагаються виконувати властиву їм функцію, але порушують загальноновизнаний код Мадонни і тому позбавляються життя або свого соціального статусу (*Жінка в дзеркалі*). У цьому погляді Віри Вовк збігаються з думкою Павличко про регресивність сексизму в патріархальній культурі та істинний зміст культу Берегині:

так зване національне відродження є передовсім відродженням патріархальної, маскуліної або чоловічої культури. [...] Ця теорія в цілому має надати несправедливому зведенню статусу жінки до другорядних суспільних ролей романтичного серпанку³¹.

Твори Віри Вовк, навіть за умови вузького аналізу, вимагають залучення кількох методологій. Тому це дослідження не зводиться до суто гендерного чи фрейдистського. Оптимальним варіантом став юнгіанський аналіз як такий, що дає змогу використати різні системи і глибинний підхід у розгляді архетипів, образів, символів.

Отже, юнгіанський аналіз збірки Віри Вовк *Карнавал* із залученням компаративістики показує переосмислення авторкою гендерного аспекту, причому міфологічні паттерни виступають виразниками світоглядних конструкцій. Суспільство у баченні Віри Вовк постає як карнавал, де стираються гендерні відмінності й таким чином у традиційному латиноамериканському суспільстві відбувається нівеляція жінки як особистості. Натомість чоловіки реалізуються через жіночу нівеляцію (Папа, Амаро, Афраніо). Водночас їхня роль – помічники жінки в духовному пошуку під час світоглядної кризи (Папа).

Бауэр В., Дюмотц И., Головин С., *Энциклопедия символов*, Москва 2000.
 Березкин Ю., *Индейцев Южной Америки мифология [w:] Мифы народов мира: энциклопедия: В 2-х тт.*, т. 1, Москва 1994, s. 523.
 Вовк В., *Карнавал* [w:] В. Вовк, *Проза*, Київ 2001, s. 341–342, 344–346, 350, 353, 365, 361.
Енциклопедія постмодернізму, red. Ч. Вінквіст, В. Тейлор, Київ 2003.

Бібліографія

³⁰ В. Вовк, *Карнавал*, s. 361.

³¹ С. Павличко, *Фемінізм*, Київ 2002, s. 61.

Иванов В., Змей [w:] *Мифы народов мира: энциклопедия: В 2-х тт.*, т. 1, Москва 1994, s. 468–470.

Леви-Стросс К., *Структурная антропология*, Москва 2001.

Малкіна-Пих І. Г. *Гендерна терапія. Довідник практичного психолога*, <http://medbib.in.ua/gendernyie-issledovaniya-41831.html/> [dostęp: 31.01.2014].

Павличко С., *Фемінізм*, Київ 2002.

Шевчук В., *Проза Віри Вовк* [w:] В. Вовк, *Проза*, Київ 2001, s. 18–20.

Gender interpretation in collection of works of Wira Wowk *Carnival: mythological aspect*

Keywords:
gender, archetype,
Wira Wowk, Brazil,
carnival

In the article 'Gender interpretation in collection of works of Wira Wowk *Carnival*' gender is explored from the mythological point of view. Yung system of archetypes is taken into account and also the Ukrainian and Indian psychotypic contexts are confronted. Myths and history of Indian tribes in Latin America are analyzed as such, that light up the features of creative perception of Wira Wowk. The different aspects of this works and specific of magic realism are emphasized. Unreality and at the same time slender logic, special chronotope, accentuation of sphere of irresponsible, appeal to national archetypes are the basic lines of such creative direction. Consideration of key characters of cycle is offered, archetypical constituents of works are analysed. Attention is concentrated on the triad of Animus – Anima – Shadow. The textual and contextual analysis are offered.

Genderowa interpretacja tomu opowiadań *Karnawał* Wiry Wowk w aspekcie mitologicznym

Słowa kluczowe:
gender, archetyp,
Wira Wowk, Brazylia,
karnawał

W artykule przeanalizowano *Karnawał* Wiry Wowk w ujęciu genderowym i z uwzględnieniem studiów nad mitami oraz jungowskiej koncepcji archetypów. Dokonano zestawienia kontekstów ukraińskiego oraz indiańskiego. Badaniom poddano mity i dzieje indiańskich mieszkańców Ameryki Łacińskiej mające istotny wpływ na artystyczne wizje Wiry Wowk. Zwrócono także uwagę na wielopłaszczyznowość prozy autorki *Karnawału*. Podstawowymi cechami jej twórczości są: irracjonalizm i – jednocześnie – klarowna logika, specyficzny chronotyp, akcentowanie sfery nieświadomości oraz odwołania do archetypów narodowych. Uwadze Czytelnika poddano omówienie niektórych kluczowych obrazów, w tym triadę Animus – Anima – Cień, wraz z kontekstualną analizą ich archetypowych elementów.

Українець як ворог: українські націоналісти у чехословацькій та радянській кінематографії

Метою цієї статті є проаналізувати головні елементи кінематографічного образу українського націоналіста як частини ідеологічно зумовленої й, по суті, міфологічної картини світу.

Кіно сильно впливає на масову свідомість, на формування образу історії, історичної пам'яті, про це достеменно знали провідники Радянського Союзу і його сателітів. Тому було докладено чимало зусиль для того, щоб створити у кіно такий образ історії, який якнайкраще відповідав би панівній ідеології². У радянських історичних кінокартинах, знятих із метою ідеологічно правильно інтерпретувати історію, було відтворено багато історичних подій³.

Цілком логічно, що мусили виникнути також фільми, які показували ідеологічно правильний образ подій у Західній Україні наприкінці й після Другої світової війни. Після війни УПА (Укра-

1 Adres do korespondenci: Ústav světových dějin FF UK v Praze, místnost č. P206 (hlavní budova FF UK v Praze), Nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38, Česká republika. E-mail: mirektomek@gmail.com.

2 Zob. np. В. Багдасарян, *Образ врага в исторических фильмах 1930–1940-х годов* [w:] *История страны/история кино*, red. С. Секиринский, Москва 2004, s. 115–146; С. Єкельчик, *Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, przeł. М. Климчук, Х. Чушак, Київ 2008, s. 231–238; О. Мусієнко, *Кіно і міфологеми тоталітарної доби*, [Конференція „Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні” 2009], <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Moussienko.doc> [dostęp: 13.11.2013]. Про чехословацьке кіно, зокрема історичне, і його використання комуністичним режимом zob. *Film a dějiny*, red. P. Kopál, Praha 2005; *Film a dějiny 2, Adolf Hitler a ti druzí – filmové obrazy zla*, red. P. Kopál, Praha 2009; *Film a dějiny 3. Politická kamera – film a stalinismus*, red. K. Feigelson, P. Kopál, Praha 2012.

3 Про найновішу літературу з історії радянського кіно zob. І. Склокін, *Історія кіна/кіно історії: кілька студій з історії советського і постсоветського кіна* [w:] „Україна модерна” 2010, nr 16, s. 321–336.

**Чехословацьке
кіно: таємнича
загроза ззовні**

їнська повстанська армія) діяла на території не тільки УРСР, але й Польщі та Чехословаччини. Драматична боротьба з українськими партизанами стала темою для кіномистецтва всіх згаданих країн, однак у цьому дослідженні розглянемо тільки фільми чехословацької й радянської продукції⁴.

У соціалістичній Чехословаччині з'явилися чотири твори на “бандерівську” тему. Всі вони повертаються в 1947 р., коли через територію Чехословаччини переходили загони УПА з Польщі до Західної Німеччини⁵.

Перший із них, *Акція Б*⁶, вийшов на екрани вже 1951 р. У фільмі, який тоді вважали вдалим бойовиком, розгортається історія знищення бандерівської підпільної мережі у Чехії й одночасно переслідування бандерівської сотні в Словаччині. У боях із бандерівцями солдати чехословацької армії переконуються, що мають справу із небезпечним і суворим ворогом. Фінал фільму вельми пафосний – солдати доходять до розуміння потреби стати на захист своєї батьківщини під керівництвом Комуністичної партії й у союзі з СРСР. Навпаки, чехословацькі демократичні партії, які 1947 р. ще мали змогу діяти, у фільмі звинувачуються у поблажливим ставленні до ворога. Подібно до чехословацького історичного кіно 50-х років, котре намагалося перенести глядачів у час, коли чеські гуситські війська переможно боролися з хрестоносцями, і таким чином запропонувати їм “позитивний саморефлексивний образ колективної ідентичності”⁷, цей фільм, хоча його дія відбувається у цілком недавньому минулому, також мав надати суспільству можливість забути про травму війни й “мюнхенської зради”, котра їй передувала.

4 Про те, як образ українського націоналіста створювала пропаганда соціалістичної Польщі, зокрема і за допомогою кіно zob. G. Motyka, *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*, Warszawa 2009, s. 17–47; L. Veselý, *Proti „fašistickým bandám UPA”*. *Ukrajinci v propagandě lidového Polska*, „Soudobé dějiny” 2010, nr 4, s. 667–701.

5 Про тогочасні події і чехословацьку пропаганду, скеровану проти бандерівців zob. L. Veselý, *Kilka uwag na temat walki z tzw. banderowcami w powojennej Czechosłowacji* [w:] *Služby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych*, red. G. Motyka, Warszawa 2005, s. 335–356; L. Veselý, *Banderovci v komunistické propagandě poválečného Československa*, „Ukrajinský žurnál” české vydání 2006, s. 24–29; T. Zemanová, *Pronikání banderovců do Československa v letech 1945–1948. Obyvatelstvo, skutečnost a propaganda v kontextu boje o politickou moc*, [praca dyplomowa] Brno 2007, s. 62–74, http://is.muni.cz/th/63654/ff_m/ [dostęp: 13.11.2013].

6 *Akce B* (J. Mach, 1951, Československý státní film).

7 K. Činátel, *Filmová paměť stalinismu. Obrazy minulosti jako stabilizátor paměti a sociálních rámců kolektivního vzpomínání* [w:] *Film a dějiny 3. Politická kamera – film a stalinismus*, red. K. Feigelson, P. Kopál, Praha 2012, s. 319.

вала. Адже боротьба з бандерівцями була першим самостійним і, до певної міри, успішним виступом нової чехословацької армії.

Цікавим фактом є те, що автор сценарію хотів спершу показати в картині “всю історію бандерівців з 1917 р., коли Папа Римський надав грошову допомогу елементам, з яких пізніше виник цей рух”, і, зокрема, вбивство Євгена Коновальця Степаном Бандерою⁸. Можемо тільки пожалкувати, що цим сенсаційним відкриттям у фільмі не знайшлося місця.

Лише через 24 роки, у період нормалізації, коли треба було повертатися до ідеологічних тем, у чехословацькому кіно, а точніше на телебаченні, знову з’явилися бандерівці. На початку 70-х років розпочалася праця над створенням телесеріалу *30 історій майора Земана*, який мав у тридцяти серіях показати історію органів безпеки соціалістичної Чехословаччини з 1945 до 1975 р.⁹ Те, що боротьба з бандерівцями потрапила у сценарій серіалу як сюжет серії про 1947 р., свідчить про те, що їй було надано важливе місце в ідеологізованій версії історії. Серія називається *1947 — Рубінові хрести*¹⁰. Йдеться про історію викриття бандерівської підпільної мережі у Чехії, яка мало стосується реальних подій¹¹. Бандерівці, котрих чомусь звали Мауер і Клебер, хочуть пограбувати сейф і з грошиками та перейти через кордон до Австрії. Вони зв’язуються з ченцями, яким треба нелегально перевезти на Захід свої скарби. Однак, чехословацькі криміналісти мають серед них свою людину, й уже недалеко від кордону всіх затримують.

Останні чехословацькі стрічки, де натрапляємо на постаті бандерівців, вийшли з творчої майстерні одного з найкращих чеських режисерів – Франтішка Влчіла. Ці фільми є радше жанровими картинками, де бандерівці відіграють, подібно до радянського фільму *Тривожний місяць вересень*¹², роль таємничої, неочікуваної й ірраціональної загрози. Першим серед них є фільм *Тіні спекотного літа*¹³. П’ять озброєних бандерівців захоплюють гірський хутір і загрозами

8 E. Fiker, *Konec Burlakovy sotně*, „Kino” 1951, nr 10a, s. 228–229.

9 P. Cajthaml, D. Růžička, P. Blažek, *Kolorovaný obraz komunistické minulosti. Vznik, natáčení a uvedení Třiceti případů majora Zemana* [w:] *Film a dějiny*, red. P. Kopal, Praha 2005, s. 276–294.

10 *Třicet případů majora Zemana*, odc. 4, *Rubínové kříže* (J. Sequens, 1975, Filmové studio Barrandov pro Československou televizi Praha, Ústřední redakci armády, bezpečnosti a brannosti).

11 L. Veselý, *Kilka uwag*, s. 335–356.

12 *Тревожный месяц вересень* (Л. Осика, 1976, Київська кіностудія ім. О. Довженка).

13 *Stíny horkého léta* (F. Vlášil, 1977, Filmové studio Barrandov).

змушують господаря допомагати їм. У фільмі йдеться передусім про психологічне протистояння господаря і загарбників, які вимагають від нього грошей і допомоги для свого пораненого. Фільм закінчується трагедією, господар хутора гине, але рятує життя своєї дружини й дітей, приходять жандарми. Фільм скористався успіхом у глядачів завдяки хорошему акторському складу, і режисер зумів відтворити на екрані всю психологічну напруженість ситуації.

Дія фільму *Пастушок із долини*¹⁴ відбувається так само у гірському регіоні Моравії. Малий хлопець-сирота зустрічає за селом бандерівців, яких під впливом казок, вважає гномами. У другій сюжетній лінії ми дізнаємося, що місцевий староста й за сумісництвом куркуль таємно домовився з ними – дозволив їм перейти через околиці села. Однак, бандерівці побили хлопця, і про все дізналися жандарми. У картині глядачам пропонувано схематичний класовий поділ тогочасного села на багатих, які підтримують бандерівців, і бідних – прихильників комуністів.

Радянське кіно: від шпигуноманії до «вестернів»

Першим радянським фільмом, де бачимо образ українських націоналістів, є *Про це забувати не можна*¹⁵, знятий 1954 р. Темою картини є життя письменника Ярослава Галана, західноукраїнського комуніста, автора багатьох публіцистичних текстів, що таврували греко-католицьку церкву й українське націоналістичне підпілля¹⁶, вбитого 1949 р. українськими націоналістами, а, за іншою версією, КДБ з метою провокації¹⁷.

Наступним твором схожого ідейного змісту став фільм *Іванна*¹⁸, знятий 1959 р. Доля дівчини Іванни тут безпосередньо пов'язана з подіями “великої історії” в Західній Україні. Тут бачимо підступних і на все здатних українських націоналістів, лукавого митрополита Андрея Шептицького й фанатичних католицьких черниць. Відверто антирелігійний характер фільму добре сполучався з тодішнім виразно атеїстичним спрямуванням радянської пропаганди.

Чи не найкращим серед радянських фільмів, які стосуються воєнної й післявоєнної історії Західної України, вважають стрічку

14 *Pasáček z doliny* (F. Vlácil, 1983, Filmové studio Barrandov).

15 *Об этом забывать нельзя* (Л. Луков, 1954, Кіностудія ім. М. Горького).

16 Б. Буряк, *Ярослав Галан* [w:] Я. Галан, *Об этом нельзя забывать. Рассказы. Очерки. Памфлеты. Пьесы*, Киев 1987, s. 3–16.

17 Н. Філіпчук, *Ярослав Галан: чи відкриють архіви КДБ таємницю його вбивства?*, <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=150535> [dostęp: 13.11.2013]; zob. też А. Бантышев, А. Ухаль, *Убийство на заказ: кто же организовал убийство Ярослава Галана? Опыт независимого расследования*, Ужгород 2002.

18 *Иванна* (В. Івченко, 1959, Київська кіностудія ім. О. Довженка).

*Білий птах з чорною ознакою*¹⁹. Складна доля країни поділить братів Дзвонарів і змусить їх воювати одне з одним. Фільм відтворює історію років 1939–1950 рр. і робить це настільки переконливо й неоднозначно, що у СРСР його показували лише обмежено. Цей твір є одним із зразків школи українського поетичного кіно – вжитими художніми засобами та своєю неоднозначністю він посідає особливе місце серед інших радянських фільмів на схожу тему²⁰.

1973 р. вийшов на екрани фільм *До останньої хвилини*²¹, знятий за сценарієм Володимира Беляєва. Це була вже друга спроба показати життя Галана. Згаданий фільм, як і попередній, оперує історичними фактами цілком вільно. Проте, тоді вже минула характерна для сталінізму шпигуноманія – немає тут шпигунів і зрадників – високопосадовців у державних інституціях. Реальна постать письменника Галана була у радянський час предметом міфологізації. Йому побудували пам'ятник, його твори не один раз перевидавали²².

Подальші радянські твори на відповідну тему були радше жанровими, пригодницькими фільмами. Особливе місце серед них посідає *Тривожний місяць вересень*, який зняв 1976 р. талановитий режисер Леонід Осика. Він тоді вважався одним із найкращих українських режисерів. За своєю жанровою будовою фільм подібний до американських вестернів²³. Герой, колишній розвідник, повертається у вересні 1944 р. до свого села, яке охороняє від нападів бандерівців, котрі раніше були німецькими поліцаями. Бандерівці у фільмі становлять таємничу загрозу, постаті показано десь на відстані чи у лісі, глядач побачить їхні обличчя тільки наприкінці фільму. Наступними подібними творами став фільм *Багряні береги*²⁴, знятий 1979 р. з нагоди 40-вої річниці приєднання Галичини до УРСР і стрічка *Провал операції "Велика ведмедиця"*²⁵. Останню радянську обробку цієї теми знаходимо у шостому фільмі телесеріалу *Державний кордон – За порогом перемоги*, знятому на

19 *Білий птах з чорною ознакою* (Ю. Ілленко, 1970, Київська кіностудія ім. О. Довженка). Для повноти треба згадати ще один фільм, знятий у схожій стилістиці, де також здибуємо українських націоналістів і радянських підпільників: *Анничка* (Б. Івченко, 1968, Київська кіностудія ім. О. Довженка).

20 Л. Госейко, *Історія українського кінематографа*, Київ 2005, s. 236–241.

21 *До последней минуты* (В. Исаков, 1974, Одеська кіностудія).

22 Б. Буряк, *Ярослав Галан*, s. 3–16; М. Петренко, *Заборонена вистава Ярослава Галана*, http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?zaboronena_vistava_yaroslava_galana&objectId=1259261 [dostep: 13.11.2013].

23 Л. Госейко, *Історія українського кінематографа*, s. 283.

24 *Багряные берега* (Я. Лупій, 1979, Одеська кіностудія).

25 *Провал операции «Большая Медведица»* (А. Буковский, 1983, Київська кіностудія ім. О. Довженка).

кіностудії “Білорусьфільм”. У вісьмох фільмах виробництва 1980–1988 рр., запропоновано цілком ідеологічно витриману історію радянських прикордонників²⁶.

Міфологічний образ

Російський соціолог Лев Гудков подає деякі основні “складові риторички ворога у радянському тоталітарному мистецтві”²⁷. Риторична композиція, на його думку, будувалася на антитезах свого й чужого:

1. Метафоричність людського й хтонічного світу – героїчно піднесеному світу правильних, ідеологічно витриманих персонажів протистойть світ монстрів, виродків, потвор, які описуються за допомогою архаїчних семантичних елементів: (гадюки, комахи, зокрема павуки, жителі боліт, підземелля);
2. Опозиція норми й патології [...];
3. Зіткнення семантики розквіту, здоров’я, повноти життя і гниття, розтління, хворобливої інфекції [...];
4. Зіткнення чесності й лицемірства [...];
5. Ідеологізовані бінарні конструкції за моделлю – жменька хоробрих — купка знахабнілих авантюристів [...] плани людей доброї волі – зловісні плани підпалювачів війни [...];
6. Контамінація ворогів різного типу, наведення негативного сенсу за допомогою алюзій до минулого [...];
7. Витлумачення власної агресії як добра. Наприклад військова кампанія Червоної армії у вересні 1939 р. [...] подавалась як “визволення” польського народу від поміщиків і капіталістів²⁸.

Приблизно на таких основах формувався й образ українських націоналістів у радянському, і, до певної міри, у чехословацькому кіно. Шляхом створення таких опозицій виникає міфологічний образ історії, простір, де все вкрай спрощується й поляризується.

Звичайно, у цьому плані кожен із фільмів мав дещо іншу мету. Найбільш однорідною групою є радянські “пригодницькі” фільми 70–80-х років, дія яких відбувається в периферійних селах. Таким чином ці стрічки пропонують глядачам “велику історію з малої перспективи”. До них можна долучити образ боротьби з бандерівцями з чехословацького телесеріалу про майора Земана. Також останній

²⁶ Українські націоналісти як посібники німців епізодично з’являються теж в останньому фільмі кіноепопеї про партизана Ковпака: *Дума о Ковпаке*, cz. 3, *Карпаты, Карпаты...* (Т. Левчук, 1976, Київська кіностудія ім.О.Довженка). Крім того вже після закінчення роботи над статтею було виявлено фільм пригодницького характеру *Високий перевал* (В. Денисенко, 1981, Київська кіностудія ім. О. Довженка).

²⁷ Л. Гудков, *Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции* [w:] *Образ врага*, ред. Л. Гудков, Н. Конрадова, Москва 2005, s. 55.

²⁸ *Ibidem*, s. 65–66.

фільм Влачіла, *Пастушок із долини*, певним чином відповідає поставленим вимогам, бо автор використав сюжет із бандерівцями, щоб показати політично поляризовану картину життя післявоєнного села

Тепер проаналізуємо деякі елементи образу українського націоналіста, як-от: зовнішній вигляд і характер персонажів, їхнє минуле, ставлення до релігії і типових союзників.

Основні елементи образу

Бандерівці зазвичай одягнені в різноманітні форми, іноді також народні строї, як, наприклад, у фільмі *Білий птах з чорною відзнакою* або *До останньої хвилини*. Уже цим вони відрізняються від бездоганно одягнених солдатів чи міліціонерів. Невід'ємною частиною зовнішнього вигляду бандерівця є німецький пістолет-кулемет МП 40, легендарний “шмайсер”. Отже, зброя характеризує бандерівців як союзників і посібників німецьких нацистів, представників “субстанційного зла”. У чехословацьких фільмах бандерівці одягнені, як правило, в німецькі форми: на початку фільму *Акція Б*, після того, як кур'єр повідомляє Бурлаку, що треба перейти на Захід, той зриває із себе відзнаки й нашивки СС. Зрештою це чітко відповідає тому, що у чехословацькій пропаганді наголошувалося саме на близькому стосунку бандерівців до німців²⁹, а не на їхній національності. Адже у свідомості чехословацьких громадян вже з міжвоєнного часу існувало стале уявлення про українців як представників німецьких інтересів, загрози для країни³⁰. Часто у бандерівців бачимо “козацькі” вуса або й бороду, які чітко відрізняють націоналістів від поголених позитивних героїв. Як головний убір бандерівці використовують незвичайного покрою мазепинки чи конфедератки.

Серед бандерівців натрапляємо на старших людей чи, навпаки, дуже молодих хлопців (як фанатичний прихильник Бандери у фільмі *Провал операції “Велика ведмедича”*). Це знову ж контрастує з постатями позитивних героїв, які здебільшого, крім начальників, всі одного віку.

Націоналісти, як бачимо у першій із картин про Галана, читають старі запилені книжки, нецікаві радянським людям. Коли старий букініст дістає для одного із студентів книжки історика Михайла Грушевського, над ними постійно літає міль, яку він ніяк не може

²⁹ Наприклад у насиченому пропагандою чеському пригодницькому романі кінця 70-х років, *Тіні імлістих ночей*, членами бандерівських загонів є переважно есесівці, німці за національністю (J. Netolička, *Čas mlhavých nocí*, Ostrava 1978).

³⁰ D. Svoboda, *Ukrajinská otázka v českém meziválečném myšlení a politice*, „Slovanský přehled” 2008, nr 4, s. 550–552.

прогнати. Це яскрава антитеза до книжок головного героя фільму, котрі постійно виходять друком і мають високий попит у читачів.

Щодо соціального походження негативних героїв, доволі цікаво, що бандерівці не пов'язані з конкретним класом чи верствою населення. Дівчина Іванна, яка дала себе обманути націоналістам, але пізніше повернулася на правильний шлях і порвала з релігією, є донькою священика. Горелов із фільму *Тривожний місяць вересень* був ветеринаром. Націоналістом став і Орест Дзвонар, хлопець із бідної буковинської сім'ї, при чім його брати обрали у житті цілком інші шляхи.

Минуле бандерівців, як правило, пов'язане з їхньою діяльністю під час німецької окупації. Вони були поліцейськими, членами німецької зондеркоманди (таких боялися чи ненавиділи навіть їхні соратники, як про це дізнаємося в фільмі *Провал операції "Велика ведмедиця"*), есесівцями. У деяких фільмах бачимо сумнівні чи відверто зрадницькі інтелігентські типи. У фільмі *Про це забувати не можна* зображено університетського професора, який по-зрадницькому викладає студентам про погляди українських істориків Грушевського й Володимира Антоновича. Його помічником є старий букініст, котрий навіть продає книжки Грушевського. Під керівництвом агента, колишнього петлюрівського офіцера і члена загадкового "Товариства українських націоналістів" вони разом маніпулюють журналістом-зрадником.

Українські націоналісти, які, фактично, є антитезами позитивних героїв, завжди становлять носіїв негативних вартостей і якостей. Вони жорсткі не лише до ворога, але й одне до одного. Не вагаються обманювати людей, щоб відвернути їх від радянської влади. Іванну, котра хоче вступити до університету, обманюють і запевняють, що радянська влада не дасть їй навчатися, бо вона є донькою священика. При цьому, націоналістський шкідник, який не вагається обманути невинну дівчину, сам працює у львівському університеті. Усі свої вчинки негативні герої виправдовують любов'ю до України. Типовим є вислів націоналіста зі згаданого фільму, який каже: "Для соборної самостійної України я й у чорта перелиціюватися можу, батька рідного продати можу".

Не цураються катування, іноді від нього отримують навіть насолоду, як Горелов з фільму *Тривожний місяць вересень*, який залюбки вішав людей на пружному кабелі низько над землею, щоб ті довше мучилися. Використовують також кулі "дум-дум", які спричиняють важкі поранення. Персонажі іноді демонструють кримінальні схильності, наприклад у *Рубінових хрестах* намагаються вкрати одне в одного гроші.

Охоче вживають алкоголь, застілля із "сивухою" є топосом майже всіх розгляданих фільмів. Чарка рятує негативних героїв від

відчаю, що є наслідком безрезультатної боротьби, допомагає знайомитись і спілкуватись.

У чехословацькому фільмі *Тіні спекотного літа* чехи високо оцінюють дисципліну націоналістів. Однак, ми невдовзі дізнаємося, що бандерівці дисципліновані лише під ретельним наглядом своїх командирів. Коли господар приносить посудину сливовиці, яку хоче продати, щоб віддати небажаним гостям гроші й нарешті позбутися їх, ті радіють можливості випити й кидаються на міцний напій. Поранений командир, прикутий до ліжка, лише розбиваючи влучним пострілом посудину, рятує боєздатність своїх вояків. У цій самій стрічці бачимо, що поранений – вольова людина, його не лякає біль – він лише посміхається, коли лікар просить його друзів, щоб ті міцно тримали його під час операції.

Цілком у дусі відомих антирелігійних памфлетів Галана і Беляєва³¹, спільним топосом майже всіх картин є співпраця греко-католицької церкви й націоналістів. Словацькі католицькі ксьондзи у фільмі *Акція Б* напучують під час проповіді своїх парафіян, щоб ті ставилися до бандерівців спокійно і сприймали їх як своїх ближніх. У набагато пізнішій кінокартині *Пастушок із долини* зустрічаємо постать дружини місцевого куркуля, яка впевнена, що бандерівці також християни й з ними можна домовитися, навіть сподівається, що вони “проженуть антихриста”. У фільмі *Іванна* на екрані з’являється навіть митрополит Шептицький, який наказує молодій дівчині йти до монастиря й протидіяти антицерковній пропаганді більшовиків.

У *Тінях спекотного літа* бачимо суворих і жорстких бандерівців, які розчулено хрестяться перед вечерею. На шиї одного з них є великий лискучий хрест. Мотив хрестів знаходимо також у телесеріалі про майора Земана, тут вони є таємними знаками, за якими члени бандерівської підпільної мережі впізнають одне одного.

Фільм *До останньої хвилини* присвячує багато місця подіям, пов’язаним з об’єднанням греко-католицької й православної церкви, яке відбулося у Галичині відразу після війни. Православна церква й прихильні до неї священники у фільмі змальовуються з неприхованою симпатією. Навпаки, церковна унія XVI ст. викривається як єзуїтська змова проти єдності “руського народу”.

У радянському телесеріалі *Державний кордон* священник домовляється з командиром націоналістів, який цитує Бандеру й каже, що “наша влада повинна бути страшною”. Священник відповідає: “Тайно так, але явно – гуманною”, намагаючись таким чином зробити

31 Zob. пр. В. Беляєв, М. Рудницький, *Під чужими прапорами*, Київ 1958; Я. Галан, *С крестом или ножом*, Москва 1962.

націоналістів, які самі усвідомлюють, що їхня “відверто фашистська ідеологія залякує людей”, більш поміркованими. Релігійний обскурантизм, мракобісся, стоїть у різкій опозиції до життєстверджувального оптимізму радянських людей.

Фільми зображують, що під час війни союзниками націоналістів були німці. Націоналісти, сподіваючись, що німці допоможуть їм побудувати незалежну Україну, служили їм вірою й правдою як члени зондеркоманди чи поліцаї. Успадкували від них зброю – легендарні шмайсери і форму. У телесеріалі *Державний кордон* націоналісти ховаються у криївці, повній скриньок із німецькими надписами, де зберігають боеприпаси, але по радіо слухають американський джаз — у них вже з'явилися нові союзники. Бандерівці з нетерпінням чекають початку нової війни. Вони з надією обговорюють промову Вінстона Черчилля у Фултоні, яка на їхню думку означає, що війна вже скоро розпочнеться. Це і є антитезою до загальної настанови радянських людей, котрі прагнуть мирного життя.

Висновки

Підсумовуючи, можна сказати, що радянські й чехословацькі фільми, де зображені українські націоналісти, можемо умовно поділити на декілька груп, як-от: історичні фільми про більш чи менш реальні події – фільми про життя Галана і греко-католицьку церкву, *Акція Б*, жанрові пригодницькі картини, поетизовані стрічки на кшталт фільмів Юрія Іллєнка чи Влацила. Хоч вони знімалися з доволі різними цілями й уявленнями щодо формування історичної пам'яті суспільства, здається, що образ бандерівця, який завжди відіграє роль ворога, є доволі гомогенним і відповідає наведеним засадам зображення ворога у радянському мистецтві. Основою зображення українських націоналістів є саме будування антитез. Тоді як позитивні постаті громадян і військових, що лояльно ставляться до комуністичної ідеології, є виразно ідеалізованими, бандерівці становлять їхніх антиподів, вони зображені суто негативно. У більшій частині фільмів з ними пов'язані однозначні стереотипи, що стосуються їхнього зовнішнього вигляду, характеру, минулого, релігійних поглядів і типових союзників.

Бібліографія

- Cajthaml P., Růžička D., Blažek P., *Kolorovaný obraz komunistické minulosti. Vznik, natáčení a uvedení Třiceti případů majora Zemana* [w:] *Film a dějiny*, red. P. Kopal, Praha 2005 s. 276–294.
- Činátl K., *Filmová paměť stalinismu. Obrazy minulosti jako stabilizátor paměti a sociálních rámců kolektivního vzpomínání* [w:] *Film a dějiny 3. Politická kamera – film a stalinismus*, red. K. Feiglson, P. Kopal, Praha 2012, s. 304–320.
- Fiker E., *Konec Burlakovy sotně*, „Kino“ 1951, nr 10a, s. 228–229.

- Motyka G., *W kręgu „Łun w Bieszczadach“*, Warszawa 2009.
- Netolička J., *Čas mlhavých nocí*, Ostrava 1978.
- Svoboda D., *Ukrajinská otázka v českém meziválečném myšlení a politice*, „Slovanský přehled“ 2008, nr 4, s. 539–558.
- Багдасарян В., *Образ врага в исторических фильмах 1930–1940-х годов* [w:] *История страны/история кино*, red. С. Секиринский, Москва 2004, s. 115–146.
- Беляев В., Рудницький М., *Під чужими прапорами*, Київ 1958.
- Буряк Б., Ярослав Галан [w:] Я. Галан, *Об этом нельзя забывать. Рассказы. Очерки. Памфлеты. Пьесы*, Киев 1987, s. 3–16.
- Галан Я., *С крестом или ножом*, Москва 1962.
- Госейко Л., *Історія українського кінематографа*, Київ 2005.
- Гудков Л., *Идеологема “врага”: “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции* [w:] *Образ врага*, red. Л. Гудков, Н. Конрадова, Москва 2005, s. 7–79.
- Єкельчик С., *Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, przeł. М. Климчук, Х. Чушак, Київ 2008.
- Петренко М., *Заборонена вистава Ярослава Галана*, http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?zaboronena_vistava_yaroslava_galana&objectId=1259261 [dostęp: 13.11.2013].
- Склокіна І., *Історія кіна/кіно історії: кілька студій з історії совєтського і постсовєтського кіна* [w:] „Україна модерна“ 2010, nr 16, s. 321–336.
- Філіпчук Н., *Ярослав Галан: чи відкриють архіви КДБ таємницю його вбивства?*, <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=150535> [dostęp: 13.11.2013].

Фільми

- Akce B* (Mach J., 1951, Československý státní film).
- Pasáček z doliny* (Vláčil F., 1983, Filmové studio Barrandov).
- Stíny horkého léta* (Vláčil F., 1977, Filmové studio Barrandov).
- Třicet případů majora Zemana*, odc. 4, *Rubínové kříže* (Sequens J., 1975, Filmové studio Barrandov pro Československou televizi Praha, Ústřední redakci armády, bezpečnosti a brannosti).
- Анничка* (Івченко Б., 1968, Київська кіностудія ім. О. Довженка).
- Багряные берега* (Лупій Я., 1979, Одеська кіностудія).
- Білий птах з чорною ознакою* (Ілленко Ю., 1970, Київська кіностудія ім. О. Довженка).
- Дума о Ковпаке*, cz. 3, *Карпаты, Карпаты...* (Т. Левчук, 1976, Київська кіностудія ім. О. Довженка).
- Государственная граница*, odc. 4, *За порогом победы* (Степанов Б., 1987, Білорусьфільм).
- До последней минуты* (Исаков В., 1974, Одеська кіностудія).
- Іванна* (Івченко В., 1959, Київська кіностудія ім. О. Довженка).
- Провал операции “Большая Медведица”* (Буковський А., 1983, Київська кіностудія ім. О. Довженка).

Об этом забывать нельзя (Луков Л., 1954, Кіностудія ім. М. Горького).
Тревожный месяц вересень (Осика Л., 1976, Київська кіностудія ім.
 О. Довженка).

The Ukrainian as an enemy – Ukrainian nationalists in Czechoslovakian and Soviet cinema

Keywords:
 the image of the
 enemy, history in
 cinema, Ukraine,
 Czechoslovakia,
 Banderites

This article deals with representations of Ukrainian nationalists (Banderites) in Czechoslovakian and Soviet cinema. The character of the Ukrainian nationalist was one of a few possible to deal with, although it was not the most common images of the enemy in postwar movies. It featured in four Czechoslovakian and at least nine Soviet movies. A number of conclusions can be drawn from the analysis of Banderites. Their depiction is based on a pattern that can be described as construction of oppositions. While positive characters in the movies are presented as moral persons, tied to communist ideology, Banderites are just their opposites. In most movies their representation is built on certain commonplaces (e.g. cruelty, cynicism, immoral behavior, excessive drinking habits). Even though the examined films were made in different periods and represent different genres, one can find no significant differences in the way these characters are depicted in them.

Ukrainiec jako wróg – nacjoniści ukraińscy w czechosłowackiej i radzieckiej kinematografii

Słowa kluczowe:
 obraz wroga, historia
 w filmie, Ukraina,
 Czechosłowacja,
 banderowcy

Artykuł ukazuje obraz ukraińskich nacjonalistów (banderowców) utrwalony w czechosłowackich i radzieckich filmach powstałych po II wojnie światowej. Postać ukraińskiego nacjonalisty, choć nie była wówczas powszechnym motywem filmowym, stanowiła jeden z charakterystycznych wariantów przedstawienia wroga. Banderowcy pojawiają się w czterech produkcjach czechosłowackich i przynajmniej dziewięciu radzieckich. Wizerunek ukraińskiego nacjonalisty budowany jest w nich na zasadzie opozycji: jeśli pozytywne postaci przedstawia się jako ostoje moralności (związanej z komunistyczną ideologią), to banderowcy stanowią ich wyraźne przeciwieństwo. Na obraz tych ostatnich składają się przeważnie negatywne stereotypy (zwolennik Bandery był okrutny, cyniczny, postępował w sposób niemoralny, nadużywał alkoholu itp.). Mimo iż filmy powstały w różnych okresach i reprezentowały odmienne gatunki, obraz ukraińskiego nacjonalisty nie ulegał w nich zasadniczym przemianom.

Mity – Koncepcje – Pamięć

Міфологема “Галичина” в комунікативно-му дискурсі міжвоєнного періоду: між Сходом і Заходом

Історія ХХ ст. демонструє, наскільки суттєву політичну та суспільну роль можуть відігравати національні міфи. Після Першої світової війни у комунікативному просторі активно поширювалась ідея “українського П'ємонту”, “української Пруссії”: Львів став символом загальнонаціонального відродження. “Галичина” набула ознак міфологеми, яка втілила уявлення про таку землю і її духовний простір, що не лише продукує національні й культурні засоби для всієї України, веде та об'єднує, але й є історично відповідальною за її долю. Варто зазначити, що ця міфологема (актуалізована у численних текстах, про які йтиме мова у нашій статті) зазнала кількох етапів розвитку й трансформації, які були безпосередньо пов'язані з суспільно-політичними умовами в межах тих політичних систем, що зумовлювали певний статус Галичини як адміністративної, територіальної, політичної, соціокультурної одиниці.

Слід наголосити, що сьогодні в історіографічній науці не існує єдиної історії Галичини, яка, через складні політичні обставини, у міжвоєнний період “належала” двом народам. Отже, є версія польська, є версія українська – з окремими варіаціями, проте загалом вони базовані не так на категоріях історичної правди й об'єктивізму, як на категорії національного. Мова йде про складність суто методологічного підходу в історіографії Галичини означеного періоду.

З одного боку, сучасна наука змінює методологічну парадигму, базовану на засадах позитивізму. Замість епістемології (з її прагненням об'єктивного, *stricte* наукового знання) та апелювання до категорії об'єктивної правди, історіографи все частіше пишуть про відносну, історичну, конвенційну правду. Клод Леві-Стросс у праці *Mim та значення* взагалі ставить питання: “де закінчується

¹ E-mail: zavelychko@yahoo.com.

мітологія і починається історія?”² Вчений веде мову про відносність наукового пізнання:

Коли ми намагаємось створити наукову історію, то чи насправді робимо тоді щось наукове, чи залишаємось у сідлі власної мітології, намагаючись видати її за чистісіньку історію?³

Під таким кутом зору немає взагалі сенсу змагати до так званого “спільного”, “істинного”, “фахового”, “офіційного” трактування історії Галичини. Тобто істина – в багатоваріантності й множинності інтерпретацій. Проте, з іншого боку, традиція писання суто національних історій часто породжувала нові, штучно створені, міфи (причому яскравого деструктивного характеру, як, до прикладу, міф про сучасних “бандерівців”), які й донині продовжують успішно функціонувати й бути каталізатором міжнаціонального непорозуміння та ефективним знаряддям маніпуляції громадською думкою в межах самої української нації (маємо на увазі протистояння між українськими Сходом і Заходом, яке на сучасному історичному етапі переросло з площини інтелектуальної, культурної у кривавий збройний конфлікт). Великою мірою спекуляції такими міфологемами і зумовили тривалу українську геополітичну невизначеність, її зовнішньополітичну “буферність”, “пограничність”, а отже гостру суспільно-політичну і гуманітарну кризу, що її ціною нині, на початку третього тисячоліття (!), стали людські життя. Образно кажучи, сьогодні Україна знову на межі, вона знову балансує на тонкій грані між двома цивілізаціями, двома світоглядами і світобудовами.

Актуальність теми дослідження впливає, крім вказаного, також і з потреби окреслити суть самого терміна “міфологема” (який сьогодні навіть у науковому дискурсі вживається не завжди коректно). Мета статті – з’ясувати, як актуалізується міфологема “Галичина” у текстах (публіцистиці, пресі, мемуарній літературі – так званих альтернативних історичних джерелах) періоду між двома світовими війнами у Західній Україні.

У науковому обігу на сучасному етапі немає єдиного визначення поняття “міфологема”. Понад те, різні дефініції дають підстави співвідносити його і з поняттям “концепт”, і з поняттям “ідеологема”, і з поняттям “архетип” (на практиці ж ці терміни взагалі нерідко вживають як синоніми). Ірина Костюк, наприклад, пропонує таке

2 К. Леві-Стросс, *Mit та значення [w:] Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.*, red. М. Зубрицька [wyd. 2 uzup.], Львів 2001, s. 456.

3 *Ibidem*, s. 457.

визначення: “міфологема – ціннісна форма культурної пам’яті, суспільного сумління, мета національного діалогу”⁴.

Можна стверджувати, що, насамперед, міфологема впливає із понять міфу і міфологічного, вона є частковою і конкретною одиницею міфу; це “уламок міфу”⁵. Міфологеми “як динамічні складові міфологічного часу задають багаточасову і багатовимірну структуру міфологічного континууму”⁶.

Міфосоціологи пропонують таке визначення:

Міфологема – конкретно-образний, символічний спосіб відображення реальності – стає своєрідною формулою не лише сприйняття людиною довкілля в усіх його вимірах, а й формулою комунікативного символічного засобу встановлення зв’язку з універсальними цінностями, закодованими у міфотворчих актах, засобу гармонізації людини і природи, способу розуміння міфу як ключа до інтерпретації інших культурних явищ⁷.

Костюк вважає міфологеми одиницею міфологічної картини світу, яка реалізує концепти міфологічного мислення⁸. З іншого боку, міфологеми як форма прояву колективної суспільної свідомості, які зазнають впливу ідеологій, часто трансформуються та набувають ознак ідеологем; відбувається інтеграція міфологем і ідеологем⁹. Власне у такому ключі слід аналізувати також і міфологеми “Галичина”, яка у міжвоєнний період набула виразних ознак ідеологем, адже містила у собі чіткий ідеологічний та ідейний компонент.

Дослідниця Костюк трактує міфологеми також і як “своєрідне продовження концепту”¹⁰. Концепт у своєму смисловому полі також відображає міфологічну модель світу, але він у своїй суті є складною структурою, яка стосується однаковою мірою й індивідуального, авторського, світоглядного. Тому попри те, що “культурні концепти” – це, передусім, ментальні сутності, де відображається “дух нації”, вони є антропоцентричними, тобто зорієнтованими на “особисту сферу носія етнічної свідомості”¹¹. Міфологема ж, хоч і виражає

4 І. Костюк, *Міфологема: історія поняття в науковому дискурсі* [w:] „Вісник Львівської національної академії мистецтв” 2011, т. 22, с. 414, http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VLnam/2011_22/statsti/38.pdf [dostęp: 23.09.2013].

5 Ю. Ковалів, *Літературознавча енциклопедія: У 2-х т.*, т. 2, Київ 2007, с. 54.

6 Ю. Иванова, *Архетип и мифологема* [w:] Ю. Иванова, *Категория мифологического времени в современном романе-мифе (на примере романа Джеймса Джойса «Улисс»)*, <http://www.james-joyce.ru/articles/kategoriya-mifologicheskogo-vremeni6.htm> [dostęp: 29.10.2013].

7 Х. Ортега-и-Гассет Хосе, *Вибрані твори*, Київ 1994, с. 83.

8 І. Костюк, *Міфологема*, с. 414.

9 *Ibidem*.

10 *Ibidem*, с. 412.

11 *Ibidem*, с. 411.

стабільний зміст, здатна функціонувати варіативно. Коли ми аналізуємо міфологему “Галичина”, то, безперечно, слід говорити про множинність її інтерпретацій у тексті міжвоєнного періоду.

Міфологему варто визначати також і в контексті поняття “архетип”, яке, по суті, є ядром розмаїтих міфологічних мотивів. Докладний аналіз обох понять пропонує у своєму дослідженні Юлія Іванова¹². Вона, зокрема, вказує на те, що архетип є інваріантним, константним і гранично абстрактним, міфологема ж становить різні прояви, видозміни, конкретні модифікації архетипу. Тому “архетип і міфологему можна розцінювати як відповідно статичні і динамічні елементи міфу”¹³. Авторка називає ще одну рису, яка відрізняє міфологему від архетипу: це її етноспецифічність. Адже для кожного етносу (зокрема й галицького) властивий свій набір міфологем. Розмаїття етноспецифічних міфологем, їх взаємодія і комбінація, на думку Іванової, створює багаторівневість і багатшаровість міфологічного континууму.

Міфологема “Галичина” в комунікативному дискурсі міжвоєнного періоду актуалізується на різних змістових і формальних рівнях. Розкривати її зміст доцільно, на нашу думку, у смисловому полі таких понять: Галичина як “український П’ємонт” (між іншим, Галичину як “польський П’ємонт” розцінював також польський національний рух кінця XIX ст.), Галичина і Наддніпрянська Україна (в контексті ідеї соборності), Галичина як пограниччя (етнічне, геополітичне, цивілізаційне, релігійне), Галичина як прозахідний геополітичний та культурний вибір українства (між Сходом і Заходом) тощо.

Галичина була штучним адміністративним витвором австрійської бюрократії 19 ст., “не вкоріненим ані в історії, ані в географії”¹⁴. До творення міфу про маленький райський куточок у межах Австро-Угорщини – Галичину – спричинилися спочатку відомі європейські письменники (Йозеф Рот, Бруно Шульц, Мартін Бубер, Леопольд фон Захер-Мазох тощо), які зображали у своїх творах дещо ідеалізовані “образки” Галичини (згадаймо хоча б *Жіночі образки з Галичини* Захер-Мазоха¹⁵).

Творенню міфологеми сприяла також географічна та геополітична “пограничність” західноукраїнських земель, розташованих на кордоні не лише різних держав, культур, а й цивілізацій. Ярослав

¹² Ю. Іванова, *Архетип и мифологема*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Я. Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*, Київ 2006, s. 35.

¹⁵ Л. Захер-Мазох фон, *Жіночі образки з Галичини* [w:] Л. Захер-Мазох фон, *Вибрані твори*, Львів 1999, s. 19–38.

лав Дашкевич, наприклад, пише про Великий Кордон між Сходом і Заходом, який, власне, пролягав територією України та "століттями не лише палахкотів вогнем, а й був зоною етнокультурного обміну"¹⁶. Цю думку розвиває у багатьох своїх публікаціях і Ярослав Грицак, який стверджує, що саме галицькі землі (так склалось історично) завжди були пограниччям різних великих держав (за винятком періоду Галицького і Галицько-Волинського князівств). Тому на кінець XIX ст. "Галичина набрала особливого значення – насамперед завдяки своєму потрійному пограничному статусові: політичному, етнічному та релігійному"¹⁷. З цього випливає, на думку Грицака, й розуміння Галичини "як джерела конфліктів між протиборчими імперіями та націоналізмами" (зокрема польським й українським). Автор висуває цікаве спостереження, що "в світі не так багато регіонів, де творення імперій, держав та націй було позначено амбівалентністю так сильно, як тут"¹⁸.

Поза тим, Галичина була цивілізаційним пограниччям. Іван Крип'якевич влучно зауважив: "Як римський Янус, Україна мала два лиця – одне звернене до Заходу, друге – до Сходу"¹⁹. Питання геополітичного вибору – Азія чи Європа – проходить лейтмотивом через увесь текст міжвоєнної. Варто згадати такі публікації: *Релігія і Церква в історії України* В'ячеслава Липинського²⁰, *Підстави нашої політики*²¹, *Росія чи Європа? (До літературної суперечки)*²² Дмитра Донцова тощо.

Якщо під цивілізаційним кордоном розуміти також і межу між світовими релігіями, то Галичина була (і досі залишається) границею між східним і західним християнством. Один духовний простір і традиція греко-візантійської культури єднають її зі східною традицією, а інший (зокрема соціальний і політичний) – із західною. Іван Лисяк-Рудницький, переосмислюючи і підсумовуючи власні спостереження, вже в повоєнній еміграції написав історичне есе *Україна між Сходом і Заходом*²³, в якому говорить про Україну

¹⁶ Я. Дашкевич, *Україна на межі між Сходом і Заходом*, „Записки НТШ: Праці історико-філософської секції” 1991, т. ССХХІІ, s. 44.

¹⁷ Я. Грицак, *Пророк у своїй вітчизні*, s. 32.

¹⁸ *Ibidem*, s. 35.

¹⁹ І. Крип'якевич, *Історія України*, Львів 1990, s. 22.

²⁰ В. Липинський, *Релігія і Церква в історії України*, Філадельфія 1925.

²¹ Д. Донцов, *Підстави нашої політики*, Нью-Йорк 1957.

²² Д. Донцов, *Росія чи Європа? (До літературної суперечки)* [w:] „Літературно-Науковий Вістник” 1929, nr 1, s. 62–79.

²³ І. Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом і Заходом* [w:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, s. 1–11.

(хоча тут доцільніше, на наш погляд, вести мову саме про Галичину) як про класичну країну унійної традиції, яка “розташована між світами грецько-візантійської й західної культури і законний член їх обох, – намагалася впродовж своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу”²⁴. Дослідник Степан Кость у статті *Між Сходом і Заходом (Проблема історичної орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.)* висловив слушну і надзвичайно актуальну сьогодні думку, що саме формула “Схід – Захід” як *синтеза* (чітко сформульована у текстах міжвоєнного періоду) пояснює і горезвісну “багатовекторність української зовнішньої політики, і її буферність, і її геополітичну невизначеність”²⁵.

Із 1917 р., коли з’явилась нагода надати національному життю статусу повноправного, незалежного, державного та, одночасно, перевести його в *спільний простір*, кричущо очевидними стали ті ментальні, світоглядні перепони між “двома Українами”, які, зрештою, і стали однією з найглибших причин поразки проекту “Україна” 1917–1918 рр. Ідея соборності, за якою йшли тисячі галицьких жовнів на Велику Україну, на практиці розбивалась об ті не так легко здоланні суперечності поміж Сходом і Заходом України. Багатим джерельним матеріалом щодо подій того часу є епістолярна, мемуарна, публіцистична література провідних суспільно-політичних діячів, яка ще й досі невідома широкому загалові.

Тому закономірно, що ідея соборності (як одна з провідних ідей українства), вимагала переосмислення історичних міфів, наративів, що були наслідком різного історичного минулого розполовиненого національного організму. Як створити спільний український простір, як досягти кристалізації єдиної національної ідентичності, як звести до одного знаменника дві різні національні сили – ці питання стали ключовими у суспільно-політичній полеміці, яку провадили всі провідні діячі того часу з обох боків Збруча. Серед них – Михайло Лозинський, Іван Кедрин-Рудницький, Євген Коновалець, Донцов, Осип Назарук, Симон Петлюра, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Іван Лисяк-Рудницький і багато інших.

Іван Кедрин-Рудницький, видатний громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист, у статті *Соборність (3 нагоди 60-річчя Акту 22 Січня 1919 року)*, переосмислюючи уроки Акту Злуки, переконував, що шляхетна ідея соборності після підписання сумнозвісного Варшавського договору 1919 р. “зазнала в тому часі поважного

²⁴ І. Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом*, s. 9.

²⁵ С. Кость, *Між Сходом і Заходом (Проблема орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.)*, „Вісник Львівського університету. Серія журналістика” 2004, т. 25, s. 260–273.

удару від жалюгідної і неперебірливої полеміки між пресовими органами обох екзильних центрів – УНР і ЗУНР”²⁶. Автор слушно стверджував, що первісно “галицький ідеал соборности обертався в межах власне ідеології, а не практичної політики”²⁷, і лише ухвалення Четвертого Універсалу на Наддніпрянській Україні разом із розпадом Австро-Угорської імперії “об’єднали ідеал соборности з ідеалом державности та поставили їх в площину реальної можливості”²⁸.

Проте усвідомлення галичанами самих себе як гілки одного українського народу йшло в парі із бажанням зберегти власну, вже сформовану, “галицьку” ідентичність. Галицька етнічна ідентичність проявлялася через різні специфічні структурні елементи: мову, історичну традицію, історичну пам’ять, культурні коди, соціальні програми тощо. Грицак вважає, що Галичина – саме як пограничний регіон – “мала особливий привілей: відігравати велику роль в артикуляції нових ідентичностей”²⁹.

Володимир Расевич, наприклад, висловлює дискусійну думку про понаднаціональну ідентичність галичан³⁰, не співвідносячи її з ідентичністю українською. Аргументом на користь цієї тези, очевидно, може слугувати поліетнічність Галичини до Другої світової війни. Проте, на нашу думку, галицька регіональна ідентичність була сформована, хоч і парадоксально це звучить, не окремою галицькою національною ідеєю, а загальними українськими ідеями державності й соборності, які визначали весь міжвоєнний дискурс. Міфологема “Галичина” актуалізувалася через ідеї соборності і державності; у межах свого функціонування вона була свого роду, за Нортропом Фраєм, “імітацією дії, яка знаходиться близько або на можливій грані бажань”³¹.

Саме концентрування на регіональних ідентичностях стало, на думку багатьох авторів міжвоєнної доби, однією з головних причин поразки Української Революції. Кедрин, наприклад, пише в цьому контексті про “дві психіки одного народу”, що сформувалися в умовах різних політичних окупацій.

Галицькі керівні діячі, як і широкі маси, були соборниками, але сантисмен-

²⁶ І. Кедрин, *У межах зацікавлення*, Нью-Йорк-Париж 1986, с. 118.

²⁷ *Ibidem*, с. 115.

²⁸ *Ibidem*, с. 116.

²⁹ Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ 2004, с. 232.

³⁰ В. Расевич, *Історія міфу Галичини* [w:] *Leopolis Multiplex*, red. І. Балинський, Б. Матіяш, Київ 2008, с. 102–113.

³¹ Н. Фрай, *Архетипний аналіз: теорія мітів* [w:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, red. М. Зубрицька [w:] *2 uzur.*, Львів 2001, с. 146.

тальниками, без знання України, без розуміння наддніпрянської революції, без хисту і здатності пристосовуватися до революційних відносин в Україні, нарід якої – після сторіч неволі – затратив почуття національно-державницької свідомості і навіть гідності. Були в Україні за час визвольної війни-революції два уряди, дві армії, дві психіки, було революційне захоплення, але й був солом'яний вогонь, була подиву гідна метушня й енергія, що протягом кількох місяців – від березня 1917 року до кінця січня 1919 року – дала чотири Універсали, включно з Четвертим, що став наріжним каменем нашої політичної думки, але водночас був хаос, була аматорщина, була анархія...³²

У статті *Угорнилі революції* Кедрин-Рудницький докладно аналізує ті події та історичні моменти, які поглибили гризню між наддніпрянцями й галичанами. Він вказує на глибинні ментальні відмінності та небажання зрозуміти Іншого. Саме ці внутрішні психологічні чинники, на думку публіциста, та надмірне акцентування на власній регіональній ідентичності зумовили велику історичну трагедію. Кедрин-Рудницький веде мову про “вияви обопільного сепаратизму – в ділянках політики і психології”³³. Він не сприймає тих людей, які дивляться на себе як на наддніпрянців чи на галичан і, в такий спосіб, “плекають племінний сепаратизм, прикетний народам, що не дозріли до нації, перейнятої державницьким ідеалом”³⁴. Подібні думки висловлює публіцист і в інших публікаціях (зокрема у статті *„Ми” наддніпрянці і ви „галичани”*³⁵).

Як уже було зазначено, тема геополітичного вибору України пронизує весь текст міжвоєнного періоду. Міфологема “Галичина” набуває нових сенсів. Азія чи Європа, Схід чи Захід – ці світоглядні орієнтири-моделі на практиці втілилися, по суті, у формулу “Галичина – не-Галичина”. Осмислювали та розцінювали це питання у різних площинах і тональностях. Від нейтрального компаративістичного аналізу – до популістського, іноді вкрай некоректного, злослів'я. Зрештою, атмосфера, що панувала в загальноукраїнському просторі на початку ХХ ст., і той духовно-емоційний стан, в якому застала Україну потужна визвольна-революційна хвиля, були цілком закономірними. Адже і політичне, і культурне, і релігійне життя продовжувало свій рух, вже за інерцією, у різних напрямках і площинах. “Ті історичні різниці, що поробили такі замітні відміни, роблять свою диференційну роботу далі”³⁶, – слушно писав Грушевський. Тож голоси міжвоєнної свідчили не тільки про

32 І. Кедрин. *У межах зацікавлення*, s. 118.

33 *Ibidem*, s. 143.

34 *Ibidem*, s. 145.

35 І. Кедрин, *„Ми” наддніпрянці і ви „галичани”...*, „Діло” 17 лютого 1937, nr 34, s. 1–2.

36 М. Грушевський, *Галичина і Україна* [w:] *Націоналізм. Антологія*, red. С. Проценко, В. Лісовий, Київ 2000, s. 184.

толерантний пошук спільного, часом вони зривались і на цілком деструктивний крик про відмінне, власне “самобутнє” і чуже-інше “відстале, неповноцінне”.

Надзвичайно цікавими видаються в цьому сенсі тексти наддніпрянських діячів, їхні ремінісценції про Галичину, їхнє бачення перспектив і шляхів подолання одвічного, майже філософського, протистояння Сходу і Заходу. Бо стає зрозумілим, що не тільки для галичан Галичина стала прообразом українського П'ємонту та української Пруссії. У цьому контексті варто окреслити суть поняття “український П'ємонт”, яке вживали стосовно Галичини і Євген Чикаленко, і Грушевський, і Микола Міхновський, й Кедрин, і Назарук. Мова йде про альянз до італійської провінції під однойменною назвою у Сардинії, що навколо неї об'єдналися в одну державу всі італійські землі. У межах цього смислового поля міфологема “Галичина” відображала ідейно-політичні прагнення української інтелігенції по обидва боки Збруча.

Грицак вважає, що творення “міту Львова як колиски польського, українського та єврейського націоналізмів” відбувалося на ґрунті усвідомлення всіма цими етнічними групами цієї землі як “їхньої малої батьківщини, з якої мало початися відродження Великої та незалежної національної батьківщини”³⁷. У Грушевського читаємо красномовну й емоційно насажену сентенцію про Галичину, яка “в найтяжчі часи українського лихоліття вдовиними лептами світила огник української культури, народної свідомості і вказувала ним дорогу українським братам”³⁸. А в час “революційного пручання” (Кедрин) міф про цю незвичайну землю настільки вкоренився, що ні в кого не виникало жодного сумніву, що Галичина тут і тепер продовжуватиме важку, а часом непосильну і жертовну, національну роботу для всієї України. Таким чином міфологема “Галичина” набула ознак ідеологеми.

Як бачимо, у масовій свідомості і наддніпрянців, і самих галичан твердо вкоренилася думка про національний обов'язок Галичини перед цілою Україною. Отож, попри доволі категоричний та часом навіть іронічний тон, яким характеризував галичан публічний Схід, саме із західними землями, чи, точніше, уявленням про них, пов'язували майбутність України.

Однак, готовність стати до жертовної праці на благо української нації часто зіштовхувалась із своєрідним страхом наддніпрянців втратити свою “центральність”, “занечистити” власну ідентичність

37 Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ 2004, s. 232.

38 М. Грушевський, *Галичина і Україна*, s. 181.

галичанством. У Грушевського знаходимо й іншу думку, що “всякий слід галицьких впливів здискредитує й погубить український рух в очах українських мас”, а “«галичанщини» український народ і українська суспільність не приймає”³⁹.

Подібне ставлення до “галицького епізоду” як до суто локального явища, до того ж дещо анахронічного, спричинило в західноукраїнському суспільстві деяке розчарування і поглибило взаємне відчуження. Найбільш показовим у цьому сенсі є текст Назарука *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим* (1936 р.), який, попри авторську суб’єктивність, є цінним документом епохи міжвоєнної. Автор здійснив компаративістичний аналіз етнопсихологічних особливостей українства з обох боків Збруча та запропонував читачеві власну концепцію і бачення майбутнього розвитку української нації. Його текст, наскрізь просякнутий ідеєю месіанства Галичини, демонструє зворотний бік у східно-західних взаєминах. Книга може слугувати своєрідною відповіддю на ті думки та настрої, з якими звертались до Галичини наддніпрянці, та ще одним документом у тогочасній “галицько-наддніпрянській гризні”. Загальні положення трактату можна звести до того, що Галичині належить першість у побудові нації та держави. Однак, треба підкреслити, що місію Галичини Назарук розумів не як привілей, а винятково як обов’язок: “Підчеркую ще раз, що се першинство розумію як першинство обов’язків”⁴⁰.

Сьогодні міфологема “Галичина” потребує деконструкції. І з огляду на потребу змінити науково-дослідницькі парадигми в українській історіографії. І насамперед через те, що для сучасного українського суспільства міфологема “Галичина” втрачає у своєму семантичному полі ознаки “П’ємонту” та, зрештою, набуває рис спекулятивного й деструктивного характеру (які безпосередньо актуалізуються в антиномії “Схід – Захід”).

Як бачимо, дослідження й аналіз таких “тонких” й малопритаманних до чіткого обрахунку об’єктів як міфи, міфологеми, архетипи тощо, виводять, зрештою, науковців у сфери метафізичні, у царину припущень, версій, осяянь. Тут, на думку Володимира Павліва, “*ratio* і *eruditio* мають лише допоміжне значення, в основі ж пошуку має бути інтуїція...”⁴¹. Мова йде про те, що певні міфологеми

39 *Ibidem*, s. 185.

40 О. Назарук, *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим*, Львів 1936, s. 37.

41 В. Павлів. *Галичина Трансцендентна* [w:] *Leopolis Multiplex*, s. 88.

(зокрема й міфологема "Галичина"), які засвідчують ностальгію суспільності за минулим, мають пряме майбутнетворче начало. І пошуки ефективного, конструктивного, гармонійного переходу від минулого до майбутнього пов'язані, насамперед, "не з часом, але з певними змінами у свідомості, з усвідомленням власної ідентичності"⁴². Адже, за словами Роллана Барта, "міф як жива пам'ять про минуле здатний вилікувати недуги сучасності"⁴³.

Бібліографія

- Барт Р., *Мифологии*, Москва 1996.
- Грабович Г., *Мітологізації Львова: відлуння присутності та відсутності* [w:] Грабович Г., *Тексти і маски*, Київ 2005, s. 155–182.
- Грицак Я., *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*, Київ 2006.
- Грицак Я., *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ 2004.
- Грушевський М., *Галичина і Україна* [w:] *Націоналізм. Антологія*, red. С. Проценко, В. Лісовий, Київ 2000, s. 180–187.
- Дашкевич Я., *Україна на межі між Сходом і Заходом*, „Записки НТШ”. Праці історико-філософської секції” 1991, t. ССХХІІ, s. 28–44.
- Донцов Д., *Підстави нашої політики*, Нью-Йорк 1957.
- Донцов Д., *Росія чи Європа? (До літературної суперечки)*, „Літературно-Науковий Вістник” 1929, nr 1, s. 62–79.
- Захер-Мазох фон Л., *Жіночі образки з Галичини* [w:] Захер-Мазох фон Л., *Вибрані твори*, Львів 1999, s. 19–38.
- Иванова Ю., *Архетип и мифологема* [w:] Иванова Ю., *Категория мифологического времени в современном романе-мифе (на примере романа Джеймса Джойса «Улисс»)*, <http://www.james-joyce.ru/articles/kategoriya-mifologicheskogo-vremeni6.htm> [dostęp: 29.10.2013].
- Кедрин[-Рудницький] І., *У межах зацікавлення*, Нью-Йорк-Париж 1986.
- Кедрин[-Рудницький] І., „Ми” наддніпрянці і ви „галичани”..., „Діло” 17 лютого 1937, nr 34, s. 1–2.
- Костюк І., *Міфологема: історія поняття в науковому дискурсі* [w:] „Вісник Львівської національної академії мистецтв” 2011, t. 22, s. 405–416, http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VLnam/2011_22/statti/38.pdf [dostęp: 23.09.2013].
- Кость С., *Між Сходом і Заходом (Проблема орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.)*, „Вісник Львівського університету. Серія журналістика” 2004, t. 25, s. 260–273.
- Крип'якевич І., *Історія України*, Львів 1990.
- Леві-Стросс К., *Міт та значення* [w:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* [wyd. 2 uzup.], red. М. Зубрицька, Львів 2001, s. 448–464.
- Липинський В., *Релігія і Церква в історії України*, Філадельфія 1925.

⁴² Ibidem, s. 93.

⁴³ Р. Барт, *Мифологии*, Москва 1996, s. 283.

- Лисяк-Рудницький І., *Україна між Сходом і Заходом* [w:] Лисяк-Рудницький І., *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, s. 1–11.
- Ковалів Ю., *Літературознавча енциклопедія: У 2-х т.*, т. 2, Київ 2007.
- Лозинський М., *Галичина в життю України*, Відень 1916.
- Назарук О., *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим*, Львів 1936.
- Ортега-і-Гассет Х., *Вибрані твори*, Київ 1994.
- Павлів В., *Галичина Трансцендентна* [w:] *Leopolis Multiplex*, red. І. Балинський, Б. Матіяш, Київ 2008, s. 88–93.
- Расевич В., *Історія міфу Галичини* [w:] *Leopolis Multiplex*, red. І. Балинський, Б. Матіяш, Київ 2008, s. 102–113.
- Фрай Н., *Архетипний аналіз: теорія мітів* [w:] *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* [wyd. 2 uzip.], red. М. Зубрицька, Львів 2001, s. 142–175.

Mythologem “Halytschyna” in the communicative discourse during the interwar period: between East and West

Keywords:
mythologem “Galicia”, regional identity,
the interwar period

The article describes different semantic levels of mythologem “Halytschyna” in communicative discourse of Western Ukraine during the interwar period. Author clarifies semantic limits for the term “mythologem”, correlating it with the notions of “myth”, “concept”, “ideologem”, “archetype”. Author’s attention is focused on the difficulties of using this terminology as well as on the need to change scientific and methodological paradigm in historiography. Mythologem “Halytschyna” actualized at different levels: Galicia as “Ukrainian Piedmont”, Galicia and other parts of Ukraine (in the context of the idea of unity – *sobornist*’), Galicia as borderland, Galicia as a pro-Western geopolitical and cultural choice of the Ukrainians (East – West confrontation). The article also refers to Galician regional identity. The author analyzes the texts (journalism, memoirs, speeches in press) of significant political actors of that period. In the modern Ukrainian society mythologem “Galicia” acquires speculative and destructive features that serves as a source of international conflicts and misunderstandings within Ukrainian nation (East – West confrontation). Nevertheless, as mythologem “Galicia” has a distinct meaningful potential for nation development; though it is rooted in the past it can predetermine the future.

Mitologem „Hałyczyna” w dyskursie komunikacyjnym okresu dwudziestolecia międzywojennego: między Wschodem a Zachodem

W artykule omówiono różne poziomy znaczeniowe mitologemu „Hałyczyna” w międzywojennym dyskursie komunikacyjnym zachodniej Ukrainy. Określono granice semantyczne terminu „mitologem”, funkcjonującego w kontekście takich pojęć jak: „mit”, „koncepcja”, „ideologem” i „archetyp”. Skoncentrowano się głównie na trudnościach terminologicznych oraz na potrzebie zmiany paradygmatu naukowego i metodologicznego w historiografii. Mitologem „Hałyczyna” znajduje zastosowanie na kilku poziomach: Hałyczyna jako „ukraiński Piemont”, Hałyczyna i pozostałe części Ukrainy (w kontekście idei jedności narodowej – sobornosti), a także jako obszar pograniczny, jak również prozachodni wybór geopolityczny i kulturowy Ukraińców (konfrontacja Wschód – Zachód). Poruszono również problem regionalnej tożsamości wschodniogalicyskiej (halickiej). Autorka analizuje teksty (publicystyka, wspomnienia, wypowiedzi prasowe) wybitnych działaczy politycznych omawianego okresu. Współcześnie mitologem „Hałyczyna” nabrał wielu cech o charakterze spekulatywnym i destruktywnym, nierzadko stając się zarzewiem międzynarodowych konfliktów i nieporozumień między samymi Ukraińcami. Rzeczony mitologem ma charakter narodotwórczy, choć zakorzeniony jest w przeszłości, może z wyprzedzeniem określać przyszłość.

Słowa kluczowe:
mitologem „Hałyczyna”, tożsamość regionalna, okres międzywojenny

Galicja Wschodnia a „Wielka Ukraina” w międzywojennej publicystyce Osypa Nazaruka

Jednym z kluczowych zagadnień ukraińskiej debaty intelektualnej jest problem zróżnicowania regionalnego kraju, wiązany nierzadko z postulatem wprowadzenia ustroju federacyjnego². W ukraińskiej historiografii i politologii dominuje narracja przedstawiająca dzieje Ukrainy jako sumę logicznych i konsekwentnych procesów zmierzających do połączenia terytorium narodowego w jednym suwerennym organizmie państwowym³. Apogeum tych procesów przypadło na lata 1917–1923, w których podejmowane były wysiłki niepodległościowe. Badaniom nad tym okresem towarzyszą trudności interpretacyjne związane z zagadnieniami unitaryzmu i regionalizmu – widocznymi zwłaszcza w relacjach między Zachodnio-ukraińską Republiką Ludową (ZUNR) i naddnieprzańską Ukraińską Republiką Ludową (UNR)⁴. Kwestia zjednoczenia z UNR budziła kontrowersje wśród elit politycznych nowo powstałego zachodnioukraińskiego państwa⁵.

1 Adres do korespondencji: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 49, 50–139 Wrocław, Polska. E-mail: m.gaczkowski@ukr.net.

2 Zob. „І” грудень 2001, cz. 23 (*Федеративна республіка Україна*); І. Курас, *Етно-політологія. Перші кроки становлення*, Київ 2004, s. 191–296; О. Романчук, *Федеративна Республіка Україна: міф, утопія, провокація чи необхідність?*, <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/08/9/5286024/> [dostęp: 28.12.2013].

3 П. Сергієнко, *Соборна Україна: від ідеї до життя*, Київ 1993; В. Смолій, *Проблеми української державності в середині XVIII ст.* [w:] *Незалежність України: Історичні витоки та перспективи*, red. В. Смолій, Київ 1997, s. 16–23; В. Сергійчук, *Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 рр.*, Київ 1999; О. Реєнт, *Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії*, Київ 2006; І. Гошуляк, *Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки)*, Київ 2009.

4 Р. Тимченко, *Проблема взаємовідносин УНР і ЗУНР в сучасній українській історіографії* [w:] *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, т. 5, red. Р. Пиріг [et al.], Київ 2010, s. 41–60.

5 М. Голубець, *Історія Львова від найдавніших часів. Історичні пам'ятки старовини*, Жовква 1925, s. 161–162.

Nawet po uroczystym proklamowaniu połączenia obu republik (22 stycznia 1919 r.) prowadziły one odrębną, a często wręcz konkurencyjną wobec siebie politykę⁶. „Do formalnego zerwania pomiędzy rządami halickim i naddnieprzańskim nie doszło, ale w rzeczywistości podążały one swoimi odrębnymi drogami”⁷ – charakteryzował stosunki między UNR a ZUNR z wiosny 1919 r. Izaak Mazepa, ówczesny minister spraw wewnętrznych UNR.

Spory dotyczące dziedzictwa ZUNR, bilansu walk narodowowyzwoleńczych oraz relacji z tzw. Wielką Ukrainą były jednymi z ważniejszych determinant ukraińskiego życia politycznego w międzywojennej Polsce⁸. Bardzo wyraziste poglądy prezentował w tej kwestii Osyp Nazaruk (1883–1940) – adwokat i działacz polityczny, przed I wojną światową jeden z czołowych działaczy funkcjonującej w Galicji Rusko-Ukraińskiej Partii Radykalnej. W czasie ukraińskiej rewolucji pracował w randze ministra prasy – kolejno dla rządów UNR i ZUNR. Następnie przebywał na emigracji, m.in. w Austrii i w Kanadzie. W młodości indyferentny religijnie i bliski marksizmowi, do Lwowa powrócił w 1927 r. jako zwolennik monarchizmu (hetmanatu), deklarujący głębokie przywiązanie do cerkwi greckokatolickiej. Został jednym z głównych ideologów lwowskiego koła zachodnioukraińskich konserwatystów oraz utworzonej w 1930 r. Ukraińskiej Ludowej Partii Katolickiej (UKNP), przemianowanej w 1932 r. na Ukraińską Odnowę Ludową (UNO). Zgodnie z katolickim światopoglądem surowo oceniał inklinacje totalitarne⁹ i odrzucał integralny nacjonalizm, nazywając go „szaleństwem – równie strasliwym jak bolszewizm”¹⁰. Swoje koncepcje przedstawiał w licznych publikacjach książkowych oraz na łamach klerykalnego pisma „Nowa Zoria” („Nowa

6 Zob. I. Гошуляк, *Проблема соборності України в контексті національного державотворення 1917–1920 рр.* [w:] *Незалежність України*, s. 61; I. Курас, В. Солдатенко, *Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)*, Київ 2001, s. 104–200.

7 I. Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*, cz. 1, *Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія*, Торонто 1994, s. 194.

8 Zob. pr. I. Кедрин, „Ми” наддніпрянці і ви „галичани”..., „Діло” 17 лютого 1937, nr 34, s. 1–2; Na temat wewnętrznych sprzeczności w ukraińskim życiu politycznym międzywojennej Polski zob. m.in. R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989 (zwł. s. 20–66), R. Tomczyk, *UNDO wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925–1939* „Zustriczi” 1990, nr 1, s. 98–108; J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*, Kraków 2004.

9 Zob. О. Назарук, *Жінка і суспільність. Реферат виголошений на засіданні Генерального Інституту Католицької Акції у Львові дня 13 квітня 1934 року*, Львів 1934, s. 14.

10 О. Назарук, *Націоналізм Донцова й інші мишигузми*, Львів 1934, s. 29.

Gwiazda”), w którym pełnił funkcję nieoficjalnego redaktora naczelnego. Tutaj też ukazała się w odcinkach najgłośniejsza powieść Nazaruka – *Roksolana* (1928–1929). Ojczyznę opuścił redaktor jesienią 1939 r., a w kolejnym roku zmarł w Krakowie.

Burzliwa biografia, częste ewolucje światopoglądowe i zapał polemiczny przysparzały Nazarukowi wielu oponentów, ale nawet oni uznawali jego rolę opiniotwórczą¹¹. Bogata spuścizna autora *Roksolany* przez wiele lat pozostawała niemal poza obiegiem naukowym. Sięgali do niej głównie ukraińscy badacze emigracyjni. Informacji biograficznych na temat Nazaruka dostarczają współczesne prace Mychajła Szwahulaka¹² i Lidii Buraczok¹³, a propozycję interpretacji jego myśli politycznej przedstawiła Oksana Zełena¹⁴.

Pytanie o miejsce, jakie w światopoglądzie Nazaruka zajmowała oczysta Galicja Wschodnia (ukr. *Hałyczyna*)¹⁵ i sposób kształtowania się jego stosunku do idei zjednoczenia ziem ukraińskich, choć podejmowane w pracach niektórych badaczy¹⁶, nie doczekało się w pełni satys-

11 I. Кедрин[-Рудницький], *Життя, події, люди. Спомини і коментарі*, Нью Йорк 1976, s. 77.

12 М. Швагуляк, *Осип Назарук. Журналіст, публіцист, редактор* [w:] *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики*, red. Л. Крушельницька, Львів 1996, s. 401.

13 Л. Бурачок, *Назарук Осип* [w:] *Західно-Українська Народна Республіка. Уряди. Постаті*, red. Я. Ісаєвич, Львів 2009, s. 193–194.

14 О. Зелена, *Суспільно-політичні погляди Осипа Назарука*, Дрогобич 2010.

15 Na temat pojęcia i obszaru Galicji Wschodniej zob. H. Batowski, *Pojęcie polityczne Galicji Wschodniej* [w:] *Українська myśl polityczna w XX wieku*, red. M. Pułaski, Kraków 1993, s. 33–43; G. Hryciuk, *Прzemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005, s. 25–28. W niniejszym artykule przymiotnik „galicyjski” używany jest w odniesieniu do pojęć, osób i zjawisk związanych z dawnym austriackim krajem koronnym, „wschodniogalicyski” analogicznie, na oznaczenie osób, pojęć i zjawisk związanych ze wschodnią jego częścią, przymiotnik „halicki” zaś – jako pochodny od antroponimu „Haliczanin” (ukr. „галичанин”, od: „Галичина”), oznaczającym – w pewnym uproszczeniu – ukraińskiego mieszkańca Galicji Wschodniej (por. tytuł międzywojennego opracowania S. Łosia, *Sytuacja międzynarodowa a Ukraińcy Halicycy*, Warszawa 1933; przedruk w: S. Łoś, *Sprawa ukraińska we wspomnieniach, korespondencji i publicystyce. Wybór pism*, red. M. Marszał, S. Wójtowicz, Kraków 2012, s. 297–321; Zob. A. A. Zięba, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010, s. 56. Tamże kontrowersyjne uwagi autora na temat niecelowości używania określeń „Ukraińcy”, „ukraińskie” w stosunku do „działań i postaw” Haliczan).

16 З. Величко, *Ідея соборності у публіцистиці О. Назарука періоду міжвоєнної*, „Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика” 2005, т. 26, s. 32–39; З. Величко, *Міф про Галичину: до проблеми Сходу і Заходу в публіцистиці Осипа Назарука 20–30-х рр. XX ст.*, „Вісник Львівського університету. Сер.

fakcjonującego omówienia. Wspomniana Buraczok sądzi, że w czasie ukraińskiej rewolucji polityk ten stał się ostatecznie zwolennikiem ukraińskiej jedności narodowej (ukr. *sobornist*)¹⁷. Zdaniem Mariji Feduń, która opracowała wybór wspomnień Nazaruka, autor ten – piętnując wady i ułomności zarówno zachodnich, jak i wschodnich Ukraińców – „zawsze zwracał się do narodu czterdziestomilionowego, w którego ławach widzieć chciał jedność i zwartość”¹⁸. Jednym z zadań niniejszego artykułu będzie zasygnalizowanie, że podobne konkluzje są nieco ryzykowne – problem relacji między „ojczyzną prywatną” a „ojczyzną ideologiczną”¹⁹ w systemie światopoglądowym tego autora jest bardziej złożony.

Środowisko konserwatywno-klerykalne, bliskie światopoglądowo redaktorowi „Nowej Zorii”, skupiało się wokół Ukraińskiej Organizacji Chrześcijańskiej (UChO, od 1932 r. działającej pod nazwą Ukraińska Organizacja Katolicka – UKO). Obraz Ziemi Halickiej kreowany przez Nazaruka zdradza wpływy ideowe lwowskiego historyka Stefana Tomaszewskiego²⁰. Do tego samego kręgu politycznego zaliczani są – obok Tomaszewskiego i Nazaruka – historyk Iwan Krewecki oraz greckokatolicycy duchowni – bp. Hryhorij Chomyszyn i o. Tytus Hałuszczyński²¹. Zdaniem Mychajła Moskaliuka dwaj ostatni tworzyli wraz z Nazarukiem „okcydentalne skrzydło” ukraińskiego ruchu chrześcijańsko-społecznego, które „nie odrzucało zupełnie idei jedności Ukrainy, ale rozpa-

Журналістика” 2006, t. 27, s. 12–20; М. Гачковскі [M. Gaczkowski], *Значення Києва у художній та публіцистичній спадщині Осипа Назарука* [w:] *Київські полоністичні студії*, t. XIX, red. О. Астаф'єв [et al.], Київ 2012, s. 472–476; М. Гачковський [M. Gaczkowski], *«Галичина й Велика Україна». Ідея соборності у спадщині Осипа Назарука* [w:] *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*, t. 15, red. І. Михайлин, С. Вакуленко [et al.], Харків 2014, s. 79–96.

17 Л. Бурачок, *Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940)* [autoreferat rozprawy doktorskiej], Івано-Франківськ 2006, s. 8.

18 М. Федунь, *Публіцистика та мемуари Осипа Назарука*, Івано-Франківськ 2006, s. 47.

19 S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984, s. 15–46.

20 Zob. М. Швагуляк, *Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм від ідеологічного гурту до політичної партії*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 1997, t. 3–4, s. 299–316. Współczesna ukraińska pisownia imienia i nazwiska tego historyka: „Степан Томашівський”, dawniej używano również zapisu imienia w postaci „Стефан” (zob. np. Проф. Др Стефан Томашівський [некролог], „Нова Зоря” 25 грудня 1930, nr 99, s. 1).

21 М. Швагуляк, *Львівський осередок українських консерваторів у 20–30 роках ХХ століття* [w:] *Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць*, red. О. Аркуш, М. Мудрий, Львів 2007, s. 480–490.

trywało ją jako najodleglejszą perspektywę”²², skupiając się na pracy organicznej i stymulowaniu rozwoju kulturalnego.

Klerykałowie opowiadali się za unormowaniem relacji z państwem polskim i autonomią ziem ukraińskich w ramach II Rzeczypospolitej²³. Projekt Tomaszewskiego z 1928 r. zakładał wyodrębnienie ukraińskiej jednostki terytorialnej w granicach Polski obejmującej – obok Galicji Wschodniej – województwo wołyńskie oraz Chełmszczyznę i południową część Polesia²⁴. Za błąd uznawano dotychczasową politykę negocjowania polskiej obecności na tym obszarze i bojkot wyborów parlamentarnych z 1922 r. Z życzliwością wspominano międzynarodowe projekty autonomicznego rozwiązania kwestii wschodniogalicyskiej²⁵.

Rzeczne środowisko akcentowało doniosłą rolę historyczną wschodniej Galicji w ukraińskich procesach narodotwórczych. Zgodnie z tym wyobrażeniem, po upadku ośrodka kijowskiego (XII w.) centrum Europy Wschodniej znalazło się na Północy (w Suzdału, następnie w Moskwie). Zmiany te zrodziły „ukraiński separatyzm”, którego nośnikiem była Ruś Halicko-Włodzimierska, zdolna do zjednoczenia pod swą egidą etnograficznego terytorium ukraińskiego łącznie z Kijowem. Równolegle zachodziło kulturalne wyodrębnienie Ukrainy, związane ze zbliżeniem do Zachodu na gruncie religijnym²⁶. Istnienie silnej ukraińskiej kultury skutecznie hamować miało polonizację po przyłączeniu Rusi Czerwonej do Polski, a po rozbiorach wschodnia część Galicji „po raz drugi została ukraińskim Piemontem”²⁷ – czytamy w anonimowym artykule, jaki ukazał się na łamach „Nowej Zorii”. Autor podkreślał w nim znaczenie tego regionu także w okresie, gdy Wielka Ukraina pozostawała

22 М. Москалюк, *Ідея соборності в українському християнсько-суспільному русі міжвоєнної Галичини (1918–1939 рр.)* [w:] *Україна соборна. Збірник наукових статей*, t. 2, cz. III, red. О. Реєнт, Київ 2005, s. 300.

23 М. Швагуляк, *Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.)* [w:] *Союз 1920 р. і його наслідства*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 371–384; І. Федик, *Питання українсько-польської співпраці в ідеологіях українських католицьких партій Галичини міжвоєнного періоду*, „Мандрівець” 2008, nr 5, s. 34–37; M. Gaczkowski, *O politykę realną: ukraińscy konserwatyści Galicji Wschodniej wobec II Rzeczypospolitej (1923–1930)* [w:] *Міędzy pamięcią a zapomnieniem: trauma postkomunistyczna*, red. A. Matusiak, Wrocław 2013, s. 39–54.

24 [С. Томашівський], *Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління*, „Нова Зоря” 1 квітня 1928, nr 24, s. 1–2.

25 *Статут Східної Галичини. Друге предложення Антанти в 1919 р., котре наші політики вдруге відкинули*, „Нова Зоря” 22 червня 1930, nr 46, s. 1–2.

26 Por. M. Gaczkowski, *Rosyjski mit wschodniej Galicji na tle ukraińskich i polskich historycznych koncepcji tego regionu w początkach pierwszej wojny światowej* [w:] *Rosja. Reminiscencje – diagnozy – perspektywy*, red. J. Biniewska, Kraków 2014, s. 156–162.

27 *Не зрікаймося історичної ролі! Значіння Галичини в історії й сучасності України*, „Нова Зоря” 30 вересня 1928, nr 75, s. 1.

„częścią Moskwy”. Zalecał dystans wobec przemian zachodzących na Nadzieprzu. Na rodzimym gruncie postulował natomiast

Jak najściślej związać się z chrześcijańskim, a zwłaszcza katolickim Zachodem, poznać jego wartości duchowe, zaszcześcić je u siebie i, w ten sposób, stawszy się znowu mostem pomiędzy Europą i Ukrainą, kontynuować i ukończyć dzieło, podjęte w XIII-XIV w.: budowę odrębnego ukraińskiego oblicza. W przeciwnym razie czeka nas postępująca atrofia narodu – tam i tu²⁸.

Był to więc interesujący – ograniczony bowiem do jednego tylko regionu – wariant mitu (utraconej, możliwej do restytuowania) europejskości i zachodniości Ukrainy²⁹, nawiązujący do znanego wyobrażenia na temat położenia tego kraju „między Wschodem a Zachodem”³⁰. Jak zasygnalizowano powyżej, osoby kreujące obraz szczególnej roli dawnej Rusi Halickiej, chętnie zwracały się ku materii historycznej, dokonując przy tym jej niewątpliwej generalizacji i symplifikacji³¹, a także reglamentacji faktów i przeinaczeń służących utrwalaniu – irracjonalnych niekiedy – wyobrażeń o rzeczywistości politycznej³². Nie będący historykiem Nazaruk doskonale orientował się w dorobku współczesnej mu historiografii, czerpiąc zeń tyleż obficie, co wybiórczo.

W czasie walk narodowowyzwoleńczych Nazaruk opowiadał się za zachowaniem autonomii wschodniej Galicji w ramach zjednoczonej Ukrainy³³. Jako minister w emigracyjnym rządzie ZUNR³⁴ był zwolennikiem odrębnej, wschodniogalicyskiej państwowości. Jego zdaniem likwidacja zachodnioukraińskiej republiki była błędem Warszawy – przyniosła nieznaczne korzyści ekonomiczne przy fatalnych konsekwencjach politycznych, albowiem

z kraju, który mógł stać się błogosławieństwem dla obydwu narodów, utworzyła się zapadnia, której perspektywy są po prostu straszne, zarówno same w sobie, jak i ze względu na brzemiennie skutki, które perspektywy te w sobie kryją³⁵.

²⁸ *Ibidem*, s. 2.

²⁹ Por. np. A. Wilson, *Myths of National History in Belarus and Ukraine* [w:] *Myths and Nationhood*, red. G. Hosking, G. Schopflin, London 1997, s. 182–197.

³⁰ Zob. np. I. Ševčenko, *Ukraina między Wschodem a Zachodem. Różne oblicza świata Piotra Mohyły. Polska w dziejach Ukrainy*, Warszawa 1996.

³¹ M. Jaskólski, *Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej*, „Historyka Studia Metodologiczne” 1984, t. XIV, s. 62.

³² Zob. T. Biernat, *Mit polityczny*, Warszawa 1989, s. 144.

³³ [O. Nazaruk], *За що ми боремося?*, Камянець 1919, s. 10–15.

³⁴ Przyznawał, że przyszłym historykom niełatwo będzie pojąć, dlaczego ten rząd występował niekiedy jako „ukraiński”, innym razem „zachodnioukraiński”, wreszcie „wschodniogalicyski” (O. Nazaruk, *Галицька Делегація в Пузі 1920 р. (12)*, „Нова Зоря” 18 травня 1930, nr 36, s. 5).

³⁵ O. Nazaruk, *Польща й галицькі українці*, „Нова Зоря” 5 лютого 1933, nr 8, s. 2.

Zdaniem redaktora „Nowej Zorii” Galicja Wschodnia zdolna była do samodzielnego bytu państwowego. Tezy tej dowodził, porównując Galicję do innych europejskich państw:

Taka Dania nie może nawet równać się z naszą małą Galicją: Dania ma wszystkiego 43 016 km² i 3 270 000 ludności, do tego nie posiada dosłownie żadnych bogactw mineralnych. A nasza mała Galicja Wschodnia ma 55 300 km², 5 450 000 ludności.

Przypominał, że prowincja ta posiada bogate złoża ropy naftowej, a także dobre warunki dla produkcji rolnej, a „obszar jej lasów jest większy niż w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii itd. A co dopiero mówić o całej Ukrainie”³⁶.

W ocenie Nazaruka kwestia Galicji Wschodniej była jedną z najtrudniejszych w świecie: „Jest to problem natury bardziej moralnej, duchowej niż materialnej i dlatego właśnie aż tak ciężki”³⁷ – sądził. Poddawał mitologizacji najnowszą historię regionu i lokalnych bohaterów z ukraińską Armią Halicką (UHA) – „armią naszej małej ziemi” – na czele³⁸. Podkreślał jej wyższość nad siłami zbrojnymi Dyrektoriatu UNR, przejawiającą się zwłaszcza na gruncie dyscypliny i ofiarności. Jego zdaniem UHA wybawiła Europę od inwazji bolszewickiej, podobnie jak niegdyś rycerstwo halickie w przegranej bitwie nad Kałką zatrzymało Tatarów. „Jakże wielkie może być znaczenie małej krainy – dopóki ona sama nie zrezygnuje ze swego prestiżu”³⁹ – dodawał. Zdyscyplinowanie i gotowość do poświęceń wynikać miały z obecności „katolickiego, zachodniego ducha”⁴⁰. Redaktor „Nowej Zorii” zwracał uwagę na niewielki wpływ schizmy 1054 r. na lokalne stosunki religijne. Pierwsi ukraińscy metropolici byli katolikami i aż do czasów Jarosława Ośmiomysła Cerkiew w Galicji i na Wołyniu utrzymywała więzi z Rzymem⁴¹. Katolicyzm uważał Nazaruk za najważniejszy czynnik narodotwórczy⁴². Dopiero knowania bizantyjskie doprowadzić miały do osłabienia religijnych związków

36 O. Назарук, *Мої переговори з большевиками. V. Ждучи в Копенгазі на відповідь Москві*, „Нова Зоря” 9 лютого 1930, nr 10, s. 4.

37 O. Назарук, *Галицька Делегація в Ризі 1920 р. (3)*, „Нова Зоря” 9 березня 1930, nr 18, s. 4.

38 O. Назарук, *Мої переговори з большевиками. VI. Московська відповідь і польське пропозиція*, „Нова Зоря” 16 лютого 1930, nr 12, s. 5.

39 O. Назарук, *Галицька Делегація в Ризі 1920 р. (9)*, „Нова Зоря” 27 квітня 1930, nr 30, s. 5.

40 O. Назарук, *На калиновім мості. Листи до молоді, Львів 1933*, s. 47.

41 O. Назарук, *В княжій Крилосі. Вразіння, описи, рефлексії й одна проблема: чи відкрита катедрна князя Ярослава Осмомисла була православна чи католицька?*, Львів 1937, s. 25, 31.

42 O. Назарук, *На калиновім*, s. 51.

z Zachodem⁴³. W późniejszym okresie – jak oceniał – intrygi owe podjęła Moskwa, prowokując błędne stanowisko kozaczyzny w sprawie unii brzeskiej⁴⁴.

Niebagatelną rolę w kreowaniu halickiego mitu pełniły nawiązania do średniowiecznych dziejów lokalnej gałęzi Rurykowiczów. W ujęciu Nazaruka stanowiły one konsekwentny proces scalania ziem ukraińskich, budowania potęgi państwowej oraz umacniania łączności kulturowej z krajami zachodnimi. Szczególne miejsce zajmowało dziedzictwo króla Daniela Halickiego i zawartej przez niego krótkotrwałej unii kościelnej z Rzymem. Daniel był także założycielem Lwowa, pomyślanego jako ważna twierdza, łącznik między różnymi częściami państwa. Z kolei postać otrutego przez bojarów w 1340 r. Jerzego II Trojdenowicza przedstawiana była w glorii męczennika za sprawę jedności ze Stolicą Apostolską⁴⁵.

Pamięć o specyficznej historii Ziemi Halickiej stanowić miała uzasadnienie dla zachowania jej odrębności od reszty ukraińskich ziem, niezależnie od uwarunkowań geopolitycznych:

Galicja jest jedną z najwyraźniej skryształizowanych i najtwardszych komórek narodu ukraińskiego, której jako całości daleko jeszcze do krystalizacji, choć i ona postępuje. Tak więc rozbijanie psychiczne owego halickiego kryształu poprzez zlewanie go z całą, nieskryształizowaną jeszcze, kipiącą masą, jest błędem. A błąd w polityce gorszy jest niż przestępstwo. Ten halicki kryształ trzeba przede wszystkim obronić psychicznie, w przeciwnym razie z całej koncepcji narodu ukraińskiego nic nie wyjdzie⁴⁶.

Zjednoczenie ukraińskich republik z 1919 r. uznał zatem Nazaruk za „ogromną pomyłkę”, sprzeczne z duchem dziejów podcinanie „moralnego nerwu” idei państwowej:

Akt z 3 stycznia 1919 r. był kolonizacyjnym aktem Ukrainy, który naszymi własnymi podpisami przeznaczył całą naszą ziemię po obu stronach Zbrucza na kolonię, przeznaczył pod wpływem zamroczenia teorią o „jedności” tego, w czym jedności nie będzie i nie ma, a jeśli – to może kiedyś, ale tylko pod warunkiem, że mózg nie rzeknie się należnego mu pierwszeństwa praw i obowiązków względem całego ciała⁴⁷.

43 Środowisko polityczne Nazaruka negatywnie oceniało tradycje i wpływy Bizancjum – gorszego z dwóch Rzymów – na dzieje Ukrainy (*Рим і Візантія*, „Нова Зоря” 22 січня 1928, nr 4, s. 1–2). Tomaszewski przekonywał zresztą, że źródłem chrystianizacji dawnej Rusi nie było wcale Bizancjum, lecz pozostająca pod silnymi wpływami Zachodu Bułgaria (С. Томашівський, *Звідки Україна приймала християнство? Восточно-западним полемістам в альбом*, „Нова Зоря” 15 квітня 1928, nr 27–28, s. 3–5).

44 О. Назарук, *На калиновім*, s. 36.

45 А. Ч. [О. Назарук], *Українська молодь Христові. Памятка з великого торжества й походу у Львові 7. V. 1933*, Львів 1933, s. 4–5.

46 О. Назарук, *Галицька Делегація в Ризі 1920 р.* (5), „Нова Зоря” 23 березня 1930, nr 22, s. 4.

47 О. Назарук, *Галицька Делегація* (9), s. 5.

Idealizacji tradycyjnej i współczesnej roli Galicji Wschodniej towarzyszyło podkreślanie różnic kulturowych i mentalnych między jej mieszkańcami a Ukraińcami z Naddnieprza. Autor konstatował niewielkie zdolności organizacyjne, cechujące – jego zdaniem – wschodnich Ukraińców. Charakteryzując emigrację w krajach północnoamerykańskich, zwracał uwagę, że w tamtejszych instytucjach ukraińskich działają niemal wyłącznie dawni obywatele Austro-Węgier, a byli poddani rosyjscy i ich potomkowie nie wykazują się większą aktywnością⁴⁸. Według Nazaruka taką postawę Naddnieprzan determinowała „atmosfera wyniesiona z ojcystych domów, z rodziny, która nie posiada nierozzerwalnej podstawy”⁴⁹.

Autor *Roksolany* akcentował szkodliwość bezkrytycznego przyjmowania wpływów naddnieprzańskich przez halickie elity. Za istotny przejaw tego zjawiska uważał ewolucję języka literackiego⁵⁰. Przeciwny był dalszemu zbliżaniu zachodniego wariantu języka ukraińskiego do jego wschodniej odmiany: „Robią w ten sposób z naszego pięknego języka jakiś ohydny żargon, pozbawiony nie tylko gramatyki, ale w ogóle wszystkiego, co winien posiadać ludzki język”⁵¹. Krytykę tę uzupełniał charakterystyczną refleksją:

A wszystko to czyni się w imię „zbliżenia” do jakiegoś wspólnego „ideału”. Tymczasem kiedy jedna część narodu ma u siebie chaos a druga jako taki porządek, to należy chyba upaść głową na róg kamienia i solidnie się potłuc, aby pomyśleć, że czymś dobrym będzie „zbliżenie”, które powstanie na tej podstawie, że wprowadzi się nieład i tam, gdzie były już choćby zawiązki porządku i ładu⁵².

Najpełniej koncepcję miejsca Galicji Wschodniej w kontekście ogólnoukraińskim, przedstawił Nazaruk w pracy *Galicja i Wielka Ukraina*⁵³. Zawarto tu pewne nowe propozycje. Jako najważniejszy z grzechów, których dopuszczali się zarówno wschodni, jak i zachodni Ukraińcy, napiętnowano dumę. Elity Wielkiej Ukrainy przeceniały znaczenie i potencjał własnego kraju, lekceważąc zarazem Ziemię Halicką. Bezzasadna pycha charakteryzować miała również i Haliczan ulegających „pocałunkom Szatana” – urokowi ogromnych przestrzeni Naddnieprza⁵⁴. Autor

48 O. Назарук, *Жінка і суспільність*, s. 14.

49 *Ibidem*, s. 15.

50 Na temat recepcji i kształtowania się ukraińskiego języka literackiego we wschodniej Galicji zob. M. Мозер, *Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови*, Львів 2011; *Українська мова в Галичині: історичний вимір*, red. Я. Ісаєвич, М. Мозер [et al.], Львів 2011.

51 А. Ч., *Українська молодь*, s. 30.

52 *Ibidem*, s. 30.

53 O. Назарук, *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим*, Львів 1936.

54 *Ibidem*, s. 37.

wspominał czas własnego zauroczenia stepami chersońskimi wabiącymi „niczym syrena”⁵⁵.

Tymczasem, jak uważał, wielkość terytorium i zasoby ludzkie były tyleż korzystne, co niebezpieczne ze względu na obecność silnych prądów odśrodkowych i możliwość łatwego zawładnięcia krajem. Inaczej, według autora *Roksolany*, było z Galicją Wschodnią – zwartym i zdyscyplinowanym ośrodkiem ideologii narodowej⁵⁶. Powtarzając tezę o mniejszych zdolnościach organizacyjnych wschodnich Ukraińców, Nazaruk przywoływał znany stereotyp – im dalej na zachód, tym lepsza organizacja. Inne wykorzystywane przezeń stereotypy pozostawały w związku z popularnymi wówczas teoriami rasowymi. W ujęciu autora Wielka Ukraina stanowiła swoisty konglomerat etniczny, a negatywne cechy mentalne ukraińskiej populacji Naddnieprza, mimo zachowania języka i folkloru, warunkowane były właśnie wielowiekowymi wpływami obcych. Nazaruk wyliczył nawet drobiazgowo kilkadziesiąt ludów i etnosów, które odcisnąć miały trwałe piętno na charakterze mieszkańców Wielkiej Ukrainy. Wszelkie mieszanki uważał za niebezpieczne, „kipiące, dzikie, skore do powstań”, a także wymagające stałego utrzymywania silnej władzy⁵⁷.

Wychodząc z powyższych założeń, ostro krytykował „sobornicką” retorykę dominującą w ukraińskich kręgach politycznych: „Prawdziwy patriotyzm zaczyna się od miłości i zrozumienia swojej węższej ojczyzny, a nie od zjednoczeniowego krzyku, który jest tak samo głupi, jak wielki i hałaśliwy”⁵⁸. Za Wiaczesławem Łypynskim wskazywał na konflikt interesów obu odgałęzień Ukraińców – pierwszorzędne znaczenie konfliktu z Polską na Zachodzie oraz z Rosją na Wschodzie⁵⁹. Odrzucając iluzję bezkrytycznej recepcji idei jedności, Nazaruk wyrażał przekonanie o misji Ziemi Halickiej:

Uświadomiwszy sobie przyczyny naszej wyższości organizacyjnej, a tym samym i nasze obowiązki, musimy uświadomić sobie i to, że pierwszy z tych obowiązków to niedopuszczenie do zatarcia naszego charakteru duchowego, a wręcz odwrotnie: na wzór tego charakteru sformować cały naród ukraiński [wyr. oryg. – M. G.]⁶⁰.

Postulował wzmoczoną pracę organizacyjną, prowadzoną w izolacji od „naddnieprzańskiego chaosu”. Podkreślał, że Haliczanie, ze względu na

⁵⁵ *Ibidem*, s. 97.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 36–40.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 102–103.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 70.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 65–66 (zob. В. Липинський, *Листи до братів хліборобів*, Львів 1926, s. 528).

⁶⁰ О. Назарук, *Галичина й Велика*, s. 45.

ich naturę, powinni stawiać przed sobą cele małe i krótkoterminowe⁶¹. Przesłanie Nazaruka pełne było także zupełnie niekonwencjonalnych propozycji:

[...] Haliczanin, który ożeni się z Naddnieprzanką, bez porównania szybciej utraci swój typ halicki niż Haliczanka, która wyjdzie za Naddnieprzanina. Logiczną tego konsekwencją jest, że mężczyźni haliccy nie powinni żenić się z Naddnieprzankami ze względu na wyższe – religijne i narodowe – względy, powinni zaś żenić się z Haliczankami. Natomiast Haliczanki mogą wychodzić za mąż za Naddnieprzan, gdyż istnieje większe prawdopodobieństwo, że nie tylko zachowają one swój typ halicki, lecz jeszcze zdołają zaszczerpić go rodzinie⁶².

Te rasistowskie nieomal propozycje, łagodzone były stwierdzeniem, że choć Haliczanie reprezentują „wyższy typ”, to Naddnieprzanie przeważają nad nimi w wielu innych dziedzinach i nie należy ich lekceważyć.

Znamienne, że autor podkreślał konieczność izolacji ojczystego regionu także od reszty ukraińskiego terytorium etnicznego, w tym od zachodniej części historycznego Wołynia. Międzywojenne województwo wołyńskie, zamieszkałe w większości przez prawosławnych Ukraińców, było ważnym terenem aktywności ukraińskich ugrupowań politycznych i organizacji kulturalnych z trzech województw południowo-wschodnich. Nazaruk poświęcił temu regionowi niewiele uwagi. Z pewnym zdziwieniem konstatował brak istotniejszych różnic pomiędzy inteligencją Galicji Wschodniej a Wołynia, a nawet podobny akcent, z jakim rozmawiano po obu stronach dawnej granicy rosyjsko-austriackiej⁶³. Był zarazem dość sceptyczny w kwestii przełamywania „kordonu sokalskiego”⁶⁴, podkreślając słabość więzi moralnych łączących oba regiony⁶⁵ i eksponując aspekt religijny różnicujący obie części dawnej Rusi Halicko-Wołyńskiej⁶⁶. Krytycznie oceniał projekty tworzenia wspólnych dla tych ziem instytucji⁶⁷. „Mówiąc obrazowo – pisał – wołyńskiego fermentu, z którego może nawet powstać bardzo dobre wino, nie należy jeszcze mechanicznie mieszać z halickim, odstawić już winem”⁶⁸. Był wszakże zwolennikiem rozszerzania wpływów

⁶¹ *Ibidem*, s. 46.

⁶² *Ibidem*, s. 48.

⁶³ O. Назарук, *Замах на Церкву. Про те, яка небезпека загрожує українській Греко-католицькій Церкві і про передумови успішної оборони*, Львів 1939, s. 5.

⁶⁴ Zob. J. Kęsik, „Kordon sokalski”. *Problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939* [w:] *Z dziejów prowincji galicyjskiej*, red. A. Galos, Wrocław 1993, s. 125–155.

⁶⁵ O. Назарук, *Ерціа каї ановнця. Політична брошура призначена для гартування будучих українських провідників*, Львів 1936, s. 50.

⁶⁶ O. Назарук, *Замах на Церкву*, s. 72.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 77.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 137.

obrzędki greckokatolickiego na Wołyń, Chełmszczyznę i Podlasie⁶⁹ oraz USRR⁷⁰, propagując tezę o szkodliwym wpływie prawosławia na sprawę narodową⁷¹.

Galicję i Wielką Ukrainę opatrzył autor podtytułem *Traktat poświęcony ukraińskim kobietom i wojskowym*. Pierwsza dedykacja wiązała się ze wspomnianą szczególną misją Haliczanek. Nieprzypadkowy był również wybór drugiego z adresatów, autor snuł bowiem wizję przyszłego podboju Wielkiej Ukrainy. W takim ujęciu Galicja Wschodnia predestynowana była już nie tyle do roli „ukraińskiego Piemontu”, co „ukraińskich Prus” – przez analogię do procesu zjednoczenia Niemiec⁷². W książce znalazło się też niecodzienne posłanie do młodego żołnierza, „który wyruszy na Wielką Ukrainę z bronią w rękę”⁷³.

Nazaruk zdecydowanie odrzucał oskarżenia o rozbijanie jedności narodowej:

Bowiem ja propaguję coś dokładnie odwrotnego: organiczne złączenie Ukraińców, w dodatku jedynym możliwym sposobem: aby solidny halicki element przygotował się zawnazs do psychicznego uporządkowania Wielkiej Ukrainy w odpowiednim momencie historycznym. Bez tego Wielka Ukraina nie zdoła stać się, według mnie, państwem samodzielnym, lecz na zawsze zmuszona będzie pozostać częścią siły rządzącej w Moskwie⁷⁴.

Roztaczając wizję odległej przyszłości, autor dość pobieżnie traktował aktualną sytuację geopolityczną. Przy opisie tragedii Ukrainy Radzieckiej lat trzydziestych najwięcej uwagi poświęcał upadkowi religijnemu: „A jeśli nie ma tam jednostajnego religijnego życia, to związek wspólnoty ludzkiej opierać się może tylko na brutalnej sile”⁷⁵ – podkreślał. Lęk przed brutalną siłą właśnie zmusił redaktora „Nowej Zorii” do opuszczenia Lwowa w październiku 1939 r. i nielegalnej podróży na tereny okupowane przez III Rzeszę:

Uciekałem więc przed siłą, która szła w imieniu Ukrainy, mimo iż Ukrainie gotów byłem służyć całym swym sercem, wszystkimi myślami, i ze wszystkich sił swoich – nawet pod władzą radziecką.

Paradoksalność sytuacji dobrze ilustruje także spostrzeżenie Nazaruka dotyczące Niemców: „Byłem z nimi związany poprzez moje życie

69 Na temat akcji neounijnej zob. M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 404–441.

70 O. Назарук, *Замах на Церкву*, s. 109–111.

71 *Ibidem*, s. 42–43.

72 *Ibidem*, s. 147–149.

73 *Ibidem*, s. 154–157.

74 *Ibidem*, s. 57.

75 O. Назарук, *Замах на Церкву*, s. 71.

i bliższy im kulturowo niż rodzonym mym braciom, którzy przybywali znad Dniepru – pod czerwonym sztandarem Sowietów”⁷⁶.

* * *

Historyk i eseista Iwan Łysiak-Rudnycki (1919–1985), także pochodzący z Galicji Wschodniej, konstatował:

Ukraina – położona między światami kultury grecko-bizantyjskiej i zachodniej, pełnoprawny członek ich obu – starała się na przestrzeni swojej historii połączyć te dwie tradycje w żywą syntezę. Było to wielkie zadanie i nie można zaprzeczyć, że Ukrainie nie udało się go w pełni wykonać⁷⁷.

Miejsce Galicji Wschodniej w kontekście ogólnoukraińskim, jako swoistego przedmurza Zachodu, było przedmiotem uwagi Nazaruka przez cały okres działalności publicznej. Ewolucja jego poglądów na tę kwestię zachodziła pod wpływem zmiennych okoliczności politycznych oraz przemian światopoglądowych samego autora, a szczególnie – nacierającego z czasem coraz większego znaczenia – czynnika religijnego. W drugiej połowie lat trzydziestych Nazaruk sformułował koncepcję supremacji kulturalnej Galicji Wschodniej – „serca i mózgu Ukrainy” – a także postulat izolowania jej i wizję przyszłego podboju Wielkiej Ukrainy przez zachodnich rodaków. Były to projekty oryginalne i kontrowersyjne, a ich pełna charakterystyka będzie możliwa po przeprowadzeniu szerszej analizy ukraińskiej publicystyki politycznej tego czasu.

Bibliografia

- Biernat T., *Mit polityczny*, Warszawa 1989.
- Gaczkowski M., *O politykę realną: ukraińscy konserwatyści Galicji Wschodniej wobec II Rzeczypospolitej (1923–1930)* [w:] *Między pamięcią a zapomnieniem: trauma postkomunistyczna*, red. A. Matusiak, Wrocław 2013, s. 39–54.
- Jaskólski M., *Historia i mit historyczny w doktrynie politycznej*, „Historyka Studia Metodologiczne” 1984, t. XIV, s. 49–66.
- Łysiak-Rudnycki I., *Między historią a polityką*, przeł. M. Buchalik, A. Chłópek [et al.], red. G. Hryciuk, Wrocław 2012.
- Ossowski S., *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984.
- A. Ч. [Назарук О.], *Українська молодь Христові. Памятка з великого торжества й походу у Львові 7. V. 1933*, Львів 1933.
- Бурачок Л., *Громадсько-політична-діяльність Осипа Назарука (1883–1940)* [autoreferat rozprawy doktorskiej], Івано-Франківськ 2006.
- Бурачок Л., *Назарук Осип* [w:] *Західно-Українська Народна Республіка. Уряди. Постаті*, red. Я. Ісаєвич, Львів 2009, s. 193–216.

⁷⁶ О. Назарук, *Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року*, Львів 1995, s. 13 (por. wyd. pol.: O. Nazaruk, *Ucieczka ze Lwowa do Warszawy. Wspomnienia Ukraińskiego konserwatysty z pierwszej połowy października 1939 roku*, przeł. W. Pilipowicz, Przemyśl 1999, s. 33–34).

⁷⁷ I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, przeł. M. Buchalik, A. Chłópek [et al.], red. G. Hryciuk, Wrocław 2012, s. 36.

- Кедрин[-Рудницький] І., *Життя, події, люди. Спомини і коментарі*, Нью Йорк 1976.
- Липинський В., *Листи до братів хліборобів*, Львів 1926.
- Москалюк М., *Ідея соборності в українському християнсько-суспільному русі міжвоєнної Галичини (1918–1939 рр.)* [w:] *Україна соборна. Збірник наукових статей*, t. 2, cz. III, red. О. Реєнт, Київ 2005, s. 297–302.
- Назарук О., *В княжім Крилосі. Вразіння, описи, рефлексії й одна проблема: чи відкрита катедра князя Ярослава Осмомисла була православна чи католицька?*, Львів 1937.
- Назарук О., *Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим*, Львів 1936.
- Назарук О., *Жінка і суспільність. Реферат виголошений на засіданні Генерального Інституту Католицької Акції у Львові дня 13 квітня 1934 року*, Львів 1934.
- [Назарук О.], *За що ми боремося?*, Камянець 1919.
- Назарук О., *Замах на Церкву. Про те, яка небезпека загрожує українській Греко-католицькій Церкві і про передумови успішної оборони*, Львів 1939.
- Назарук О., *Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939 року*, Львів 1995.
- Назарук О., *На калиновім мості. Листи до молоді*, Львів 1933.
- Назарук О., *Націоналізм Донцова й інші мишуґізми*, Львів 1934.
- Назарук О., *Роксоляна. Жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого Завойовника і Законодавця. Історична повість з 16-го століття*, N[ew] Y[ork] C[ity] 1955.
- Назарук О., *Ερѣѡα καὶ ἀνώνυμα. Політична брошура призначена для гартування будучих українських провідників*, Львів 1936.
- Федик І., *Питання українсько-польської співпраці в ідеологіях українських католицьких партій Галичини міжвоєнного періоду, „Мандрівець” 2008, nr 5, s. 34–37.*
- Федунь М., *Публіцистика та мемуари Осипа Назарука*, Івано-Франківськ 2006.
- Швагуляк М., *Львівський осередок українських консерваторів у 20–30 роках ХХ століття* [w:] *Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць*, red. О. Аркуш, М. Мудрий, Львів 2007, s. 480–490.
- Швагуляк М., *Осип Назарук. Журналіст, публіцист, редактор* [w:] *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики*, red. Л. Крушельницька, Львів 1996, s. 400–405.
- Швагуляк М., *Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм від ідеологічного гурту до політичної партії, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 1997, t. 3–4, s. 299–316.*
- Швагуляк М., *Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.)* [w:] *Sojusz 1920 r. i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 371–384.

Eastern Galicia and “the Great Ukraine” in Osyp’s Nazaruk interwar journalism

In the Interwar Years disputes about the balance of independence struggle as well as concepts of the future restitution of Ukrainian state were a significant part of Ukrainian public debate in Poland. Osyp Nazaruk, lawyer, journalist and politician from Lviv had a distinct opinion in this matter. His view of Ukrainian national unity was marked with a strong regional element. He created a controversial conception of cultural supremacy of Eastern Galicia – “the heart and the brain of Ukraine” – and demand for its isolation from the rest of the Ukrainian national territory.

Keywords:

Osyp Nazaruk, Ukrainian national unity, Eastern Galicia, historical myths

Галичина й “Велика Україна” у міжвоєнній публіцистиці Осипа Назарука

У міжвоєнний період важливим елементом української політичної дискусії в Польщі були суперечки навколо підсумків визвольних змагань, концепцій відновлення державності та соборності України. Яскравий погляд представив щодо цього Назарук, який запропонував регіональний підхід щодо майбутньої України. Він розробив контраверсійну ідею культурної вищості Галичини – “серця й мозку України” – та потреби ізолювати її від решти українських земель.

Ключові слова:

Осип Назарук, ідея соборності України, Галичина, історичні міфи

Idea konfederacji czarnomorskiej Jurija Łypy na tle geopolitycznych koncepcji ukraińskiego nacjonalizmu integralnego

Założenia geopolityki i koncepcji imperialnych w doktrynie ukraińskiego integralnego nacjonalizmu okresu międzywojennego ciągle pozostają zagadnieniem, któremu poświęcono stosunkowo niewiele uwagi. W polskiej literaturze przedmiotu najważniejsze prace omawiające problematykę ukraińskiego nacjonalizmu dotyczą kwestii politycznych i organizacyjnych, a nie ideologicznych, czego dowodzą zarówno wyczerpująca monografia Romana Wysockiego, w której o ideologii traktuje niewielki, acz wartościowy fragment, jak kontrowersyjna praca Lucyny Kulińskiej, dla której podejmowana w niniejszym artykule problematyka stanowi narzędzie do udowodnienia własnych, wątpliwych koncepcji². Na tym tle zdecydowanie najlepiej wypada praca Tomasza Stryjka *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*³, w której autor w przejrzysty sposób przedstawił koncepcje geopolityczne Dmytra Doncowa z pracy *Podstawy naszej polityki (Підстави нашої політики)* wydanej w 1921 r. w Wiedniu. Zróżnicowany poziom prezentuje literatura zagraniczna ukazująca się w USA i Kanadzie. Opracowanie geopolitycznych poglądów Doncowa możemy odnaleźć w jego monografii autorstwa Mychajła Sosnowskiego⁴. Wiele ciekawych uwag dotyczących ideologii ukraińskiego nacjonalizmu przedstawili również Iwan Łysiak-Rudnycki i Aleksander Motyl⁵.

1 E-mail: marek.wojnar@gmail.com.

2 R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, Lublin 2003; L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa ukraińskich organizacji nacjonalistycznych w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2009.

3 T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000.

4 М. Сосновський, *Дмитро Донцов: політичний портрет*, Нью-Йорк–Торонто 1974.

5 A. Motyl, *A Turn to the Right. The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism*, New York 1980; I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią, a polityką*, przeł. M. Buchalik, A. Chłopik [et al.], red. G. Hryciuk, Wrocław 2012.

Z pewną rezerwą należy natomiast podchodzić do prac Wiktora Poliszczuka nacechowanych emocjonalną niechęcią wobec przedmiotu badań⁶. Również na Ukrainie po 1991 r. pomimo lawinowo rosnącego zainteresowania analizowaną problematyką teorii geopolityki i założeń imperialnych ukraińskiego nacjonalizmu nie cieszą się szczególną popularnością. Nie da się zaprzeczyć, że stan taki spowodowany jest niechęcią do przypominania ekspansjonistycznych pretensji ukraińskich nacjonalistów, których apologety chcą widzieć wyłącznie jako ruch narodowo-wyzwoleńczy. Na tym tle pozytywnie wyróżniają się prace Ołeksandra Zajcewa, który podjął wątki imperializmu w myśli Doncowa i ideologii OUN⁷. Na Ukrainie pojawiły się również prace poświęcone postaci Jurija Łypy. Trudno uznać je za wyczerpujące problematykę. Pracę Ołeha Bahana⁸ w zasadzie dyskwalifikuje jej popularny charakter. Cennym materiałem pozostaje dla badacza korespondencja Jurija Łypy z Dmytrem Doncowem (pomimo w zasadzie przyczynkarskiego charakteru) opublikowana przez Hałynę Swarnyk⁹. Należy także wspomnieć o pracach zbiorowych poświęconych Łypie a publikowanych z okazji setnej rocznicy jego urodzin¹⁰. Biorąc pod uwagę niepełność wspomnianych opracowań oraz ich niedostępność w Polsce wydaje się, że warto poświęcić nieco więcej uwagi twórcy tej chyba najbardziej interesującej koncepcji geopolitycznej w dziejach ukraińskiego integralnego nacjonalizmu.

Ukraińska rasa i ukraińskie państwo

Geopolityczne koncepcje Jurija Łypy¹¹, w odróżnieniu od większości prac myślicieli integralnego nacjonalizmu ukraińskiego, oparte zostały na koncepcjach rasowych. Choć w artykule nie ma miejsca na omówienie szczegółów rasowej teorii Łypy, warto poczynić kilka ogólnych uwag,

- 6 Zob. W. Poliszczuk, *Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego*, Warszawa-Toronto 1996; W. Poliszczuk, *Doktryna Dmytra Doncowa. Tekst. Analiza*, Toronto 2006.
- 7 О. Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії*, Київ 2013; О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів, *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та українські націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*, Львів 2011.
- 8 О. Баган, *Юрій Липа – людина і мислитель*, Дрогобич 1994.
- 9 Г. Сварник, *Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим „Українські проблеми” 1995*, nr 3–4, s. 131–160.
- 10 *Юрій Липа: збірник статей і матеріалів приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи*, red. І. Скрипник, Івано-Франківськ 2000; *Юрій Липа: голос доби і приклад чину: збірник наукових праць*, red. Т. Салига, Львів 2001.
- 11 Jurij Łypa (1900–1944) – poeta, publicysta, twórca ukraińskiej koncepcji geopolitycznej, współpracował m.in. z „Literaturo-Naukowym Wistnykiem”, a następnie „Wistnykiem” Dmytra Doncowa. W 1936 r. Łypa zerwał z Doncowem i zaczął pisywać dla warszawskiego czasopisma „My” oraz lwowskiego „Nazusticz”. Zginął w 1944 r. w szeregach Ukraińskiej Powstańczej Armii, w której był lekarzem.

które pozwolą uzasadnić geopolityczne wybory myśliciela. Ukraińska rasa składała się według Łypy z trzech zasadniczych elementów. Najważniejszym był element trypolski wywodzący się od plemion kultury archeologicznej zamieszkujących ukraińskie ziemie w czwartym wieku przed Chrystusem. Mniejsze znaczenie miały pierwiastki hellenistyczne odnoszące się do czasów królestwa Pontu oraz gockie z IV w. n.e.¹². Ukraińska rasa funkcjonować miała w konglomeracie ras jaki stanowiła wtedy Europa. W ocenie Łypy, powołującego się na prace Wadyma Szczebakiwskiego, na kontynencie można było wyróżnić:

Narody rolnicze i osiadłe jeszcze w neolicie, jak Ukraińcy, narody Czechosłowacji czy Jugosławii. Narody nomadów i myśliwych z podłożem uralo-ałtajskim (Moskonia) oraz bałtyckim (Polska, Białoruś)¹³.

Opracowanie teorii rasowej, z której by wynikało, że przynależący do kultury dynarskiej Ukraińcy odróżniali się od swoich najważniejszych sąsiadów, pozwoliło Łypie wytworzyć koncepcję geopolityczną będącą ucieczką od stałego dylematu ukraińskiej myśli politycznej: „z Rosją przeciwko Polsce” czy „z Polską przeciwko Rosji”. Koncepcję Łypy należy bowiem rozumieć w kategoriach przeciwieństw między północą a południem. Jak pisze ukraiński myśliciel:

Sprzeczności między wschodnimi i zachodnimi wpływami [...] prawie nie istnieją w ukraińskim duchowym indywidualizmie. Mówić można przede wszystkim o oczyszczeniu od zachodnich i wschodnich wpływów w procesie wyłaniania się właściwej ukraińskiej indywidualności, opartej na życiu organicznym terytorium¹⁴.

Terytorium, o którym pisze Łypa, wyznaczone jest przez układ rzek płynących z północy na południe, kolejno od zachodu: Dniestru, Bohu, Dniepru oraz Donu. Rzeki stanowią zaledwie początek większego systemu. Jak przekonuje Łypa:

Morze Czarne organicznie związane z rzekami stanowi przejaw materialnych i duchowych tendencji ukraińskiego terytorium¹⁵.

Nie ma wątpliwości, że koncepcja ta uwarunkowała zarówno narrację Łypy dotyczącą ukraińskiej historii, jak również określiła znaczenie poszczególnych części kraju w kontekście przyszłej jego państwowości. Najważniejszą rolę odgrywało panowanie Ukrainy nad półwyspem krymskim. Łypa nie pozostawiał w tym względzie żadnych wątpliwości, pisząc: „Krym, czy też, mówiąc w języku ukraińskim, Perekop, czy

¹² Ю. Липа, *Призначення України*, Львів 1938, s. 39–85.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, s. 59.

¹⁵ *Ibidem*, s. 58.

używając historycznej nazwy, Tauryda to idealny klucz do panowania nad Morzem Czarnym”¹⁶. Szczególnie symptomatyczna jest prognoza przeniesienia punktu ciężkości ukraińskiego państwa na wschód i południe. Dostrzegając rozwój przemysłu ciężkiego wokół Krzywego Rogu, w Donbasie, Kerczu czy na Kubani Łypa przewidywał, że teren ten stanie się również politycznym centrum Ukrainy¹⁷. Realizacja tych przewidywań sprawiłaby, że także życie polityczne przeniosłoby się w bezpośrednie sąsiedztwo Morza Czarnego, pozostawiając Kijów na peryferiach.

Granice państwa ukraińskiego są określane przez Łypę na podstawie etnicznej. Jak pokazuje schemat, który możemy odnaleźć w pracy *Rozbiór Rosji*, ich zasięg nie odbiega zbytnio od koncepcji Mychajła Hruszewskiego¹⁸. O ile północne i zachodnie granice ukraińskiego terytorium Łypa uważa za określone, o tyle ich południowo-wschodni przebieg, zwłaszcza w Besarabii, na ziemi kurskiej, woroneskiej czy dońskiej nie jest jasno ustalony, charakteryzuje się bowiem obecnością licznych wysp ukraińskiej ludności. Rozwiązanie kwestii ich przynależności państwowej, które proponuje Łypa, jest zadziwiająco proste:

W tych nieokreślonych, dynamicznych granicach trzeba właśnie szukać podstawy. Leży ona nie w przeszłości, lecz w możliwościach przyszłości, w energetyzmie ukraińskiej masy¹⁹.

Przykład ten znakomicie pokazuje, w jaki sposób koncepcje ziem etnicznych mogą stawać się podłożem koncepcji imperialnych.

Konfederacja czarnomorska

Zmiana ośrodka ciężkości wewnątrz samego ukraińskiego państwa jest dla Łypy dopiero początkiem zasadniczej przebudowy geopolitycznej przestrzeni wokół Morza Czarnego. W zamiarze Łypy narody czarnomorskie powinny ustanowić sojusz o charakterze konfederacji przy jednoczesnym zachowaniu dominującej pozycji Ukrainy. Wstępem do ustanowienia sojuszu czarnomorskich państw jest zawarcie przez Ukrainę porozumienia z Białorusią. Tę ostatnią, mimo iż nie sięga Morza Czarnego, ukraiński geopolityk określa jako „klucz ukraińskiego geopolitycznego sklepienia”²⁰ posiadający takie samo znaczenie dla terytorialnej

¹⁶ *Ibidem*, s. 74.

¹⁷ Ю. Липа, *Геополітичні орієнтири нової України*, <http://www.ukrcenter.com/Література/Юрій-Липа/52674-1/Геополітичні-орієнтири-нової-України> [dostęp: 31.03.2014].

¹⁸ Ю. Липа, *Розподіл Росії*, Одеса-Севастопіль 1941, s. 62; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, s. 114–115.

¹⁹ Ю. Липа, *Чорноморська доктрина*, Варшава 1940, s. 17.

²⁰ *Ibidem*, s. 9.

siły Ukrainy jak Krym (Tauryda) dla jej morskiej niezależności. Znaczenie Białorusi miałyby polegać na niedopuszczeniu do powstania wspólnej granicy między bałtyckimi, a fińsko-uralskimi ośrodkami ekspansji. Przesłanka geopolityczna w myśleniu Łypy podparta jest argumentami historycznymi. Ukraiński myśliciel przestrzega swoich rodaków przed perspektywą „nowego Andruszowa”. Odwołując się do historycznych przykładów współpracy Białorusinów z Ukraińcami (Rusinami), Łypa przekonuje, że „w najgłębszym interesie Ukrainy była i będzie bardzo uczciwa i bardzo życzliwa polityka w stosunku do Białorusinów”²¹. Prowadzenie odmiennych relacji nie tylko stwarzałyby zagrożenie „ukraińskiego sklepienia” ze strony Rosji i Polski (a być może także i Niemiec), ale również stawiałoby pod znakiem zapytania samodzielną rolę polityczną Białorusi mogącej łatwo ulec sąsiadom z zachodu i wschodu. Jedynie sojusz z Ukrainą miałby zabezpieczać Białoruś zarówno w sensie politycznym, jak ekonomicznym (poprzez szlaki handlowe wiodące na południe).

Podczas gdy Ukraina w koncepcji Łypy pełni rolę „sklepienia Morza Czarnego”, a Białoruś jego nadbudowy, Turcja stanowi jego podstawę. Rozpad imperium sprawił, że państwo to w większym niż kiedykolwiek stopniu skierowało swoją uwagę w stronę Morza Czarnego. O ile wcześniej najważniejszym akwenem morskim było dla Turcji Morze Śródziemne, o tyle w obecnej sytuacji geopolitycznej jej uwaga musi skierować się na północ. Fakt ten sprawia, że zdaniem Łypy Ankara rozpatrywana powinna być jako istotny sojusznik Ukrainy. Zmiana geopolityczna, jaka zaszła w regionie po traktacie w Sevres pociągnęła za sobą także konsekwencje gospodarcze i polityczne. W percepcji Łypy stają się one kolejnym argumentem za współpracą Turcji z Ukrainą. Jak pisze Łypa, cytując Ołeksandra Suchowa, „Turcja bez swojego Zachodu – bałkańskich i dunajskich krajów, bez swojego południa – Lewantu, Arabii i północy, bez Kaukazu i Taurydy – to mały kraj”²². Słabość Turcji objawia się przede wszystkim w aspekcie gospodarczym oraz demograficznym²³. Taki stan sprawia, że ówczesna Turcja w przeciwieństwie do Imperium Osmańskiego sama mogła łatwo stać się obiektem najazdu ze strony sąsiadów. Za czynniki zagrażające Ankarze uznawał myśliciel aktywne w basenie śródziemnomorskim imperializmy: włoski, francuski i brytyjski.

Jednym z najważniejszych a zarazem najoryginalniejszych pomysłów Jurija Łypy w kontekście reorganizacji przestrzeni czarnomorskiej jest

²¹ *Ibidem*, s. 10.

²² *Ibidem*, s. 38.

²³ Łypa przytacza (za Johannesem Ahlersem), iż w 1927 r. ludność Turcji wynosiła zaledwie 13,7 mln.

postulat przekształcenia regionu kaukaskiego w jeden organizm państwowy. Jak przekonuje myśliciel:

Kaukaz jest nadzieją Ukrainy w jej ekspansji na południe, ale i Ukraina jest nadzieją dla tych, co dążą do zjednoczenia Kaukazu²⁴.

Według Łypy zjednoczony Kaukaz może stanowić dla Ukrainy rodzaj pomostu, przez który (z przedłużeniem w postaci Iranu) będzie ona mogła zapewnić sobie wyjście do Zatoki Perskiej. Przekształcenie Kaukazu w jedno państwo jest także niezbędne z uwagi na daleko idące konsekwencje lokalnych konfliktów narodów kaukaskich, które to konflikty mogłyby doprowadzić do przerwania tzw. „łańcucha kaukaskiego”. Scenariusz taki jest dla Łypy niedopuszczalny. Zjednoczenie regionu kaukaskiego miałyby się dokonać poprzez współpracę ludności napływowej z imperium rosyjskiego (w przekonaniu Łypy przede wszystkim ukraińskiej) z grupą rdzennych mieszkańców Kaukazu obejmującą m.in. Gruzinów i Kabardyjczyków. Te dwie grupy, które stanowiły zdaniem Łypy jakieś 60% ludności regionu, miałyby stać się motorem przekształcenia Kaukazu w jedno państwo wbrew woli filoturcko nastawionych mieszkańców Azerbejdżanu i obojętnych wobec idei zjednoczenia Ormian, Osetyjczyków oraz Kurdów²⁵. Przekształcenie Kaukazu w jedno państwo musiałoby odbyć się w konflikcie z interesami mocarstw europejskich (Francji, Anglii i Włoch), ale także Turcji i Iranu. Odmienność zasadniczych celów obydwu muzułmańskich państw oraz Ukrainy w kwestii kaukaskiej nie przeszkadzała Łypie postulować ścisłej współpracy między wspomnianymi krajami. Myśliciel nie przedstawił też żadnej propozycji rozwiązania tego problemu, co sprawia, iż w tym względzie zdaje się być Łypa niekonsekwentny.

Zjednoczenie Kaukazu musiałoby pociągnąć za sobą dalszą reorganizację regionu nadczarnomorskiego. Łypa przekonuje, że zarówno spokojny byt Ukrainy, jak i bezpieczeństwo Kaukazu uzależnione są od zabezpieczenia tzw. bramy kaspijskiej. Pod terminem tym myśliciel rozumiał tereny pomiędzy północno-zachodnimi brzegami Morza Kaspijskiego i dolną Wołgą a zachodnim brzegiem Morza Azowskiego. Aby zabezpieczyć terytoria na południe od bramy kaspijskiej należące do Ukrainy, konieczne byłoby stworzenie sojuszniczego państwa, którego terytorium obejmowałoby w przybliżeniu trójkąt Orenburg – Kazań – Wołgograd. Uwzględniając specyfikę etniczną tych ziem, zdominowanych przez Tatarów, Czuwaszy i Baszkirów, Łypa postulował powołanie państwa Idl-Uralu odwołującego się do tradycji Chanatu Kazańskiego.

²⁴ *Ibidem*, s. 29.

²⁵ *Ibidem*, s. 31–32.

Nowym elementem w stosunku do historycznego pierwowzoru miałyby być uwzględnienie Niemców Wołżańskich, przez co Idl-Ural nabrałby germano-tatarskiego charakteru. Bezpieczeństwo ekonomiczne nowego tworu państwowego ze stolicą w Ufie gwarantowałyby zagłębie naftowe w regionie Samara-Ufa. Z kolei samo istnienie Idl-Uralu nie tylko pozbawiałoby Ukrainę oraz Kaukaz zagrożeń ze wschodu, ale również umożliwiłoby państwu konfederacji czarnomorskiej swobodny handel z krajami Dalekiego Wschodu²⁶.

Podczas gdy współpraca Ukrainy z Turcją i Białorusią powinna być uwarunkowana, zdaniem Łypy, wspólnotą geopolitycznych celów, sojusz Ukrainy z Bułgarią miałby się w znacznym stopniu opierać na przesłankach kulturowych, językowych, a nawet rasowych. Według Łypy charakterystyka rasowa Bułgarów zawiera silną domieszkę gocką, co zbliża ich do Ukraińców. Ukraiński poeta Taras Szewczenko i filozof Mychajło Drahomanow, zdaniem Łypy, w znacznym stopniu odcisnęli piętno na bułgarskim odrodzeniu narodowym, a jeden z najcenniejszych zabytków piśmiennictwa staroruskiego (wg Łypy ukraińskiego) – *Ewangelista Ostromira* – miał powstać w oparciu o starobułgarski pierwowzór²⁷. Jak dalej przekonuje Łypa:

związki Ukrainy z Bułgarią były bardzo bliskie i ożywione. Wystarczy wspomnieć o stosunkach handlowych w czasach Rusi Kijowskiej. Pośród Zaporozców na szkoleniu wojskowym było wielu Bułgarów i Serbów, niemało było ich w ukraińskim duchowieństwie²⁸.

Tradycja ta powinna być według Łypy kontynuowana również za jego czasów. Sprzyjać jej może niechęć Bułgarów do zachodnich imperiów oraz Rosji, a także względny brak strategicznych konfliktów pomiędzy Bułgarią a Turcją. Mimo że ukraiński myśliciel dostrzega sprzeczności interesów między Sofią a Ankarą, np. w kwestii cieśnin czarnomorskich, nie nadaje tym różnicom pryncypialnego charakteru²⁹.

Możliwości powołania przez Ukrainę geopolitycznej konfederacji upatruje Łypa w diametralnym przekształceniu terytoriów Związku Radzieckiego. Rozpatrując Rosję, a następnie ZSRR jako nienaturalny twór myśliciel dostrzega cztery ośrodki zdolne do przynajmniej częściowo samodzielnego istnienia. Ośrodek północno-zachodni miałby odpowiadać ziemiom narodu moskiewskiego, podczas gdy południowy narodu ukraińskiego. Łypa podkreślał oddzielną rolę Kaukazu i Azji Centralnej³⁰. W obrazie tym imperium rosyjskie myśliciel oceniał jako twór

²⁶ *Ibidem*, s. 32–34.

²⁷ *Ibidem*, s. 52–53.

²⁸ *Ibidem*, s. 55.

²⁹ *Ibidem*, s. 54.

³⁰ Ю. Липа, *Розподіл Росії*, s. 36.

antynarodowy, tłumiący dążenia wolnościowe podporządkowanych sobie narodów. Ta ostatnia uwaga odnosi się przede wszystkim do narodu moskiewskiego, mającego zamieszkiwać terytoria odpowiadające w przybliżeniu terytorium Wielkiego Księstwa Moskiewskiego z połowy XVI w. Pomimo niechętnego stosunku wobec mieszkańców Moskwy, których negatywne cechy rasowe miały zostać ukształtowane przez wpływy fińskie i mongolskie, Łypa podkreśla, że miasto Moskwa, będące wyrazicielem imperialnego ducha „Wielkiej Rosji”, jest w rzeczywistości tworem niszczącym naród moskiewski. Przedłużeniem tejże działalności miała być tzw. Rosja Petersburska ukształtowana na bazie reformy nikoniańskiej w połowie XVII w. Powinno nastąpić odrzucenie tych cech nie tylko poprzez odrzucenie samej idei imperium, ale także przeniesienie stolicy z Moskwy na wschód – do Niżnego Nowogrodu³¹. Paradoksalnie krytyka europeizacji Rosji w duchu petersburskim znacząco zbliża Łypę do pozycji zajmowanych przez słowianofilów i euroazjatów.

Idea Łypy a inne geopolityczne koncepcje ukraińskiego nacjonalizmu

Oryginalność koncepcji Łypy polega przede wszystkim na umieszczeniu geopolitycznego konfliktu Ukrainy i Rosji na osi północ-południe, co stanowiło swoiste *novum* myśli ukraińskiego nacjonalizmu integralnego. Zdecydowana większość myślicieli zaliczanych do tego ruchu umieszczała spór między Rosją a Ukrainą na osi wschód-zachód. W tych kategoriach myślał urodzony w Połtawie, polityczny referent Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Dmytro Andrijewski (1892–1976). W jego interpretacji świat stanowił miejsce starcia bloków państw i części świata. Pośród nich wyróżniał Europę, odrębny świat brytyjski, Amerykę, Panazję pod przewodnictwem Japonii i Eurazję odpowiadającą Rosji. Bloki te miały się grupować w dwa oddzielne wrogie sobie obozy: europejski i azjatycki³². Ukraina, będąca zdaniem Andrijewskiego pomostem pomiędzy Wschodem i Zachodem oraz przedmurzem Europy, miała do odegrania swoistą misję, polegającą na odcięciu Rosji od źródeł jej potęgi znajdujących się nad Morzem Czarnym a przez to wytworzeniu przewagi po stronie narodów europejskich w starciu z Azją. Tradycje tej misji miały, zdaniem ukraińskiego myśliciela, sięgać jeszcze czasów Rusi Kijowskiej³³.

W podobny sposób różnice między Ukrainą a Rosją rozpatrywał Dmytro Doncow. Autor *Nacjonalizmu* widział je nie w odmiennościach rasowych, jak u Łypy, a kulturowych i cywilizacyjnych. W myśli Doncowa Rosja opierająca się na zasadach pasywności i kolektywizmu przeciw-

31 *Ibidem*, s. 52–57.

32 Д. Андрієвський, *Україна в світовій політиці (кінець)* „Розбудова нації” 1928, nr 10–11, s. 378–380; Д. Андрієвський, *Україна в світовій політиці*, „Розбудова нації” 1928, nr 9, s. 318–319.

33 *Ibidem*, s. 316.

stawiona była Europie wzywającej do aktywności oraz indywidualizmu. Ukrainę Doncow określał jako „najdalszą rubież okcydentu”. Wskutek tego proponował wyznaczyć następujące podstawy ukraińskiej polityki: „w polityce wewnętrznej – pielęgnowanie wszystkich zasad kultury zachodniej, jakie ratują Europę (i nas) od moskiewskiej plagi; w polityce zagranicznej – pełna separacja od Rosji. I tam i tu ścisły związek z Europą”³⁴. Założenia te prowadziły go do konkretnych geopolitycznych koncepcji. Jak przekonywał, „Dlatego w naszych interesach leżałoby stworzenie solidnego bloku państw od Bałtyku do Morza Czarnego. Dlatego w naszych interesach są silne Rumunia, Węgry i Polska”³⁵. Projekt ten miał zostać uzupełniony przez angielskie panowanie nad cieśninami. Ceną za realizację tej koncepcji musiała być rezygnacja z Galicji Wschodniej na rzecz Polski oraz północnej Bukowiny na korzyść Rumunii. Doncow świetnie zdawał sobie sprawę z kosztów i nie tylko gotów był je ponieść, ale nawet nazywał ludzi sprzeciwiających się temu „maniakami, którym miłe są tradycje Targowicy i Perejasławia”³⁶. W późniejszych pracach, najpierw pod wpływem decyzji Rady Ambasadorów z 15 marca 1923 r. o przekazaniu Galicji Wschodniej Polsce, a następnie zbliżenia polsko-sowieckiego po podpisaniu paktu o nieagresji 25 lipca 1932 r., Doncow radykalnie zmienił swój stosunek wobec państwa polskiego na niechętny, a miejsce głównego sojusznika Ukrainy na zachodzie Europy zajęły Niemcy³⁷. Germanofilska orientacja Doncowa nie została zachwiana nawet po przyzwoleniu Hitlera na zajęcie przez Węgry Ukrainy Karpackiej i likwidację namiastki ukraińskiej państwowości³⁸.

Wizje Doncowa i Andrijewskiego oczywiście nie wyczerpują problematyki geopolitycznych koncepcji ukraińskiego nacjonalizmu. Szczególnie radykalny i ekspansjonistyczny charakter nosiły koncepcje Mychajła Kołodzińskiego opisane w „Wojennej Doktrynie” OUN³⁹. Interesujący charakter przejawiają też koncepcje Zenona Peleńskiego wyłożone na kongresie założycielskim OUN, zgodnie z którymi Ukraina miałaby stać się czynnikiem destabilizującym ład francuski w Europie⁴⁰. Również

34 Д. Донцов, *Підстави нашої політики*, Відень 1921, s. 77.

35 *Ibidem*, s. 95.

36 *Ibidem*, s. 97.

37 Д. Донцов, *Чи Захід...?* „Вістник” 1934, nr 5, s. 377–387.

38 Д. Д[онцов], *Березень 1939* „Вістник” 1939, nr 4, s. 298–300.

39 О. Zajcew, *Український націоналістичний імперіалізм Мухайла Колодзинського*, przeł. J. Kopeć, <http://www.kresy.pl/publicystyka/analizy/zobacz/ukrainski-nacjonalistyczny-imperializm-mychajla-kolodzinskogo> [dostęp: 31.03.2014].

40 З. Пеленський, *Міжнародна політика України* [w:] *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали*, red. О. Луцький, Львів 2006, s. 261–274.

Mykoła Ściborskiemu nie obca była problematyka imperializmu. Myśliciel ten zamierzał w celach ekspansywnych wykorzystać centralnie sterowaną emigrację, co w dalszej perspektywie miałyby skutkować przyłączeniem do Ukrainy m.in. ziem Azji Centralnej⁴¹.

Zakończenie Koncepcje rasowe i geopolityczne Jurija Łypy niewątpliwie stanowią ciekawy wytwór doktryny ukraińskiego integralnego nacjonalizmu, odmienny zarówno od „czynnego” nacjonalizmu Dmytra Doncowa, jak od „zorganizowanego” nacjonalizmu OUN. O ile koncepcje rasowe Łypy po doświadczeniach II wojny światowej nadają się jedynie na śmietnik historii, o tyle jego założenia geopolityczne mogą stanowić podłoże dla wielu nowych idei politycznych. Zajęcie półwyspu krymskiego przez Federację Rosyjską wprawdzie w znacznym stopniu utrudnia polityczną ofensywę Ukrainy w basenie Morza Czarnego, ale jednocześnie powinno sprzyjać poszukiwaniu przez Kijów potencjalnych sojuszników w tym regionie. Szczególną rolę odgrywać powinna tutaj Turcja aspirująca do roli regionalnego mocarstwa. W obecnej sytuacji należy się spodziewać wzrostu popularności koncepcji podkreślającej kluczowe znaczenie Krymu dla Ukrainy w retoryce radykalnych ukraińskich organizacji nacjonalistycznych.

Bibliografia

- Adamski Ł., *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011.
- Kulińska L., *Działalność terrorystyczna i sabotażowa ukraińskich organizacji nacjonalistycznych w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2009.
- Łysiak-Rudnycki I., *Między historią a polityką*, przeł. M. Buchalik, A. Chłopik [et al.], red. G. Hryciuk, Wrocław 2012.
- Motyl A., *A Turn to Right. The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism*, New York 1980.
- Poliszczyk W., *Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego*, Warszawa–Toronto 1996.
- Poliszczyk W., *Doktryna Dmytra Doncowa. Tekst. Analiza*, Toronto 2006.
- Stryjek T., *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000.
- Wysocki R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, Lublin 2003.
- Zajcew O., *Ukraiński nacjonalistyczny imperializm Mychajła Kołodzińskiego*, przeł. J. Kopeć, <http://www.kresy.pl/publicystyka/analizy/zobacz/ukrainski-nacjonalistyczny-imperializm-mychajla-kolodzinskiego> [dostęp: 31.03.2014].
- Андрієвський Д., *Україна в світовій політиці* „Розбудова нації” 1928, nr 9, s. 313–319.
- Андрієвський Д., *Україна в світовій політиці (кінець)* „Розбудова нації” 1928, nr 10–11, s. 378–382.

⁴¹ Kolonizacja miałyby objąć ziemie Azji Centralnej i Bliskiego Wschodu. Z nazwy Ściborski wymienia Kaukaz, stepy nadkaspjskich, zakaspijskie oraz Turkiestan (М. Сциборський, *Земельне питання*, Париж 1939, s. 90–91).

- Баган О., *Юрій Липа – людина і мислитель*, Дрогобич 1994.
- Д. Д[онцов], *Березень 1939*, „Вістник” 1939, пг 4, s. 298–305.
- Донцов Д., *Підстави нашої політики*, Львів 1921.
- Донцов Д., *Чи Захід...?* „Вістник” 1934, пг 5, s. 377–387.
- Зайцев О., Беген О., Стефанів В., *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та українські націоналістичний рух у Галичинні (1920–1930-ті роки)*, Львів 2011.
- Зайцев О., *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії*, Київ 2013.
- Липа Ю., *Геополітичні орієнтири нової України*, <http://www.ukrcenter.com/Література/Юрій-Липа/52674-1/Геополітичні-орієнтири-нової-України> [dostęp: 31.03.2014].
- Липа Ю., *Призначення України*, Львів 1938.
- Липа Ю., *Розподіл Росії*, Київ–Одеса–Севастопіль–Керч–Ростів 1941.
- Липа Ю., *Українська доба*, Варшава 1936.
- Липа Ю., *Українська раса*, Варшава 1937.
- Липа Ю., *Чорноморська Доктрина*, Варшава 1940.
- Пеленський З., *Міжнародна політика України [w:] Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали*, red. О. Луцкий, Львів 2006, s. 261–274.
- Сварник Г., *Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим „Українські Проблеми” 1995 пг 3–4, s. 131–160.*
- Сосновський М., *Дмитро Донцов: політичний портрет*, Нью-Йорк–Торонто 1974.
- Сціборський М., *Земелне питання*, Париж 1939.
- Юрій Липа: голос доби і приклад чину: збірник наукових праць*, red. Т. Салига, Львів 2000.
- Юрій Липа: збірник статей і матеріалів приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи*, red. І. Скрипник, Івано–Франківськ 2000.

Black Sea Confederation of Yuri Lypa on the geopolitical concepts of Ukrainian integral nationalism background

Yuriy Lypa was one of the best known Ukrainian thinkers of nationalist orientation in the inter-war era. Besides his achievements in literature, special attention is deserved by his political works, where he described a new way for Ukraine in Eastern Europe. Black Sea Doctrine of Lypa was a mean to geopolitical re-creation of territories neighbouring Ukraine. According to Lypa Ukraine was to be the strongest country in the region between the Caucasus and San river. Belarus was to be Ukraine's supporter, whose role Lypa seen as a buffer between Poland

Keywords:

Yuri Lypa, Black Sea Doctrine, Greater Ukraine, integral nationalism

and Russia. In Lypa's vision, the Caucasus played an important role. Due to Ukrainians efforts, this region was to be united in a single state, what would allow Ukraine entrance to Iran and then to Indian Ocean. Turkey, which after I World War lost its empire in the Middle East and North Africa, was to be another natural ally for Ukraine. On the other side, rapprochement between Ukraine and Bulgaria was to be based on cultural and racial similarity of both nations. Lypa's concepts differs in many aspects from other nationalist ideas of re-creation of geopolitical space in interwar era. For example: Dmytro Dontsov wished to create an alliance between Ukraine and Western European countries (initially with Poland, Hungary and Romania, later with Germany). Also, Dmytro Andriyevskiy saw opposition between nations of the West (among them Ukrainians) and East (Russia, among others).

Ідея чорноморської конфедерації Юрія Липи на тлі інших геополітичних концепцій українського інтегрального націоналізму

Ключові слова:

Юрій Липа,
Чорноморська
доктрина,
Велика Україна,
інтегральний
націоналізм

Юрій Липа – один із найвідоміших українських мислителів націоналістичного напрямку міжвоєнного періоду. Крім досягнень в літературному напрямі, на спеціальну увагу заслуговують його політичні твори, де він описав новий шлях України у Східній Європі. Чорноморська доктрина Липи була засобом геополітичної перебудови території навколо України. На думку Липи, Україна повинна бути найсильнішою країною в цьому регіоні, охоплюючи землі від Кавказу по річку Сян. Надбудовою для України мала бути Білорусь, роль якої Липа бачив в роз'єднанні кордонів Польщі і Росії. Вагому роль у концепції Липи відігравав Кавказ. Завдяки зусиллям українців, котрі мешкають у цьому краю, Кавказ повинен об'єднатися в одну державу. Завдяки цій країні, Україна отримала б вихід в Іран, а звідти – в Індійський Океан. Туреччина, яка після Першої Світової війни втратила свою імперію на Близькому Сході і в Північній Африці, на думку Липи, була наступним природним союзником України. Порозуміння між Україною і Болгарією було, своєю чергою, зумовлене схожістю расових та культурних рис обох народів. Концепція Липи в багатьох питаннях відрізняється від інших націоналістичних ідей перебудови геополітичного простору у Східній Європі, які були створені у міжвоєнний період. Наприклад, Дмитро Донцов прагнув побудувати союз із країнами Західної і Центральної Європи (спочатку з Польщею, Угорщиною і Румунією, а потім із Німеччиною). Дмитро Андрієвський протиставляв країни Заходу (напр., Україну), країнам Сходу (напр. Росії).

Konceptualizacje mitu kresowego na przykładzie analizy zawartości kwartalnika „Krynica”²

Badacze historii literatury definiują *Kresy* jako fenomen czy kategorię aksjologiczną, zawierające warstwy znaczeniowe odsyłające do wielopłaszczyznowej historii obecności polskiej na Wschodzie³, jednak termin nie jest jednoznaczny, na co wskazują m.in.: Bolesław Hadaczek, Edward Kasperski, Jacek Kolbuszewski, Maria Janion i Stanisław Uliasz. Pierwotnie *Kresy* mają status terminu wojskowego i prawniczego. Pierwsze zmiany semantyczne zachodzą od drugiej połowy XIX w., kiedy rozumienie pojęcia wzbogaca się o swoiste wartości symboliczne⁴ i nowe znaczenia, tworząc pewnego rodzaju system wartości, będący wypadkową czynników historycznych i kulturowych⁵. *Kresy* to również „szczególny rodzaj wspólnoty znakowej, która posługuje się odpowiednimi kodami, rozporządzającymi [...] pewnym zasobem symboli i ustanawiającymi określony repertuar”⁶. Wielość funkcjonujących konceptualizacji kojarzonych z *Kresami*, tj. „perspektyw pejzażowych, układów czasoprzestrzennych oraz systemów znaczeń”, ma swoje źródło w polskiej literaturze, „która wyeksponowała nie tylko niezwykłą urodę krajobrazu, lecz przede wszystkim skonkretyzowała szereg wartości kulturowych,

1 Adres do korespondencji: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, pl. Nankiera 15, 50–140 Wrocław, Polska. E-mail: wktr.pietrzak@gmail.com.

2 Ustalenia artykułu bazują na wynikach badań, które zostały opublikowane w zeszycie III czasopisma „Studia Ukrainica Posnaniensia” pod tytułem *Mit społeczny Kresów Wschodnich we współczesnej prasie polskojęzycznej na Ukrainie: analiza zawartości prasy*. Niniejszy tekst stanowi wersję rozszerzoną i uzupełnioną.

3 S. Uliasz, *Literatura Kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów 1994, s. 13.

4 J. Kolbuszewski, *Kresy – pojęcie, znaczenia, wartości* [w:] *Kresowe dziedzictwo*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, M. Misiak, J. Kamieniecki, Wrocław 2013, s. 13.

5 *Ibidem*.

6 S. Uliasz, *Literatura Kresów*, s. 13.

tworzących kanon legendy kresowej”⁷. W niniejszym artykule przyjęto, że *Kresy* są kategorią aksjologiczną składającą się z trzech głównych warstw znaczeniowych: topograficznej, mitycznej oraz fantazmatu twierdzy (za Kolbuszewskim i Janion). Warstwa topograficzna rozumiana jest jako ziemie wschodnie utracone przez Polskę w wyniku wydarzeń historycznych. Z kolei warstwa mityczna to przestrzeń kulturowa⁸, przeobrażenie przestrzeni geograficznej i czasu historycznego w sakralną czasoprzestrzeń kultury (jej wykładnikami są m.in. ukryte sensy oraz symbolika narodowa⁹). Fantazmat twierdzy definiuje się jako heroiczną przeszłość, nierozzerwalność *Kresów* z Polską pojmowaną jako podstawa szczęśliwości polskiego życia¹⁰, a także pole walki o polską przestrzeń życiową z nacierającym wrogiem (np. *antemurale Christianitatis*¹¹).

W niniejszym artykule przedmiotem zainteresowania badawczego jest obecność w tekstach prasowych conceptualizacji odnoszących się do mitu kresowego jako mitu społecznego. Ze względu na funkcjonowanie wielu definicji mitu w badaniu skorzystano z opracowanego przez Barbarę Szacką zestawu cech wspólnych dla różnych dyscyplin badawczych, do którego należą: specyfika czasu mitycznego, sakralizacja rzeczywistości mitycznej, dowodowe funkcjonowanie precedensu, antyracjonalizm, wartościowanie opisywanych wydarzeń oraz związek mitu z rytuałem¹². Mit społeczny rozumiany jest natomiast jako wiedza wchodząca w skład światopoglądu zbiorowego dowolnej grupy, opisująca przeszłe, obecne albo przyszłe stany rzeczywistości społecznej, nie jest ona sprawdzalna w sposób intersubiektywny, ale przyjmowana bezpośrednio¹³ i może „współlistnieć ze świadomością faktów, które jej przeczą”¹⁴. Przedstawioną charakterystykę należy następnie odnieść do podanego wcześniej sposobu rozumienia *Kresów*, dzięki czemu uzyskuje się syntetyczne pojęcie mitu społecznego *Kresów*. Obecności wyżej wymienionych warstw znaczeniowych, a także ich funkcjom w conceptualizacji mitu kresowego zostanie poświęcona szczególna uwaga badawcza.

7 *Ibidem*, s. 20.

8 Określana również jako przestrzeń intelektualna wynikająca z „odpowiedzi uczuć i wyobraźni na podstawowe ludzkie potrzeby”, jednocześnie „pomijając logikę wykluczenia i sprzeczności”. Zob. Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, s. 130).

9 S. Uliasz, *Kresy jako przestrzeń kulturowa* [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 132.

10 J. Kolbuszewski, *Kresy jako kategoria aksjologiczna*, *ibidem*, s. 119–128.

11 M. Kosman, *O Kresach w historii i legendzie. Studia i szkice z dziejów polskiej granicy wschodniej*, Poznań 2011, s. 125–142.

12 B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 74–75.

13 W. Sitek, *Mit społeczny jako problem teoretyczno-metodologiczny* [w:] *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, t. 10, Wrocław 1996, s. 7.

14 *Ibidem*, s. 10.

Analizę zawartości prasy¹⁵ przeprowadzono na korpusie tekstów pochodzących z dwóch rubryk: „Historia”¹⁶ oraz „Postacie”¹⁷ wyselekcjonowanych z 20 numerów „Krynicy. Pisma mniejszości polskiej na Ukrainie”, które ukazały się w latach 2008–2012. Z materiału badawczego wyłączono „Numer specjalny. Wszystko o Karcie Polaka” (2008) ze względu na jego okazjonalny i nietypowy charakter. Polskojęzyczny kwartalnik „Krynica” wydawany jest od 1994 r. przez Stowarzyszenie Pomocy Wydawnictwom Katolickim na Ukrainie „KAIROS” i Wydawniczy Oddział Instytutu Nauk Religijnych Św. Tomasza z Akwinu – odpowiedzialny za skład. „Krynica” kolportuje się na Ukrainie¹⁸. Periodyk łączy tematykę religijną z problematyką społeczną, kulturalną i historyczną¹⁹. Jak ocenia Ludmiła Slesariewa, przeważają w nim teksty odnoszące się do historii oraz wydarzeń współczesnych z życia Polaków, kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie, a także do stosunków polsko-ukraińskich²⁰. Artykuły powstają głównie na zamówienie redakcji, rzadko zamieszczane są przedruki fragmentów z polskiej prasy czy polskich książek. Pismo jest obecnie tworzone przez zespół redakcyjny, w którego skład wchodzi: Dorota Jaworska (redaktorka naczelna), Mariusz Woźniak OP, Stanisław Panteluk, Ołeksij Brasławiec, Andrzej Grabowski, a także stali korespondenci z Polski, Ukrainy, Litwy i Stanów Zjednoczonych Ameryki: Stanisław Stępień (Przemyśl), Adam Jerschina (Dolina), Bożena Rafalska, Teresa Dutkiewicz (Lwów), Anatol Sulik (Kowel), Wiktoria Wachowska (Żytomierz), Jan Ciechanowicz (Wilno), Michał Micel (Nowy Jork)²¹. W kwartalniku można też znaleźć

15 Zob. W. Pisarek, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983; M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków 2004.

16 Artykuły poruszają głównie tematykę dziejów stosunków polsko-ukraińskich, przywołują wybrane wydarzenia z pierwszej i drugiej wojny światowej, dwudziestolecia międzywojennego, opisują również historię zgromadzeń katolickich na *Kresach*.

17 Autorzy artykułów skupiają się na biografiach wybranych postaci, m.in.: Piotra Skargi, Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, Jana Karola Chodkiewicza, Antoniego Wiwulskiego, Jana Kraczkowskiego, Bolesława Jaworskiego, Mikołaja Giedroycia, Marii Konopnickiej, Piotra Żmigrodzkiego, Mikołaja Siemiona, Wojciecha Świętosławskiego i Zbigniewa Herberta, wyjaśniając ich związek z *Kresami*, a także przytaczając historię rodów szlacheckich, np. Płościch. W materiale badawczym wyodrębniono teksty opisujące inne postaci: Georgesa Seurata, Paula Gauguina, Paula Cezanne’a, Gottfrieda Wilhelma Leibniza, Vincenta Shigeto Oshide.

18 Należy zaznaczyć, że redakcja pewną liczbę egzemplarzy przesyła w formie korespondencyjnej także do Polski (bibliotekom, osobom prywatnym).

19 W. Szymczuk, *Prasa mniejszości polskiej na Ukrainie*, Toruń 2012, s. 123.

20 L. Slesariewa, *Polska prasa na Ukrainie: tradycje i współczesność*, „Ukrainica Polonica” 2008, nr 2, 146–152.

21 W. Szymczuk, *Prasa mniejszości polskiej na Ukrainie*, s. 123.

publikacje niezależnych autorów i młodych badaczy problematyki historycznej. Ponadto należy zaznaczyć, że działalność wydawnicza finansowana jest ze środków publicznych przekazywanych m.in. przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej i Fundację „Pomoc Polakom na Wschodzie”.

Korpus badawczy zanalizowano pod względem frekwencji elementów budujących warstwę znaczeniową społecznego mitu Kresów wyrażone w sposób eksplicytny w artykułach poświęconych przeszłości²². W interpretacji otrzymanych wyników uzyskane wartości liczbowe dotyczące częstości wystąpienia warstw znaczeniowych w zawartości materiału badawczego przedstawiono w formie procentowej i zamieszczono je w nawiasach kwadratowych²³. W pierwszej kolejności zostanie przedstawiona rubryka „Historia”, w drugiej „Postacie”. Omawiając uzyskane dane, skupię się przede wszystkim na najczęściej realizowanych elementach²⁴.

Wszystkie badane numery posiadają: kolorową okładkę, czarno-biały środek, spis treści oraz informacje o redakcji pisma zamieszczone na pierwszej stronie (w czasopiśmie nie wliczono do numeracji okładki). Liczba stron waha się od 56 do 76, dominują jednak numery liczące sobie 72 strony [65%]. Z kwartalników objętych badaniem wynotowano łącznie 46 nazw działów sugerujących tematykę zawartości, z czego tylko dwa można uznać za działy stałe, a są nimi „Dla najmłodszych” i „Po-ezja” [4,3%]. Rubryki „Historia” i „Postacie” pojawiają się w większości badanych numerów [65% i 70%]. Teksty poświęcone historii tworzone są przez 10 autorów, artykuły o postaciach przez 11, w tym dwie autorki publikujące jednocześnie w dwóch działach.

Z analizy zawartości działu „Historia” wynika, że w warstwie topograficznej posługiwano się głównie polskimi nazwami geograficznymi, choć obecnie funkcjonują ukraińskie [92,3%]. Charakteryzowanym miejscom najczęściej przyporządkowano postaci, obiekty i wydarzenia historyczne, które są z nimi związane. Ponadto przywoływane nazwy miejscowe pełnią funkcję symbolu, np. wykorzystywanie wielości konceptualizacji Lwowa (odwoływanie się m.in. do toposu *Semper Fidelis* – „uczy miłości ojczyzny i jest nauczycielem ofiary”²⁵ czy wielokulturowej

22 Pełne wyniki badań zostały zaprezentowane w artykule W. Pietrzak, *Mit Kresów Wschodnich we współczesnej prasie polskojęzycznej na Ukrainie. Analiza zawartości kwartalnika „Krynica”* [w:] *Dziedzictwo Kresów: kultura – narody – wyznania*, red. I. Kozimala, A. Królikowska, B. Topij-Stempińska, Kraków 2014, s. 85–93.

23 Przytaczane cytaty pochodzą z kwartalnika „Krynica. Pismo mniejszości polskiej na Ukrainie”. Dokładne źródło cytowanej frazy będzie oznaczane wyłącznie poprzez podanie numeru zeszytu oraz roku wydania, np.: (66, 2009).

24 W prezentowanych przykładach teksty będą cytowane w wersji oryginalnej.

25 S. Ułasz, *Literatura Kresów*, s. 71.

mitologii (upozowanie na Arkadię) albo wizji Lwowa jako Piemontu narodowego odrodzenia czy *antemurale Christianitatis*²⁶).

W warstwie mitycznej odnotowano realizacje rozmaitych konceptualizacji odnoszących się do Polaków i ich pozytywnego oddziaływania na ziemię kresowe w aspektach gospodarczym i kulturowym (np. Wojciech Świątosławski – wybitny naukowiec, Piotr Żmigrodzki – ksiądz zaangażowany w rozwój wspólnoty, Mikołaj Giedroyc – wspierający rozwój muzealnictwa). Polak często jest prezentowany jako *dobrodziej, doświadczony gospodarz, krzewiciel cywilizacji i kultury* [61,5%]. Jego obecność zapewnia kresowym miejscowościom szybki rozwój (opisy gospodarności zgromadzeń zakonnych i ich zaangażowania w animowanie życia społeczności lokalnych), co widać w podanym przykładzie: „Ogrody, początkowo zaniedbane, po objęciu zakładów przez Siostry zostały uporządkowane i zagospodarowane tak, że stanowiły poważne zaplecze materialne zakładów” (61, 2008). Opisywanym postaciom Polek i Polaków towarzyszy przywołanie długiego katalogu ich zasług i osiągnięć w zarządzaniu danym miejscem, np.:

Przed wszystkim hetman, nie szczędząc kosztów, gruntownie odrestaurował miejscowy zamek, którego stan – po licznych zniszczeniach i doraźnych remontach – pozostawiał zapewne wiele do życzenia (75, 2012).

Częste są wyobrażenia niezwykle bogactwa kultur ziem kresowych [53,8%], w tym tolerancyjnego społeczeństwa wielokulturowego, o którym przekonują wyrażenia i zdania takie jak: „etniczna polifonia” (78, 2012), „działacze swe cele polityczne realizowali we współpracy z innymi nacjami, w tym z Polakami” (74, 2011). Rekonstruowane znaczenia rzadko są obiektywizowane, zaś w występujących ujęciach krytycznych dominuje polski punkt widzenia. Zaznacza się bezpodstawne krzywdzenie narodu polskiego: „Ludność polską przedstawia jako „szkodników”, „sabotażystów” i „szpiegów”, mówi się o „umacnianiu polonofobii” (64, 2009). Z kolei konceptualizacje arkadyjskich czasów realizują się głównie w trzech wymiarach: idealizacji szlacheckości [38,5%], np. za sprawą portretów wybranych postaci gloryfikowanych za ich cnoty i zasługi oraz w opisywaniu swojskości i słowiańskości [23,1%], nieznacznie również w charakteryzowaniu *Kresów* jako krainy zasobnej, w której wszyscy żyją w dostatku [7,7%]: „Niebagatelny element tej fortuny był klucz grzymałowski, obejmujący 2 miasteczka oraz około 30 wsi o najlepszej glebie – słynnym podolskim czarnoziemiu” (75, 2012). Wymienione wyobrażenia odznaczają się niską frekwencją. Przywoływa-

26 A. Kozyckij, *Mit wielokulturowości Lwowa na przełomie XX i XXI wieku* [w:] *Kresowe dziedzictwo*, s. 197–199.

no je głównie w celu stworzenia obrazów kontrastujących z wojennymi niepowodzeniami, postępującym prześladowaniem na tle religijnym lub w wyniku negatywnych działań samych Polaków (np. niegospodarność, hulaszczy i rozrzutny sposób życia).

W badanych tekstach konceptualizacje odnoszące się do fantazmatu twierdzy zrealizowano za pomocą pięciu elementów znaczeniowych. Najwyższą frekwencją spośród nich odznaczają się wyobrażenia o heroicznej przeszłości [69,2%]. Przybierają one formę wybiórczych interpretacji wydarzeń historycznych, są silnie zabarwione emocjonalnie i akcentują bitność oraz ofiarność Polaków, a także ich zmysł strategiczny:

W wyniku walk z przeważającymi siłami ukraińskimi udało się przetrwać niepełna połowie broniących się ośrodków. A więc wobec wszystkich trzech wrogich Polakom czynników – niemieckiego, ukraińskiego i sowieckiego – działania rozproszonych po całym Wołyniu oddziałów własnych nie mogły dać pozytywnych rezultatów (63, 2009).

W zawartych obrazach walk [23,1%] podkreślano ich bratobójczy charakter: „Symbolem wzajemnej wrogości stały się walki o Lwów w listopadzie 1918 roku i śmierć tysięcy młodych ludzi po obu stronach, często niedawnych kolegów” (74, 2011). Natomiast odwołania do punktów spornych w relacjach polsko-ukraińskich [69,2%] opierają się głównie o przypominaniu wydarzeń, miejsc i obiektów rodzących konflikty i antagonizmy po obu stronach. Mniejszą frekwencją wykazały się konceptualizacje Polaków jako krzewicieli chrześcijaństwa i obrońców kultury europejskiej [46,2%]:

Wybuch drugiej wojny światowej położył kres temu trwającemu nieprzerwanie od połowy ub. stulecia rozwojowi Uniwersytetu, stanowiącego najdalej wysuniętą na wschód redutę kultury polskiej (72, 2011).

Przeważnie realizowano je poprzez opis działalności zgromadzeń zakonnych, posługi duchownych:

Córki Serca Maryi w szczególnie sposób starały się naśladować cnoty Serca Matki Bożej. Zadanie apostolskie powierzone im przez Założycieli realizowały przede wszystkim w środowisku nauczycielsko-wychowawczym, aby przepoić je w duchu prawdziwie chrześcijańskim. To było niezwykle ważne dla Kościoła i społeczeństwa (61, 2008).

lub poprzez prezentację niezłomności wiernych:

Władze sowieckie przekonały się, że polska ludność kresowa zachowała swoją głęboką wiarę katolicką i bogate tradycje narodowe. Wiara dawała im siły do przetrwania wszystkich przeciwności (64, 2009).

Badania zawartości działu „Postacie” wykazały, że w warstwie topograficznej posługiwano się wyłącznie polskimi nazwami geograficznymi,

nie uwzględniając obecnie funkcjonujących ukraińskich [100%]. Przywoływane w opisach miejsca pełnią funkcję podrzędną w stosunku do prezentowanych życiorysów postaci – uzupełniają biografie, dynamizując je i podnosząc status postaci poprzez odniesienie się do prestiżowych miejsc.

Z kolei w warstwie mitycznej dominują dwie konceptualizacje, pierwsza odnosi się do wyobrażenia Polaka jako *dobrego gospodarza, krzewiciela cywilizacji i kultury* [100%], druga do kreacji Polaka jako *wielkiego, nieprzeciętnego i utalentowanego* [100%]. W pierwszym wyobrażeniu podniesiona zostaje kwestia zarówno dobrego gospodarowania majątkiem, ziemią, jak i skutecznego zarządzania powierzonymi instytucjami, co dobrze ilustruje przykład: „Za dyrektorstwa Juliana Krackowskiego Wileński Instytut Pedagogiczny funkcjonował rytmicznie i sprawnie, jak mechanizm zegarowy” (60, 2008). Podkreślano przy tym wyjątkową przedsiębiorczość, sumienność, dokładność czy autorstwo przełomowych rozwiązań. Z kolei w drugim wyobrażeniu postaci Polaków jako *wielkich* towarzyszy długi katalog ich zasług i osiągnięć w dziedzinie, którą się zajmują (np. opis postaci Antoniego Wiwulskiego). Czasami w konceptualizacjach można odnaleźć zestawienia opozycyjne uzdolniony Polak – nieuzdolniony nie-Polak, np.:

Był bowiem osobowością twórczą, wszechstronnie pod względem muzycznym uzdolnioną i wykształconą. Stanowił diametralne zaprzeczenie owej szarugi naukowej, złożonej z tysięcy pozbawionych talentu i wewnętrznej barwności rzemieślników od nauki [...] (62, 2008).

Należy dodać, że w przypadku, kiedy opisywana osoba nie pochodziła z bogatego domu albo nie miała szlacheckich korzeni, przypisywano jej cechy, które czyniły ją wyjątkową, tym samym kompensując gorsze pochodzenie, np. „Pod względem etycznym był człowiekiem prawym, sprawiedliwym i obowiązkowym. Cieszył się szacunkiem ludności Oziat” (60, 2008). Nieznacznie niższą frekwencją odznaczają się elementy idealizujące szlachetczyznę [88,9%]. Zawartym konceptualizacjom towarzyszą informacje dodatkowe w postaci wypisów genealogicznych rodów szlacheckich oraz uzupełnienia w formie pozawerbalnej – ryciny herbów rodowych, reprodukcje portretów [77,8%], np.: „Giedroyciowie pochodzą ze starego i wielkiego polsko-litewskiego książęcego rodu a ich sławne czyny zapisane zostały w kronikach Litwy, Polski, Ukrainy, Rosji i Białorusi” (66, 2010).

Podobną częstotliwością w korpusie badawczym wykazały się konceptualizacje bogactwa kulturowego *Kresów* [88,9%]:

Tolerancja w sferze ideowej przyniosła ogromne zyski kulturze duchowej Litwy i Polski, sprzyjała wychowaniu charakterów wielkich i swobodnych, umysłów dalekowzrocznych, przenikliwych, nieskrępowanych (78, 2012).

W opisie społeczeństwa wielokulturowego zawarto implikacje negatywne wartościujące ateistów i wyznawców innych religii niż katolicka, tym samym podważając zasadę poszanowania wartości innych kultur:

Jeden z jezuitów oburzał się nawet z tego – oczywistego dla niego – powodu, że świątynię zaprojektował „niechodząca do kościoła” miernota, a „obieżyświat i utracjusz” [...]. Mniejsza o to, że genialny... (59, 2008).

państwo bez stosów”, gwarantujące wszystkim swym obywatelom (a także takim przybyszom, np. Cyganom i Żydom) nieskrępowaną prawie wolność przekonań i poglądów (78, 2012).

Nieznacznie niższą frekwencją odznaczało się upozowanie *Kresów* na krainę „mlekiem i miodem płynącą” [66,7%], jednak często zaznaczano, że jest to wynik sumienności i pracowitości jej mieszkańców:

Rodzina żyła w dostatku i bezpieczeństwie, nie brakło tu nigdy ani chleba, ani mięsa, ani mleka, ani masła, ani jarzyn i owoców. Zdrowa i obfita żywność, ruch i praca na świeżym powietrzu sprawiały, że dzieci były zdrowe, pełne energii i werwy, rozgarnięte pod względem umysłowym (60, 2008).

Warstwę znaczeniową odnoszącą się do fantazmatu twierdzy zrealizowano w badanych tekstach poprzez trzy elementy znaczeniowe, które wystąpiły w bardzo podobnym natężeniu. Przywołania heroicznej przeszłości [66,7%] współwystępowały z podkreśleniem bitności i ofiarności opisywanych postaci, a także z pozytywną oceną zdolności strategicznych, potwierdzonych sukcesami na polu walki, jak w przykładzie: „Jako znakomity mąż stanu i wybitny dowódca wojskowy, odegrał znaczącą rolę w dziejach Rzeczypospolitej Czworga Narodów” (70, 2010). W elementach odnoszących się do punktów spornych [66,7%] często odnoszono się do (re)interpretacji historii (wydarzeń, miejsc i postaci) lub ograniczano do opisu niezawinionych krzywd. Natomiast konceptualizacje Polaków jako „krzewicieli chrześcijaństwa i obrońców kultury europejskiej” [66,7%] występowały jednocześnie z wartościowaniem innych wyznań:

Julian Krackowski także został przymusowo przeniesiony z łona Kościoła katolickiego w obręb prawosławia i tak już zostało do końca. Krackowscy stali się jedną z wielu tysięcy polskich rodzin prawosławnych, a nawet pod wieloma względami „rosyjskich”. Był to naturalny skutek erozji duchowej narodu polskiego (60, 2008).

W konceptualizacjach punktów spornych najczęściej przywoływano związek Polaków z ziemią kresową albo opisywano obiekty budzące kontrowersje (zawarto również odniesienie do nieporozumień w stosunkach polsko-litewskich): „Tym razem uczyniono z nich symbol pamięci ofiar terroru sowieckiego na Litwie, choć przecież dla Polaków ich wymowa wykracza daleko poza to „urzędowe” sformułowanie” (59, 2008).

Z przeprowadzonej analizy wynika, że w tekstach prasowych pochodzących z rubryk „Historia” oraz „Postacie” elementy tworzące mit społeczny *Kresów* występowały z podobnym natężeniem. W warstwie

topograficznej stosowano polskie nazewnictwo geograficzne, a także wykorzystano ich znaczenia symboliczne m.in. do legitymizacji historii Kresów z polskiego punktu widzenia. W warstwach mitycznej i dotyczącej fantazmatu twierdzy najczęściej korzystano z konceptualizacji Polaka jako przedsiębiorczego gospodarza, dobrego zarządcy i sprawnego organizatora życia społecznego. W charakterystykach konkretnych postaci przytaczano ich poświęcenie i zasługi dla rozwoju ziem kresowych, jednocześnie podkreślając silny związek symboliczny. Przywoływano również wyobrażenia związane z funkcją krzewiciela cywilizacji i kultury. Podejmowanej tematyce często towarzyszyła problematyka chrześcijańska („Historia” 35%, „Postacie” 38%). Katolicyzm prezentowano przeważnie jako jedyne słuszne wyznanie, którego wartości są uniwersalne i powinny obowiązywać wszystkich obywateli. Z konceptualizacji zawartych w kwartalniku wynika, że proces chrystianizacji umiejętnie łączono z tworzeniem warunków do rozwoju społeczeństwa wielokulturowego. Z kolei w zawartych prezentacjach Polaków heroicznie walczących o Kresy można dopatrzeć się realizacji toposu *antemurale Christianitatis*, jak i przekonania o „wiecznym obozie i polu walki”²⁷. W konceptualizacjach punktów spornych głównie relacje polsko-ukraińskie²⁸. W poruszanej tematyce odsyłano do obrazów przeszłych konfliktów zbrojnych, prób pojednania i współpracy.

Odnosząc wyżej opisane elementy mityczne do przyjętych definicji można wywnioskować, że różne formy interpretacji historii mogą wynikać z próby sakralizacji opisywanych wydarzeń oraz postaci²⁹. Z kolei kreacja czasu mitycznego ogranicza się głównie do ożywiania obrazów kresowej rzeczywistości poprzez ich aktualizowanie we współczesnych konceptualizacjach. Specyficzna czasoprzestrzeń motywowana jest niezgodą na nieodwracalne wydarzenia historyczne. To swego rodzaju kompensacja utraconych ziem kresowych³⁰. Znamienne dla kreacji mitycznych są również formy rytuału, które zostały zrealizowane w badanym korpusie za pomocą tekstów poświęconych obchodom rocznic wydarzeń historycznych istotnych z punktu widzenia polskiej kultury. Kalendarz rocznic to zatem narzędzie zbiorowej pamięci³¹.

W analizowanych konceptualizacjach mitycznych dominuje polski punkt widzenia na geografię i historię ziem kresowych. Uzasadnienie

²⁷ S. Uliasz, *Literatura Kresów*, s. 107.

²⁸ Odnotowano również odniesienia do problematycznych stosunków polsko-litewskich.

²⁹ B. Szacka, *Czas przeszły*, s. 69.

³⁰ E. Kasperski, *Teoria i literatura w sytuacji ponowoczesności* [w:] *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*, red. E. Biernacka, Warszawa 1996, s. 107.

³¹ P. T. Kwiatkowski, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008, s. 283–284.

tej perspektywy z jednej strony może wynikać z emocjonalnego opisywania terenów znajdujących się poza granicami Polski, z drugiej zaś, jak zaznacza Edward Kasperski, funkcjonującego „uczucia niepojednania się z utraconym posiadaniem”, które z czasem przybiera postać resentymentu³². W tym miejscu należy dodać, że opisywane wydarzenia, obiekty i postaci związane z przeszłością *Kresów* nie zawsze wykazują ścisły związek z faktami historycznymi, np. w większości badanych tekstów pominięto negatywne aspekty oddziaływania władz polskich na ludność kresową, nie problematyzowano „konfliktowego charakteru mozaiki kresowej”, wynikającego ze sprzecznych aspiracji różnych grup społecznych, których żądania i postulaty w przeszłości nie były uwzględniane przez szlachtę³³. Barbara Szacka podkreśla, że dla danej zbiorowości ważna jest przede wszystkim treść mitu. Prawdy w nim głoszone nie podlegają weryfikacji, ponieważ każda krytyczna refleksja wiąże się z jego desakralizacją³⁴. Ponadto należy zaznaczyć, że mit społeczny *Kresów* jest swoistym „odbiciem idei, wartości, tęsknoty współcześnie nurtującej ludzi”³⁵, pełni istotną rolę dla grupy jego wyznawców – integruje ją i reguluje jej życie³⁶.

Analiza zawartości kwartalnika wykazała obecność konceptualizacji mitycznych w przyjętych trzech warstwach znaczeniowych: topograficznej, mitycznej oraz fantazmacie twierdzy. Realizacja mitu społecznego *Kresów* jest złożona i odnosi się do szeroko pojętej mitologii kresowej. W przeprowadzonym badaniu odnotowanie frekwencji wybranych konstrukcji wyobrażeniowych odnoszących się do sfery mitycznej pozwoliło określić i scharakteryzować najpopularniejsze wyobrażenia.

Bibliografia

- Kasperski E., *Teoria i literatura w sytuacji ponowoczesności* [w:] *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*, red. E. Biernacka, Warszawa 1996, s. 89–178.
- Kasperski E., *Dyskurs kresowy. Kryteria, własności, funkcje* [w:] *Kresy dekonstrukcja*, red. K. Trybuś, J. Kałużny, R. Okulicz-Kozaryn, Poznań 2007, s. 83–109.
- Kolbuszewski J., *Kresy – pojęcie, znaczenia, wartości* [w:] *Kresowe dziedzictwo*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, M. Misiak, J. Kamieniecki, Wrocław 2013, s. 13.
- Kosman M., *O Kresach w historii i legendzie. Studia i szkice z dziejów polskiej granicy wschodniej*, Poznań 2011.

32 E. Kasperski, *Teoria i literatura*, s. 107–110.

33 E. Kasperski, *Dyskurs kresowy. Kryteria, własności, funkcje* [w:] *Kresy dekonstrukcja*, red. K. Trybuś, J. Kałużny, R. Okulicz-Kozaryn, Poznań 2007, s. 96.

34 B. Szacka, *Czas przeszły*, s. 90–92.

35 Uwaga Henryka Samsonowicza przytoczona przez B. Szacką (*Czas przeszły*, s. 89).

36 W. Sitek, *Mit społeczny*, s. 13.

- Kozyckij A., *Mit wielokulturowości Lwowa na przełomie XX i XXI wieku* [w:] *Kresowe dziedzictwo*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, M. Misiak, J. Kamieniecki, Wrocław 2013., s. 197–199.
- Kwiatkowski P. T., *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008.
- Lisowska-Magdziarz M., *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków 2004.
- Pisarek W., *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983.
- Sitek W., *Mit społeczny jako problem teoretyczno-metodologiczny* [w:] *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, red. W. Wrzesiński, t. 10, Wrocław 1996, s. 7–15.
- Slesariewa L., *Polska prasa na Ukrainie: tradycje i współczesność*, „Ukrainica Polonica” 2008, nr 2, s. 146–152.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- Szymczuk W., *Prasa mniejszości polskiej na Ukrainie*, Toruń 2012.
- Ulias S., *Kresy jako przestrzeń kulturowa* [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 131–144.
- Ulias S., *Literatura Kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów 1994.

Kresy Wschodnie (Eastern Borderlands) myth's conceptualizations on example of analysis of the quarterly “Krynica”

The article presents the results of the analysis of the press content analysis in terms of significations appearance in it, which belong to the composition of the Eastern Borderlands myth. The study of press material had mainly allowed to characterize the general features of the social myth in contemporary Polish-language media releases, published in Ukraine.

Keywords:

Kresy Wschodnie (Eastern Borderlands), social myth, polish-language press

Концептуалізація міфу “Східних Кресів” на прикладі аналізу змісту статей щоквартального журналу “Криниця”

У статті висвітлено результат аналізу змісту преси під кутом наявності в ній визначень, що входять до міфу “Східних Кресів”. Дослідження журнальних статей зумовило визначення особливостей суспільного міфу у сучасних польськомовних виданнях, публікованих у Україні.

Ключові слова:

Kresy Wschodnie, Креси, суспільний міф, преса, аналіз змісту

Tożsamość narodowa i polityka informacyjna

Наталія Дзьомба¹

Львівський національний університет імені Івана Франка (Ukraine)

Проблеми національної ідентичності українців у публіцистиці шістдесятників

Попри умовність періодизації тривалого процесу українського національного відродження шістдесятники виступають його суб'єктом на прикінцевих етапах². Саме в їхній діяльності, що нарешті стає об'єктом розвідок науковців різних соціогуманітарних профілів, дослідники вбачають не лише проміжну ланку між періодами столітніх визвольних змагань українців, – так званий “генетичний відбиток”³ попередніх фаз – а й сценарій зреалізованої у 1991 р. незалежності України. Про шістдесятників як творців її генотипу чи, ба більше, генетичного коду нової України пишуть відповідно Георгій Касьянов⁴ та Оксана Пахльовська⁵. Таким чином, очевидно, сьогодні можна вести мову про *тридцятирічну запізнілість* здійснення намірів шістдесятників, якщо зводити їх розмаїття лише до державності як акту, і про *цілковиту нереалізованість* їхніх ідей з огляду на українські реалії.

Так, очевидність кризового стану націєтворчих процесів в Україні періоду її незалежності, чому прагнули запобігти свого часу шістдесятники, є на сьогодні науково й почасти публіцистично доведена. Авторитетні дослідники цієї тематики – Микола Рябчук⁶ та Денис Под'ячев⁷

1 Adres do korespondencji: Факультет журналістики ЛНУ, вул. Генерала Чупринки, 49, Львів, 79044, Україна. E-mail: dzomba_n@mail.ru.

2 Г. Касьянов, *Теорії нації і націоналізму*, red. С. Головка, Київ 1999, s. 298.

3 Г. Касьянов, *Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці*, „Віче” 1994, пг 11, s. 146.

4 *Ibidem*.

5 О. Пахльовська, *Українські шістдесятники: філософія бунту, „Сучасність”* 2000, пг 4, s. 65.

6 М. Рябчук, *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*, Київ 2000, s. 6–7.

7 Д. Под'ячев, *Націєтворення в Україні в умовах глобалізації*, red. М. Сазонов, Харків 2013, s. 13.

(його праця, до речі, хронологічно найближча до сьогодення) – стверджують не лише запізнілість, загальмованість українського націєтворення, а й вказують на радянський період існування України як на основний деформаційний фактор названого процесу. Про це свого часу, починаючи з 60-х рр. XX ст., мірою більших чи менших можливостей публічного мовлення, прагнули поінформувати суспільство й українські шістдесятники. А впродовж наступних десятиліть інтелектуали доводили інерційну дієвість різного роду русифікаторських чинників. Так, Іван Дзюба, до прикладу, пише про українське малоросійство початку ХХІ ст., стверджуючи, що воно й “сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах”⁸.

Оскільки тематика, котру порушували шістдесятники, досі актуальна, особливо важливим є наукове вивчення їхніх ідей. Свого часу вони стали двигуном руху опору тоді ще активній і відкритій радянзації-русифікації, на сьогодні ж їх варто розглядати як потенційну теорію для припинення інерційних і самовідтворюваних тенденцій радянщення.

Так, шістдесятницький етап у період руху опору 60–80-х рр. XX ст. у підрадянській Україні головню тим відрізняється від інших актів українського національного відродження, що це була фаза, ґрунтована на широкій *соціально-комунікативній* платформі, а отже зорієнтована на виключно мирне протистояння. Вона – складна і багатовимір-на. Адже, відповідно до міждисциплінарності самого шістдесятництва як явища, що фокусує в собі і літературні, й мистецькі та інші творчі імпульси тодішньої еліти, тогочасне національне відродження виступає процесом складно структурованим і в жодному аспекті досі сповна не вивченим. Головну роль, однак, – спершу здебільшого підпільно у формі самвидаву – у цьому процесі відігравала публіцистика, де і “найповніше представлено ідейну платформу шістдесятництва”⁹. Свою життєстійкість вона виявила не лише в умовах режиму різних його етапів, а й в часи гласності – так звана перебудовча публіцистика – й у період незалежності, чим засвідчила попри еволюцію – тривкість шістдесятницького національного відродження й, ширше, долучилась до “творів, які становлять великий Текст української моральної революції 60-х”¹⁰.

Справді, публіцистику шістдесятників неправомірно розглядати виключно у площині національної проблематики, адже, окрім її все-

8 І. Дзюба, *Україна перед Сфінксом майбутнього*, ред. Т. Шаповаленко, Київ 2001, s. 19.

9 Я. Секо, *Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників [w:] Україна – Європа – Світ*, Тернопіль 2010, s. 103.

10 О. Пахльовська, *Українські шістдесятники: філософія бунту*, s. 67.

бічного висвітлення, плеяда українських інтелектуалів демонструє глибше й альтернативне, ніж у радянському варіанті, розуміння людини, її призначення й духовності. Однак, ці антропологічні й екзистенціальні роздуми мислителів все ж неможливо вкрай рафінувати від націологічних, адже до них публіцисти вдаються не зі сторони політичного прагматизму чи вузького націоналізму, а на основі романтичного уявлення про націю як окремий *духовний* організм.

Таким чином імпульси українського національного оновлення, якими просякнуті публіцистичні виступи шістдесятників, первинно виходили не з антирадянського налаштування, як це інкримінували інакомислячим, а з мотивів усвідомлення ними національного як частки істинно людського. Конкретніше, шістдесятники розуміють себе не опозиціонерами, а відкритими до діалогу діагностиками хворого радянського суспільства, криза котрого, як вони стверджували, власне і полягає в деформації національної політики. Уперше найбільш чітко й комплексно ці ідеї, тоді ще вміщені в рамки націонал-комунізму, простежуються в аналітико-публіцистичній праці Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, де автор хоча й усвідомлює українську націю соціалістичною, однак наполягає на збереженні її автентичних ознак, що на них явно, хоча й завуальовано, посягає русифікаторська політика радянського центру. Свої ідеї публіцист підтверджує великим комплексом фактажу, вже на основі якого і розвивається його публіцистична думка. Так, через приклади русифікації та їх аналіз, що становлять аналітичну й подекуди наукову частину праці і на сьогодні виступають радше історичним матеріалом, автор доходить до подання розуміння суті інтернаціонального, причому не інакше, як обґрунтовуючи націю непорушною цінністю.

У цьому самому руслі розвивалися погляди й пізнього Дзюби, який, утвердившись після ідейно революційного *Інтернаціоналізму чи русифікації?* символом нації, знову активно повернувся до власної позиції вже після зниження політичного тиску; і Валентина Мороза, що став другою після Дзюби легендою, свого часу “найбільш знаним у світі українцем”¹¹ та найбільшим критиком Дзюби за тимчасові конформістські настрої; і В’ячеслава Чорновола, журналіста-захисника загальнолюдських і національних прав; Валерія Марченка, кореспондента газети, що не вписувався в рамки професії “єретичними” для неї націоналістичними поглядами; й головно Євгена Сверстюка, національне в якого набирає не лише духовного, а й християнського виміру. Ці персоналії, кожен власним неповтор-

11 М. Прокоп, *Перемога Валентина Мороза*, «Сучасність» 1975, пг 2, s. 84.

ним авторським стилем, – починаючи від наукового викладу в Дзюби й завершуючи тонкою, однак глибокою художньою метафоричністю Сверстюка – і виступають представниками публіцистичного шістдесятництва. Кожен, мірою ваги думки й оригінальності, настільки віддалений один від одного, що претендує на окреме наукове дослідження національної ідеї у власній інтерпретації. Однак, саме спільність їхнього апологетичного підходу до української нації й аксіологічного – до будь-якої іншої, дає змогу бачити за шістдесятництвом феноменальне явище, вдалу характеристику якого, так би мовити ізсередини, маємо від його сучасника й представника Сверстюка:

для окреслення кола шістдесятників візьмемо визначальну роль – активний захист. Люди, які мали ідеали та цінності й цінували їх над усе, люди, які сміли одверто виступити на захист і стати проти напасників, – такі люди схожі на оборонців фортеці, в якій їхня історія, їхні сім'ї, їхній дім, їхня честь. Це не герої – це люди, які розуміють, що мусять, що це лежить на них, і коли вони скинуть із плечей обов'язок – то їх фортеці не буде і пам'яті не буде¹².

Відповідно до окресленої місії, шістдесятники виступають глибокодумними національними мислителями з широко розгалуженою українською проблематикою. В її тісному сплетінні, однак, проглядаються два визначні мотиви: розшарпаного “дому”, говорячи образно мовою Сверстюка, й аксіологічно убогого українця як його мешканця. Та більшу трагедію публіцисти вбачають власне в тому, що “блудні сини ХХ віку перестають мучитися проблемою дому отця”¹³. Ставлячи проблему атрофованої національної свідомості українця, якому Дзюба діагностує так званий хронопровінціалізм¹⁴ (“мислення” в рамках стереотипів радянської замкнутості), на найвищий щабель серед усіх ними порушуваних питань, шістдесятники не бачать її розв'язок по-іншому, як, по-перше, у відновленні розуміння *потреби* “дому” – захист нації як цінності й, по-друге, у висвітленні образу цього “дому” – *змісту українськості*.

Українські шістдесятники, як уже коротко згадувалось, одиностайні в своїх антикосмополітичних поглядах у сучасному розумінні цього поняття. Сакраменталізуючи націю як духовну окремішність, мислителі залучають найрізноманітнішу аргументацію – починаючи з біблійної та історичної й завершуючи доведенням практичної доцільності збереження національних поділів. Таким чином, у інтерпретації шістдесятників маємо багатовимірну концепцію нації, яку, відповідно до різнобічності осмислення ними феномену, варто

12 Є. Сверстюк, *Шістдесятники і Захід* [w:] *Правда полинова*, Київ 2009, s. 60.

13 Є. Сверстюк, *Блудні сини України* [w:] Є. Сверстюк, *Правда полинова*, Київ 2009, s. 54.

14 І. Дзюба, *В обороні людини й народу* [w:] *З криниці літ*, т. 1, ред. О. Пазюк, Київ 2006, s. 96.

розглядати у двох вимірах: *нація для людини і нація для людства*. Щодо людини, то національну основу мислителі розуміють як першу з її можливостей реалізуватися відповідно до власної природи. На додаток, уявляючи національне як форму, де скристалізувались усі людські цінності, шістдесятники інтерпретують відчуження від нації таким, що викликає цілу низку інших відторгнень. Доволі цікавими є рефлексії публіцистів про те, що нівелювання національної ідеї призводить до нівеляції самого гуманізму (Мороз)¹⁵, а тому національна ідея є старшою і такою, що з неї відбувається еманация гуманістичної, а не навпаки (Дзюба)¹⁶. Окрім аксіологічного виміру, шістдесятники відводять національному фактору роль найбільш ефективного соціалізувального чинника. Так, як стверджує Мороз, “категорія нації автоматично накладає на людину мету й обов’язок і будує ієрархічну драбину – антипод *вседозволеності*”¹⁷. З національними правами, читаємо у нього ж, людина автоматично отримує всі людські права, як і з національним почуттям акумулює в собі інші емоції, гідні людини. Не зупиняючись на цьому, шістдесятники доходять до абсолютизації національного як критерію духовності (“ненаціональної духовності нема”¹⁸) і сфери пошуку сенсу життя (Сверстюк)¹⁹.

Якщо нація для людини, за шістдесятниками, – гарант її людяності (звідси – умова збереження людської ідентичності), то для всього людства – це незамінний суб’єкт творчості, неповторна грань і частка Божого замислу. Відповідно до місії збагачення власними національними надбаннями загальнолюдських, кожна нація повинна, вважають публіцисти, бути свідомою цього покликання. Таким чином, уявляючи стосунок людини до нації, як нації до людства, шістдесятники розуміють національний союз своєрідним містком, перейшовши через який кожен може сам збагатитися із вселюдської скарбниці та навпаки.

“Найвищий обов’язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ”²⁰ – читаємо в Дзюби або: “Хто ставить себе поза [...] джерелами народного моря, той мало причетний до людства”²¹ – у Сверстюка.

Архетип “дому”, отже, є одним із визначальних у публіцистиці шістдесятників. Усвідомлюючи його беззаперечним атрибутом

15 В. Мороз, *У пошуках пана*, „Сучасність” 1984, nr 5, s. 56.

16 І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Київ 2010, s. 54.

17 В. Мороз, *У пошуках пана*, s. 56.

18 В. Мороз, *Мойсей і Датан*, Торонто–Балтімор 1978, s. 23.

19 Є. Сверстюк, *Собор у риштованні*, Париж–Балтімор 1970, s. 36–37.

20 І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, s. 83.

21 Є. Сверстюк, *Собор у риштованні*, s. 72.

історичної пам'яті, культури та мови й віри батьків, що головню і становить зміст українськості (як і російськості чи білоруськості і т. д.), мислителі розгортають на цій основі колективну авторську інтерпретацію української ідентичності.

Історична проблематика в шістдесятників-публіцистів становить значний сегмент від їхнього загального доробку. Вдаючись до найбільш табуйованих тем українського минулого в 60-ті, час, коли, за словами Сверстюка, “самоусвідомлення, історія... були інтелектуальним злочином”²² й продовжуючи висвітлювати їх протягом наступних десятиріч, українські інтелектуали заслуговують погляду на себе не лише як на глибоких інтерпретаторів та знавців історії, а як на потенційних творців національної пам'яті українців. Їхня модель пам'яті, відповідно до самого історичного процесу, головню складається з таких структурних компонентів: *пам'ять про формування духовних підвалин нації, пам'ять про історичні трагедії українського народу й пам'ять про його апостолів*. В обох останніх випадках маємо апеляцію шістдесятників до участі співпереживанням у жертвності тих, хто став героєм чи то власним прометейством, чи як колективна душа-жертва загарбницьких інтересів.

Упродовж усієї української історії плацдармом для формування національної пам'яті у публіцистиці шістдесятників виступають поодинокі й найбільш непересічні явища чи події. Спроба перелічити їх у хронологічній послідовності представить такі точки на відрізку темпоральної екзистенції українців: Хрещення Київської Русі – Козацько-гетьманський період – Сковородино-Котляревсько-Шевченківський Час – Голодомор – Розстріляне Відродження – Чорнобиль. Власне на цих стовпах і тримається надбудова історичної пам'яті шістдесятників, кожен з яких, відповідно до попередньої послідовності, означає: початок відліку української *християнської* цивілізації; продовження традиції християнської та громадянської свідомості в Християнській козацькій республіці; оприявлення колективної душі нації в національному генієві; зруйнування “Атлантиди традиційного українського села”²³ як у ментальному вимірі української нації; винищення її інтелектуального потенціалу в особі еліти 20–30-х років; врешті Чорнобиль як інтегральний “символ колоніальної біди”²⁴.

22 Є. Сверстюк, *Шістдесятники і Захід*, s. 59.

23 І. Дзюба, *Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст.* [w:] *З криниці літ*, red. О. Пазюк, t. 2, Київ 2006, s. 692.

24 І. Дзюба, *Звікання до апокаліпсису?* [w:] *З криниці літ*, t. 1, red. О. Пазюк, s. 369.

Та, попри таку історичну “вибірку”, українські шістдесятники виступають послідовними у формуванні колективного образу “батька” як будівничого й оборонця власного дому, одноголосно стверджуючи словами Сверстюка, що “всією історією наші предки виробляли хребет народу”²⁵.

Коротко охарактеризоване змістове наповнення моделі національної пам’яті шістдесятників становить, однак, лише її базову частину. Відповідно до самого феномена історичної пам’яті як явища емоційного²⁶, варто окреслити й пафосний рівень чи то внутрішню атмосферу шістдесятницької моделі пам’яті. Так, попри те, що історичний текст публіцистики шістдесятників побудований здебільшого на фактажі негативних подій з української історії (адже, відповідно до самих реалій, те, що дає українцям привід пишатися предками здебільшого слідом змушує співпереживати з ними), мислителі не прагнуть до того, щоб українець перейнявся зневірою покривдженого сироти, а, отже, українську націю трактують ні більше, ані менше сплюндрованою внаслідок історичних лихоліть, аніж будь-яку іншу. Доволі категоричною стосовно констатованого виступає Ліна Костенко у публіцистичному виступі *Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала*, визначаючи одним із лейтмотивів української незалежності читання української історії з бромом²⁷. Публіцистка переконує, що українцям не варто мати вигляд історично скалічених в очах інших націй. У Сверстюка, на відміну від Дзюби, який, як і Костенко теж цурається цього калькуляційного підходу, хоча і знаходимо щось на кшталт: “я не знаю народів, які могли б позмагатися з нами за кількістю жертв”²⁸, однак це радше експресивний прийом, здійснений задля переконання українців у вічності їхнього національного існування, що виводить публіциста аж на рівень усвідомлення “закона про незнищенність духовної енергії”²⁹, але зовсім не привід для претензій на українську першість в історичній знедоленості.

В історичній пам’яті шістдесятників Україна, отже, постає “квіткою, що виросла серед снігів”³⁰ (Мороз). Саме завдяки розумінню

25 Є. Сверстюк, *Собор у риштованні*, с. 36.

26 О. Іванова, *Зв’язок колективної пам’яті та ідентичності в різних регіонах України [w:] Ідентичність і пам’ять у пострадянській Україні*, ред. М. Антонович, Київ 2009, с. 85.

27 Л. Костенко, *Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала*, ред. Б. Якимович, Львів 2001, с. 28.

28 Є. Сверстюк, *Прапор має силу тоді, коли його несуть*, „Слово і час” 2000, nr 1, с. 13.

29 Є. Сверстюк, *Іван Котляревський сміється*, с. 38.

30 В. Мороз, *Серед снігів*, „Сучасність” 1971, nr 3, с. 69.

цього інтелектуали формують пам'ять про українську історію на основі знання її трагічності, з одного боку, й героїчності – з іншого. Філантропічне швейцерівське – моє знання песимістичне, а віра оптимістична – вони сублімували у площину сконструйованої ними історичної пам'яті, пафос якої героїчний і піднесено далекоглядний. Новаторство шістдесятників, окрім цього, полягає ще й в тому, що саме вони нижченаведеними словами Сверстюка “прив'язали” історичну пам'ять не лише до *національної* ідентичності, представили її вагомим критерієм, а в тому, що зробили її складником власне *людської* ідентичності.

Нині кожен з нас може знову вільно вирішувати, коли почалася історія. Чи від найдавнішої дати, яку зберегла твоя пам'ять? Чи від революції? Чи від події, що особисто вразила тебе? Чи від власної дати народження? Чи, може, від початку просування вгору по службовій драбині? Від того залежить, хто ти і якою мірою можеш вважатись часткою народного цілого чи від заведення трудової книжки, чи, нарешті, від початку просування вгору службовою драбиною? [підкреслення наші. – Н.Дз.]³¹.

У подібному взаємозв'язку публіцисти інтерпретували й культуру – як складник національної самотутності, з одного боку, й всеісторичне призначення – з іншого. Культурна ідентичність виступає явищем двовимірним: як історія української культури та власне культура. Перша значною мірою стосується й історичної пам'яті, про яку вже йшлося. Проблему української культури шістдесятники розуміли не проблемою її суб'єкта як такого, а проблемою його історичної нейтралізації та негативних культурних “обмінів”-впливів у час русифікаторської політики, що, врешті, підірвало його культурогенний потенціал.

Великою мірою до питання української культурної ідентичності вдається Дзюба у статті *Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?*, що, як слушно зазначила дослідниця Ольга Гнатюк, “започаткувала дебати щодо проблем української культурної тожсамости, спрямовані на з'ясування змісту цього поняття”³². Публіцист пропонує доволі цікаву концепцію культурної ідентичності. Підставою для розуміння нації культурно самотутньої є, за Дзюбою, цілісність її культури, і це є ширшою категорією, аніж “багата” культура. Цілісну – інтелектуал розуміє багатоплановим організмом, складники якого між собою тісно взаємозалежні: це ідейно-стильова тенденція, що охоплює усі мистецькі сфери; і, образно кажучи,

31 Є. Сверстюк, *Собор у риштуванні*, s. 44.

32 О. Гнатюк, *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*, ред. М. Боянівська, Київ 2005, s. 109.

постійна мовна “дифузія”, що відбувається на усіх ділянках культури; й, зрештою, вищий рівень цілісності – цілеспрямоване культуротворення людиною та усвідомлена нею власна культуротворчість. У рамках запропонованої концепції Дзюба бачить українську культуру не цілісною. По-перше, тут мистецькі сфери рухаються ідейно не синхронно; по-друге, культурний продукт в Україні не диференційований на власне український національний та російський і російськомовний; мова через своє маргінальне становище не бере участі в культуротворчих процесах; і, як наслідок, – найбільша проблема – “...оце почуття спільності долі всіх нас – у долі української культури як цілості – в нас малорозвинене”³³.

На зміну високим культурним традиціям українців, що свого часу значною мірою містили в собі українськість, стверджують шістдесятники, прийшла “культура”, що не акумулює попереднього культурного досвіду, і відповідно не спроможна протистояти найрізноманітнішим викликам акультурації, серед яких чи не на першому місці – десакралізація Шевченка.

На основі уявлення про мову як найбільш видимої ознаки нації, її святини, українські шістдесятники, головню Дзюба, бачать підставою мовної ідентичності не мову як факт існування, а мовопочування як явище. Як ще не є достатньою підставою зникнення мови вважати зникненням нації, за Морозом (“Асимілятори мали б дуже легкий хліб, якби з лінгвістичною асиміляцією наступала і національна асиміляція”³⁴), так Дзюба не вважає її наявність достатньою підставою мовної свідомості. Проблема української мовної ідентичності публіцист вбачає в тому, що національна свідомість українців не виводить їх на рівень затребуваності мови, рівень усвідомлення того, що саме “мова – це становий хребет культури”³⁵, завдяки чому тільки й можна реалізуватися національно.

На проблемі релігійної ідентичності українців найбільше зосереджується у публіцистиці шістдесятників Сверстюк. У нього маємо абсолютизацію при виведенні українськості з християнськості. Саме завдяки християнству, стверджує публіцист, міцно вкоріненому в національний ґрунт, українці зоставалися неасимільованими впродовж багатьох століть. Приймавши християнську традицію як світогляд, вони під дією зовнішніх чинників були змушені змінювати свого Бога на того, що їм насильно насаджували. У процесі

33 І. Дзюба, *Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?* [w:] *З криниці літ*, т. 2, s. 549.

34 В. Мороз, *„Я виріс на традиціях!“* [w:] В. Мороз, *Тверді мелодії*, Клівленд 1980, s. 43.

35 І. Дзюба, *Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?*, s. 553.

таких втручань релігійна ідентичність українців – християнство на національному ґрунті традицій і звичаїв – зазнала фатальних ушкоджень, що спричинилось до ерозії українства в релігійному й інших вимірах, його регресу, адже, як пише Сверстюк, “те, що нам нині треба відкривати, для наших далеких предків було азбукою. Там, де поселялись запорожці – одразу виростала церква як голос їхнього духу”³⁶.

Здійснюючи так звану історіографію українськості, публіцист стверджує, що християнським началом були просякнуті усі, хто крізь призму певних сфер, долучився до того, що сьогодні вкладаємо в це поняття.

Отож, констатуємо те, що на всіх ділянках життя української нації, що потенційно повинні б становити її ідентичність – гуманне лице, про яке практично у кожному публіцистичному тексті пише Сверстюк, чи гуманітарну ауру з нами вже згадуваної однойменної праці Костенко – століттями відбувалися процеси гальмування цих егрегорів, українські шістдесятники ведуть мову не лише про вихолощення з українця українськості, а про його рух у цілком протилежному напрямку, набуття якостей негативного змісту.

Століття неволі й національних поневірянь виробили тип українського обивателя, який сам себе називає зневажливим прізвиськом “хохол”, промовляючи: “Хоч горшком назви, тільки в піч не саджай”. І він теж має якийсь стосунок до тих прадідів, що в вогонь ішли за честь свого імені. Він має свою етику і мораль, свій гумор, свої приказки і пісні. Уся низькопробна, дрібно корислива, обачлива – легкодуха і балаганна частка нашого фольклору вироблена ним і належить йому – хохлові, якому б добре тільки поїсти й випити, хохлові, з якого росте ситий, самовдоволений, “торжествуючий хам”, який уникає вериг честі й обов’язку, а тому й духу українського не зноситиме. Але після обіду його тягне на бурлеск, грубий і нехитрий регіт над усім (крім власті) і на той шлях, де можна все потоптати і на всьому самотверджуватися без розбору³⁷.

Боротьба шістдесятників за українського українця, відповідно до “джерел” та спадку його предків, здійснювалася, як бачимо, на лініях основних складників національної ідентичності в їх авторському розумінні. Спроба оцінки ідей публіцистів, попередньо систематизованих нами, дає підстави вбачати в них не лише покоління, “яке заманіфестувало появу українського дисидентства, істотно розхитало підвалини радянської ідентичності в Україні”³⁸, а, по-перше, теоретично реаніматорів української національної ідентичності

36 Є. Сверстюк, *Собор у риштуванні*, с. 25.

37 Є. Сверстюк, *Іван Котляревський сміється*, с. 51–52.

38 Л. Нагорна, *Національна ідентичність в Україні*, Київ 2002, с. 141.

в історичному вимірі й, по-друге, – будителів почуття українськості, а відтак потенційно – її творення у ХХІ ст. Так, про перекинений шістдесятниками місток у сфері національної ідентичності українців із минулого у майбутнє говоримо, спираючись, відповідно, на так званий шістдесятницький онтологічний доказ буття української нації – “...якби українці не були нацією, то вони давно були б уже не українці”³⁹ та “генетичний код нової України”⁴⁰, що й надалі залишаються світоглядно не перейнятими та достатньо не представлені в історіографії цієї проблеми.

Бібліографія

- Гнатюк О., *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*, ред. М. Боянівська, Київ 2005.
- Дзюба І., *В обороні людини й народу [w:] З криниці літ*, т. 1, ред. О. Пазюк, Київ 2006, s. 88–121.
- Дзюба І., *Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. [w:] З криниці літ*, т. 2, ред. О. Пазюк, Київ 2006, s. 687–693.
- Дзюба І., *Звікання до апокаліпсису? [w:] З криниці літ*, т. 1, ред. О. Пазюк, Київ 2006, s. 360–370.
- Дзюба І., *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Київ 2010.
- Дзюба І., *Україна перед Сфінксом майбутнього*, ред. Т. Шаповаленко, Київ 2001.
- Дзюба І., *Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? [w:] З криниці літ*, т. 2, ред. О. Пазюк, Київ 2006, s. 548–564.
- Іванова О., *Зв'язок колективної пам'яті та ідентичності в різних регіонах України [w:] Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні*, ред. М. Антонович, Київ 2009, s. 81–99.
- Касьянов Г., *Теорії нації і націоналізму*, ред. С. Головки, Київ 1999.
- Касьянов Г., *Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці*, „Віче” 1994, nr 10, s. 106–117; nr 11, s. 138–146.
- Костенко Л., *Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала*, ред. Б. Якимович, Львів 2001.
- Мороз В., *Мойсей і Датан*, Торонто-Балтімор 1978.
- Мороз В., *Серед снігів, „Сучасність”* 1971, nr 3, s. 64–81.
- Мороз В., *У пошуках пана, „Сучасність”* 1984, nr 5, s. 46–60.
- Мороз В., *„Я виріс на традиціях!” [w:] Мороз В., Тверді мелодії*, Клівленд 1980, s. 39–62.
- Нагорна Л., *Національна ідентичність в Україні*, Київ 2002.
- Пахльовська О., *Українські шістдесятники: філософія бунту, „Сучасність”* 2000, nr 4, s. 65–84.
- Под'ячев Д., *Націєтворення в Україні в умовах глобалізації*, ред. М. Сазонов, Харків 2013.

³⁹ Л. Костенко, *Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала*, s. 16.

⁴⁰ О. Пахльовська, *Українські шістдесятники: філософія бунту*, s. 65.

- Прокоп М., *Перемога Валентина Мороза*, „Сучасність” 1975, nr 2, s. 80–90.
- Рябчук М., *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*, Київ 2000.
- Сверстюк Є., *Блудні сини України* [w:] *Правда полинова*, Київ 2009, s. 51–58.
- Сверстюк Є., *Іван Котляревський сміється*, „Сучасність” 1972, nr 5, s. 35–59.
- Сверстюк Є., *Прапор має силу тоді, коли його несуть*, „Слово і час” 2000, nr 1, s. 13.
- Сверстюк Є., *Собор у риштованні*, Париж-Балтимор 1970.
- Сверстюк Є., *Шістдесятники і Захід* [w:] Сверстюк Є., *Правда полинова*, Київ 2009, s. 58–71.
- Секо Я., *Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників* [w:] *Україна – Європа – Світ*, Тернопіль 2010, s. 100–112.

The problem of national identity in journalism Sixtiers

Key words:
national identity,
historical memory,
cultural/linguistic/re-
ligious identity, jour-
nalism of the Sixtiers
generation

A journalistic text of Ukrainian Sixtiers has been studied according to the main components of the national identity of their authors' understanding. This approach is determined by the fact that the Ukrainian theme in the works of intellectuals focused on the crisis of national consciousness, that as they themselves have concluded, is directly interdependent of access to national sources. Also the concept of the nation in its relationship between a man and humanity has been outlined as a springboard for the formation of national consciousness. Thus, within historical journalistic issues Ukrainian national memory model and its structural components and emotive atmosphere was singled out. The concept of cultural identity has been defined in the interpretation of the Sixtiers, mainly Dziuba, in which the problem is presented most fully and the main problems of linguistic identity are introduced. Also the problem of Ukrainian religious identity that overpassed its low-quality evolution according to the Sixtiers has been touched. Therefore, on the basis of analysis of journalism Sixtiers have been seen not only as rescuers of Ukrainian identity but its creators, firstly, of a multi-dimensional concept and, secondly, of a new identity as a subject of philosophical impact of their ideas.

Problem tożsamości narodowej Ukraińców w publicystyce *szistdesjatnyków*

W artykule przeanalizowano teksty publicystyczne ukraińskich autorów należących do pokolenia lat sześćdziesiątych (ukr. *szistdesiatnyky*) pod kątem ich poglądów na temat tożsamości narodowej i jej podstawowych elementów. Twórcy ogniskowali swoją uwagę głównie na zagadnieniach kryzysu świadomości narodowej. W artykule omówiono koncepcję narodu z perspektywy relacji między jednostką i ogółem jako obszaru kształtowania się świadomości narodowej. Wyodrębniono model pamięci narodowej Ukraińców, elementy jego struktury oraz atmosferę emotywną. Ustalono treść pojęcia tożsamości kulturowej w interpretacji *szistdesiatnyków*, głównie Iwana Dziuby, który problem ten przedstawił najpełniej, określając m.in. podstawowe problemy tożsamości językowej. Wyodrębniono także charakterystyki ukraińskiej tożsamości religijnej, która, w przekonaniu autorów, przeszła niepokojącą ewolucję. Na podstawie przeprowadzonej analizy publicystyki wysnuto wniosek, że *szistdesiatnyky* byli nie tylko reanimatorami ukraińskiej tożsamości, ale także współtwórcami jej wielowymiarowej koncepcji i dostarczycielami nowej jakości.

Słowa kluczowe:

świadomość narodowa, pamięć historyczna, tożsamość kulturowa/językowa/religijna, publicystyka *szistdesiatnyków*

Інформаційна політика в контексті трагедії Голодомору 1932–1933 рр. тоді і сьогодні: чи помітні зміни?

Переосмислення історичного минулого як явища та невід'ємного націєтворчого рушія у будівництві демократичних суспільств наприкінці минулого сторіччя стало поштовхом до предметних пошуків не лише в окремих історично чи політично спрямованих наукових колах, а й знайшло своє відображення в інформаційному просторі більшості пострадянських держав, зокрема, України. З намаганням встановити правого і винуватого у численних трагічних подіях крізь призму історичних фактів, що десятиками років перебували під грифом “Секретно”, журналістська діяльність, також контрольована владою тривалий час, проявилась у різних активістських рухах, інтенсифікувалася на шпальтах преси в інтерпретації віднайдених свідчень про репресивний режим, у викритті і донесенні до людської свідомості прихованої правди задля утвердження історичної пам'яті.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні увійшов до низки політично табуйованих тем минулого століття крізь призму тогочасної інформаційної політики (як здатності і можливості її суб'єктів впливати на свідомість, психіку, поведінку і діяльність людей через інформацію²), яку провадила радянська керівна верхівка за допомогою газетярів. Сьогодні ж Інтернет різко знизив можливості держави у контролі інформаційного простору. А отже, зменшив факт перебування журналіста у ролі владного інструмента. Тому вважаємо за доцільне у компаративному вимірі простежити еволюцію переконань тогочасних і нинішніх журналістів щодо рецепції Голодомору

¹ Adres do korespondencji: Факультет журналістики ЛНУ, вул. Генерала Чупринки, 49, Львів, 79044, Україна. E-mail: jblus9@gmail.com.

² А. Акайомова, *Теоретична ідентифікація терміна “інформаційна політика”*, „Віче” 2011, nr 4, s. 5.

1932–1933 рр. на шпальтах газет – у ХХ ст., у межах тотального контролю, та в інтернет-площині – у наш час, коли цензором виступає вже сам журналіст.

На основі дослідження архівних документів початку 30-х років минулого століття український історик Володимир В'ятрович процеси, пов'язані із обмеженням доступу до інформації, визначає поняттям “інформаційна блокада”, складниками якої є: цензура і дезінформування; обмеження пересування людей, а отже, інформації; організація “демонстраційних поїздок”; купівля матеріалів у закордонних ЗМІ; інформаційна дискредитація тих, хто розповідав про Голодомор за кордоном; кримінальне покарання за будь-які згадки про Голодомор; приховування, знищення та фальсифікація первинних джерел, актів громадського стану, даних перепису, будь-яких архівних записів, де містилась інформація про голод; запровадження “урізаної” версії поняття геноциду в резолюції ООН 1948 р. представлення помилок дослідників як свідомих фальсифікацій³.

Ймовірність сформульованої науковцем класифікації достеменно підтверджують свідчення західних журналістів-очевидців (оскільки радянські журналісти становили частину комуністичної системи), які на теренах Радянського Союзу тоді представляли західний інформаційний простір. Умовно розділяємо їх на анти – та прокомуністичний табори, зважаючи на виявлену ними позицію у ставленні до трагедії Голодомору у власних матеріалах на шпальтах тогочасних газетних видань, що розглянемо детальніше.

У книжці *Жнива скорботи*, що побачила світ 1986 р. у Нью-Йорку і стала першим науковим дослідженням Голодомору у західному світі, автор, знаменитий британський історик і письменник, Роберт Конквест влучно описав зміст журналістських повідомлень, які надходили з УРСР за кордон у період із 1932 по 1933 р. включно, зрештою, окресливши загальні мотиви насадженої, відфільтрованої інформаційної політики більшовицького режиму й стану українського населення в час її реалізації.

Спочатку в хід пускалося твердження, що ніякого голоду немає. Його поширювали за кордоном радянські дипломати, західні журналісти та інші, яких ошукав або розбестив радянський режим. Усередині країни радянська преса просто ігнорувала катастрофу, час до часу вміщуючи гнівні заперечення чергового закордонного “наклепу”. Будь-яка згадка про голод стала злочином – за одне те слово карали самих голодуючих. А нагорі Сталін поводився так, немовби нічого особливого не відбувається⁴.

3 Д. Дуцик, *Відцензурований Голодомор*, <http://osvita.mediasapiens.ua/material/4014> [доступ: 12.03.2011].

4 Р. Конквест, *Жнива скорботи: колективізація і голодомор*, Київ 1993. с. 253.

Щодо власне журналістської діяльності у час Голодомору в Україні, то детальніші рефлексії щодо цього висловлював очевидець Малколм Магґерідж, журналіст британської “Manchester Guardian”, що самостійно відвідав українські та кубанські землі у жовтні 1932 р. – без згоди на те комуністичної влади – для розсекречення методів “ефективності” соціалістичних ідей Радянського Союзу.

Їх [журналістів] купували, їм підставляли “дівчат”, які не лише виконували функції коханок, а й стежили за своїми господарями; закордонні журналісти були зобов’язані показувати свої публікації у Відділі преси (в Наркоматі закордонних справ СРСР) і лише тоді надсилати звичайною поштою. Більшовицька влада мала ще один серйозний важіль тиску і впливу на західних журналістів – їм могли відмовити в акредитації і вони втрачали все ж таки вигідну роботу. Ось чому західні журналісти писали більш менш так, що це влаштовувало Москву, хоча вони для своїх видань і свого урду були серйозним джерелом інформації про голод⁵.

До диспозиції представлено форми владної цензури сталінського режиму стосовно журналістів та їхніх текстів про радянську систему. Але йдеться й про явище *самоцензури* / *самоконтролю* журналіста, яка полягає в обмеженні демонстрації власних поглядів на ту чи іншу проблему під тиском зовнішніх чинників, що найчастіше виявляються у політичних інтересах панівної верхівки, і є результатом передбачення можливих наслідків у разі критичної рецензії його думки владою. Нерідко самоконтроль журналіста зумовлений матеріальною вигодою з боку зацікавлених осіб, що суперечить моральному підґрунтю фаху, ядром якого є оприлюднення правдивої інформації. Утім, не виключаємо й психологічного фактора, виразником якого є страх перед втратою життя.

Взірцем витриманого морального принципу і безстрашності у журналістиці є Гарет Джоунз, британський журналіст, який перебував у селах України на початку 30-х років XX ст., в час найбільш прогресивного стану штучного голоду. У березні 1933 р. він на шпальтах “The Manchester Guardian” опублікував перший репортаж про голод в Україні на основі розмов із жителями сіл Харківщини. Уже 1935 р. на сторінках газети “The New York American” Джоунз оприлюднив серію матеріалів про Голодомор. У статті *Про щавай, Росіє* він писав про Україну, яку переслідує голод, де триває жорстока класова війна, що призвела до нещадного знищення мільйонів людей, які винні тільки у тому, що вони не робітничого походження.

5 А. Яценко, *Світова преса про Голодомор [w:] Голодомор 1932–1933 років в Україні*, ред. С. Кость, Львів 2012, s. 251.

Комуністи не наважуються критикувати політику партії. Хоча їм відомо про голод і про те, що п'ятирічка призвела країну до катастрофи, вони й досі говорять про славні досягнення і про підвищення рівня життя⁶.

Результат оприлюднених журналістом рефлексій на шпальтах британської преси увінчався його смертю за таємних обставин. Отже, повертаючись до складників інформаційної блокади, за В'ятровичем, вважаємо за доцільне до їх загальної класифікації умовно додати такий підпункт: “позбавлення життя журналістів як загрози реалізації провладного інтересу на місцях”.

Перейдімо до розгляду просистемного табору, що, у контексті теми Голодомору, також має своїх представників. Це кореспондент “The New York Times” у Москві Волтер Дюранті, письменник Бернард Шоу, французький дипломат Едуар Еріо та ін. Стосовно Еріо, то він, як бачимо, не належав до категорії журналістів, проте був одним із небагатьох політиків, які у голодний час побували із офіційним візитом у Радянській Україні.

Як зазначає американський історик, професор Єльського університету Тімоті Снайдер у праці *Криваві землі*, в основному присвяченій Голодомору 1932–1933 рр., “до приїзду Еріо у Київ вітрини місцевих гастрономів наповнили продуктами, а Хрещатик був переповнений автомобілями, привезеними з кількох міст, за кермом яких сиділи партійні активісти, що мало створити картину енергійного і заможного міста”⁷. Після подорожі французький політик публікує замітку в одній із паризьких газет, де наголошує на тому, що голод – вигадка капіталістичної пропаганди⁸.

З окресленого вище розуміємо, що з метою ефективної реалізації політики так званого соціалізму радянська влада широко застосовувала маніпулятивні технології, домінантними функціями яких є програмування думок людини, управління її намірами, поведінкою тощо⁹. Міркуємо й про те, що імітація заможної дійсності є нічим іншим, аніж інформаційним симулякром, адже був продемонстрований насправді недійсний факт.

Лауреат Пулітцерівської премії 1932 р. Волтер Дюранті голод, який описував у викривальних матеріалах Джоунз як свідоме гно-

6 Ф. Сидорук, *Джоунз проти фабіанців. Історія журналіста, який вперше розповів про Голодомор*, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/13/103570/> [dostęp: 13.12.2012].

7 Т. Снайдер, *Криваві землі*, <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/> [dostęp: 25.11.2011].

8 Zob. Ф. Сидорук, *Джоунз проти фабіанців*.

9 Є. Доценко, *Маніпуляція: феномен, механізм, захист*, www.aquarun.ru/psih/ks/ks7.html [dostęp: 24.11. 2014].

блення мільйонів, на шпальтах “The New York Times” означив “великою страшною казкою”, адже “в СРСР голоду немає, а лише високий рівень смертності від хвороб, пов’язаних із поганим харчуванням”¹⁰. Після поїздки до Москви із подібними до заяв Дюранті виступав й письменник Бернард Шоу, 1933 р. опублікувавши п’єсу *На міліні*, передмова до якої стала цілковитим запереченням Голодомору в Україні¹¹.

Превентивно-заборонні заходи Кремля дали свої результати – до осені 1933 р. у зарубіжній пресі майже не було інформації про голод¹². Однак, можемо констатувати, що, попри заборону комуністичного режиму розповсюджувати повідомлення чи будь-які факти про великий голод в Україні, знання про трагедію було. Запорукою його збереження, а отже, й тривання української ідентичності, стала українська діаспора, когорта західних журналістів, письменників, які оцінили ситуацію з незалежного погляду й таки зафіксували побачене на шпальтах тогочасної преси.

Офіційні заяви радянських політиків, де було вжито слово “голодомор”, світ почув лише 1987 р. На рівні урядових звернень вже у незалежній Україні голод 1932–1933 р. як акт геноциду почали розглядати з 1993 р. Утім, визначальним у трактуванні Голодомору як геноциду (скоординованого плану різноманітних дій, спрямованих на дезінтеграцію політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національної свідомості, релігії та економічних засад існування національних груп, а також на знищення безпеки особи, її свободи, здоров’я, гідності, ба навіть життя індивідів, які до них належать)¹³ української нації став 2006 р. (28 листопада), коли Верховна Рада України ухвалила закон “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” внаслідок розгорнутої інформаційно-декларативної політики президента України Віктора Ющенка. Утім, до сьогодні в межах депутатського корпусу і не лише український Голодомор де-факто заперечується.

Отже, перейдімо до аналізу сучасних інформаційних процесів, що відбуваються довкола питання Голодомору 1932–1933 рр., й простежимо, чи впливають заперечні позиції офіційної влади на

¹⁰ Я. Папуга, *Моральна відповідальність Заходу за Голодомор в Україні*, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/04/1/118734/> [dostęp: 1.04.2013].

¹¹ Zob. Ф. Сидорук, *Джоунз проти фабіанців*.

¹² А. Яценко, *Світова преса про Голодомор* [w:] *Голодомор 1932–1933 років в Україні*, red. С. Кость, Львів 2012, s. 252.

¹³ М. Антонович, *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду* [w:] *Ідентичність і пам’ять у пострадянській Україні*, red. М. Антонович, Київ 2009, s. 42.

журналістський виклад в українських ЗМК. Зважаючи на триб часу, відповідно до якого й формуються запити аудиторії, для більш детального розгляду ми обрали інформаційно-аналітичні інтернет-ресурси з огляду на їх загальнодоступність, легкість у використанні та різнобічний підхід до висвітлення конкретної проблеми. Вибір інтернет-видань передусім аргументуємо чинником географічного розмежування. Задля окреслення цілісної картини у висвітленні питання тотального голоду 1932–1933 рр. сучасними електронними ЗМК, ми дослідили інтернет-ресурси чотирьох регіонів України: Заходу – м. Львів, Півночі – м. Київ, Сходу – м. Донецьк, м. Харків (як епіцентр Голодомору), Півдня – м. Сімферополь (АРК), на підставі опрацьованого матеріалу із яких матимемо змогу схарактеризувати еволюцію інформаційної політики та її функціонування у контексті сталінських терористично-репресивних актів щодо українського народу від початку тридцятих років минулого століття до сьогодні.

Щодо хронологічних рамок дослідження, то аналізуватимемо семирічний відтинок часу, починаючи від вже згаданого через свою вагомість в окресленій проблемі 2006 р. до і включно із 2013 р. Отож, у компаративному вимірі розглядатимемо онлайн-видання за таким принципом:

- Офіційні сайти найвищих органів державної влади – Верховної Ради України, єдиного органу законодавчої влади України, та Верховної Ради Автономної Республіки Крим, представницького органу АРК – як формальний погляд на означену проблему;
- Інтернет-аналоги друкованих видань (однойменні веб-сайти газет “Кримська правда” (м. Сімферополь), “Високий Замок” (м. Львів), “Вечірній Харків” (м. Харків);
- Власне інтернет-ресурси – спеціалізовані інтернет-видання, інформаційні агенції: “ZAXID.net” (інтернет-видання, м. Львів); “Історична Правда/Україна Incognita” (історично спрямовані інтернет-проекти, м. Київ); “Медіа Порт” (інформаційне агентство, м. Харків); “Новини Донбасу” (інтернет-видання, м. Донецьк).

Щодо державних офіційних органів влади, які, за фактом, на законодавчому рівні визначають вектор руху та розвитку інформаційної політики у країні й спрямовують її у визначене русло, то, зважаючи на відсутність повідомлень про трагедію на базі їхніх порталів, жодної чітко вираженої позиції депутатського корпусу чи його очільників стосовно питання Голодомору ми не простежили. Натрапляємо лише на окремі матеріали, взяті із сайтів регіональних адміністративних структур. Однак, Верховна Рада АРК

підтримує окремий україномовний сайт “Кримський діалог”, де повідомлення про трагедію протягом останніх п’яти років (від часу заснування ресурсу) з’являлися виключно напередодні відзначення роковин Голодомору, їх змістом була інформація про проведення урочистостей задля вшанування пам’яті жертв масового терору.

21 листопада 2007 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження щодо проведення поминальних заходів із нагоди 75-тої річниці Голодомору 1932–1933 рр., де одним із базових підпунктів виступав її інформаційний супровід, а саме широке висвітлення в державних друкованих та електронних засобах масової інформації заходів у зв’язку із 75-ми роковинами Голодомору. Один із виконавців рішення – Рада міністрів АРК. З огляду на це маємо приклад порушення юридичного акту власне державною установою, яка, припускаємо, найперше підпорядковується владним інтересам, аніж сприяє обізнаності громади у національно та історично вагомих моментах.

Стосовно однойменного інтернет-аналогу сімферопольської газети “Кримська правда”, то в рубриці “Історія” не знайдено жодного матеріалу на тему Голодомору. Натомість у статті *Епоха Леоніда Ілліча* (10. 11. 2012) є згадка про те, що Сталін був одним із п’яти кращих керівників державою в одному ряду з імператорами Петром I та Катериною II. Така оцінка діяльності головного організатора геноциду, ясна річ, виключає будь-яку інформацію про трагічні події 1932–1933 рр. на зазначеному сайті.

Інтернет-варіант газети “Вечірній Харків” – це один із такого роду регіональних сайтів, на якому збалансовано розміщені як інформаційні, так й аналітичні матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. Автори публікацій подають ґрунтовний аналіз трагедії, залучаючи свідчення її очевидців, коментарі кваліфікованих істориків у супроводі підібраних тематичних фотоматеріалів тощо. В аналітичних статтях (84 матеріали) чітко простежуємо погляди авторів на підтвердження організованого знищення мирного населення України як геноциду нації. Однак, зважаючи на час їхньої публікації, маємо застереження щодо непорушності редакційної позиції керівництва сайту. Найбільша кількість проблемних публікацій виходила у період від 2006 р. до початку 2010 р., тобто в час каденції Ющенка і розгорнутої ним політики на утвердження визнання Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду української нації. Сьогодні на сайті переважають публікації інформаційного змісту, що, припускаємо, пов’язано зі змінами внутрішньої політики “Вечірнього Харкова” як наслідок встановлення влади проросійського президента Української держави Віктора Януковича, а отже, й зі зміною

керівників регіональних адміністративних структур, які, очевидно, є виражено провладними.

Аналізуючи інформаційне наповнення сайту львівської газети “Високий Замок” (72 матеріали), зауважуємо, що на тему Голодомору в хронологічних рамках нашого дослідження здебільшого були опубліковані інформаційні матеріали про проведення різноманітних акцій напередодні урочистостей із вшанування пам’яті жертв сталінського режиму. Також висвітлено проблему, пов’язану зі зміною Міністерством освіти й науки України змісту підручників з *Історії України* для учнів п’ятого та десятого класів, що полягає лише у фрагментарній згадці про голод на початку 30-х років XX ст. як наслідок тогочасних несприятливих погодних умов у кількох республіках СРСР.

До слова, журналістам українського видання “Аргументи і факти” під час телефонної розмови міністр освіти і науки України Дмитро Табачник заявив, що Голодомор 1932–1933 рр. – це спільна трагедія російського, українського, білоруського, молдовського та казахстанського народів, оскільки від голоду помирали селяни різних національностей: “Толод 32–33 років був політичним руйнівником селянства як соціального прошарку, як соціального класу, але він не мав жодних етнічних характеристик”¹⁴.

З огляду на позицію головного освітянина України журналісти газети “Високий Замок” демонструють критичне ставлення до неправомірного трактування представниками найвищої державної освітньої структури сумнозвісного історичного факту, спрощеної (всупереч документальним доведенням) його інтерпретації, що призведе до отримання хибного знання історії своєї держави дітьми, які формують свій світогляд (стаття *Комуністична цензура повертається?!*, 13.11.2012). Отже, маємо ще один штрих до розуміння інформаційної політики української держави у контексті Голодомору 1932–1933 рр.

Перейдімо до розгляду власне інтернет-ресурсів. “ZAXID.net” (м. Львів) – (285 матеріалів), “Медіа Порт” (м. Харків) – (109 матеріалів), “Новини Донбасу” (м. Донецьк) – (301 матеріал) – це популярні інформаційні мережеві видання, спільною рисою яких є трансляція подій, що відбуваються на підставі політичного, історичного, соціального, економічного передтексту. Таким чином у контексті трагедії Голодомору журналісти не відходять від редакційного канону, тобто власне інформаційного висвітлення події. А отже, на сайтах простежуємо опубліковані повідомлення схожого змісту, що стосуються таких

14 Табачник: Голодомор не був геноцидом українського народу, <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1111845> [доступ: 31.08.2010].

приводів (за частотою викладу), як: заходи з нагоди урочистого вшанування жертв Голодомору 1932–33 рр. за участю владних представників; презентації книг на тему масового знищення мирного населення України сталінським режимом, проведення виставок, відкриття пам'ятників/меморіалів, показ тематичних фільмів, організація поминальних акцій різними громадськими організаціями тощо.

Але водночас натрапляємо й на аналітику. До прикладу, на сайті “ZAXID.net” періодично (в пропорції 1:3), і особливо в межах 2006–2007 рр., з'являються матеріали про трагедію, ключовим словом у яких виступає “Росія”. Переважно зміст публікацій зазначеного тематичного спрямування зводиться до розгляду позиції офіційної Росії, що полягає у запереченні Голодомору як геноциду власне української нації. Її аналогом є вищеокреслений приклад інтерпретації організованого голоду представниками Міністерства освіти і науки України, головно, його очільника. Так само відображають кремлівські налаштування і проросійські ЗМІ, дії яких подекуди засвідчують про ведення інформаційної війни між Україною та Росією, фронт якої розгорнутий на інтернет-платформі, що перебуває у загальному доступі для користувачів. В означеному випадку інформаційна війна використана задля впливу на емотивний прошарок людської свідомості як привід до збурення настроїв жителів обох країн.

Для прикладу, 2009 р. у м. Севастополі, у період коли президент Ющенко активно реалізовував пам'ятні заходи щодо Голодомору, за сприяння Служби безпеки України було зорганізовано фотовиставку, присвячену жертвам трагедії 1932–1933 рр., однаке більшість продемонстрованих знімків не відповідали дійсності, з огляду на зовнішні дані зображених осіб, фон природи, не притаманний українським землям. Як наслідок, на сайті російської “Комсомольської правди” розпочалися спекуляції, зміст яких розуміємо із заголовків журналістських матеріалів: *У виставці про Голодомор використовуються фотографії “Великої депресії” в США* (8. 03. 2009), *Фальшивий голодомор* (10. 03. 2009), *Як помаранчеві “ющиди” перевиконали план з “Голодомору”* (21. 11. 2011) та ін.

Такі настрої офіційної Росії намагається пояснити італійський історик Андреа Граціозі, фахівець з історії України та Радянського Союзу. В інтерв'ю на “Радіо Свобода” він висловив думку про те, що однією із головних перешкод на шляху до визнання Росією Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українців є її боязнь і небажання як спадкоємиці СРСР нести фінансове покарання за трагедію¹⁵.

15 Н. Кудрик, *Голодомор – символ одіозної системи – історик Граціозі*, <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25143980.html> [dostęp: 22.10.2013].

Ця думка має слушність. Однак, ми вважаємо, що заперечення організованого тодішнім Кремлем голоду в Україні зумовлене незмінним тоталітарним імперським характером сучасної російської влади та небажанням визнання України як суверенної держави, що не належить Москві.

Щодо інтернет-видання “Новини Донбасу”, то протягом перебування на президентському посту Ющенка фактично кожна публікація (1:2) нагадувала про його діяльність у межах поставленої проблеми, при чому, виключно у позитивному вимірі, що, на перший погляд, свідчило про прихильність редакційної колегії до політики реабілітації української історії. Одначе зі зміною керманача держави 2010 р. у такому самому схвальному напрямі журналісти “Новин Донбасу” супроводжували й діяльність президента Януковича, який тяжів до проросійської інтерпретації трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Утім, це не свідчить про баланс інформації на базі інтернет-ресурсу, а, по-перше, вказує на алогічність й неадекватність у сприйнятті історично доведених фактів, по-друге, символізує політику пристосуванства, що унеможлиблює правдиве тлумачення явища.

Найбільш прогресивними та якісними інформаційно-аналітичними ресурсами з когорти вищезазначених виявилися історичний веб-проект всеукраїнської газети “День” – “Україна Incognita” та столичний спеціалізований історично спрямований сайт “Історична правда” (дочірній проект відомого українського інтернет-видання “Українська правда”). Стосовно проекту “Історична правда”, то тему Голодомору 1932–1933 рр. на його базі журналісти відтворюють у спеціальній рубриці під назвою “Голодомор”, де, в основному, зібрані дослідницькі матеріали провідних українських та зарубіжних істориків, коментарі та погляди експертів щодо полемічних моментів у трагедії 1932–1933 рр., що в аналітичному розрізі з кожним роком набуває все більше міждисциплінарного характеру.

Хоча й на сайті “Україна Incognita” не простежуємо окремого розділу чи рубрики щодо досліджуваної теми, як на “Історичній правді”, одначе встановлюємо подібність у концепції викладу розгорнутих проблемних публікацій, де автори пропонують незалежний погляд на певні моменти української історії. Крізь призму продемонстрованих документальних матеріалів (переважно скани документів ЦК, КГБ та ін.) й архівних фотоілюстрацій як унаочненого факту Голодомору, що найчастіше залучають до своїх матеріалів дослідники сталінських репресій для підсилення аргументаційної бази, у вимірі обох сайтів бачимо чітку редакційну політику, спрямовану на правдиве формулювання думки та позиції читача щодо цього

питання, адже на підставі достатньої кількості якісного фактажу, різнобічних поглядів фахівців, запропонованих до його диспозиції, він матиме змогу отримати цілісне уявлення щодо трагедії, наслідком якої буде усвідомлення власної ідентичності.

Проблемою постає те, що на сьогодні в українському інформаційному просторі є недостатня кількість фахових видань та кваліфікованих журналістів, які вміють представити історичну подію у медіа-форматі у неспотвореному вигляді і посутнім змістом, що сприятиме знанню реципієнтів. Інакше у зв'язку з надміром інформації про Голодомор 1932–1933 рр. (і не лише) так зване пробудження свідомості уподібнюватиметься до міфу, що польський історик Єжи Топольський визначає як висловлювання, котрі щось повідомляють про світ і при цьому здобули стихійно чи завдяки діям суспільних чи політичних сил статус фактографічних або символічних істин¹⁶. Вони [міфи] породжуються на тих пластах людської свідомості, що не заповнені конкретними знаннями. Це й створює платформу для маніпуляцій.

Щодо змін у власне інформаційній політиці довкола питання Голодомору 1932–1933 рр. від часу трагедії дотепер, то простежуємо такі тенденції: по-перше, Україна набула статусу незалежної держави, по-друге, в українських засобах масової комунікації де-юре заборонена цензура, по-третє, із загальнолюдським поступом та переходом до інтернет-епохи частково змінені канали передання інформації, що, загалом, унеможливлюють її контроль. Незмінним залишається морально-етичний принцип журналіста, дотримання якого у тридцять роки ХХ ст. і сьогодні, не залежить від домінантного в країні політичного режиму чи її статусу стосовно інших держав. Однак, цей принцип визначає стійкість журналіста перед інтересами влади у її здатності до підкупу вигідних їй осіб задля насадження своєї політики. Опір чи вияв бажання журналіста до співпраці із державними структурами й визначають штиб інформаційної політики держави, яка, з огляду на представлене вище дослідження, є жорстко контрольованою й прихованою в роки Голодомору, й не надто прозорою у наш час – час маніпуляцій людською свідомістю внаслідок можливого викладу журналістами скорегованої інформації.

Акайомова А., *Теоретична ідентифікація терміна “інформаційна політика”*, „Віче” 2011, nr 4, s. 4–10.

Антонович М., *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду [w:] Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні*, red. М. Антонович, Київ 2009, s. 41–58.

Бібліографія

¹⁶ Є. Топольський, *Як ми розуміємо і пишемо історію. Таємниці історичної нарації*, red. Ю. Волошин, Київ 2012, s. 208.

- Доценко Є., *Маніпуляція: феномен, механізм, захист*, www.aquarun.ru/psih/ks/ks7.html [dostęp: 24.11.2014].
- Дуцик Д., *Відцензурований Голодомор*, <http://osvita.mediasapiens.ua/material/4014> [dostęp: 12.03.2011].
- Конквест Р., *Жнива скорботи: колективізація і голодомор*, Київ 1993.
- Кудрик Н., *Голодомор – символ одіозної системи – історик Граціозі*, <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25143980.html> [dostęp: 22.10.2013].
- Мейс Дж., *Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.)*, http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/447/1/Meis_Politychni_prychyny.pdf. Папура Я., *Моральна відповідальність Заходу за Голодомор в Україні*, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/04/1/118734/> [dostęp: 1.04.2013].
- Сидорук Ф., *Джоунз проти фабіанців. Історія журналіста, який вперше розповів про Голодомор*, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/13/103570/> [dostęp: 13.12.2012].
- Снайдер Т., *Криваві землі*, <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/> [dostęp: 25.11.2011].
- Солодзько П., *Тімоті Снайдер: Янукович заперечує Голодомор як акцію спрямовану проти українців. Але ж так і було*, <http://www.istpravda.com.ua/articles/4cc380a3748af/> [dostęp: 25.10.2010].
- Табачник: Голодомор не був геноцидом українського народу*, <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1111845>, [dostęp: 31.08.2010].
- Топольський Є., *Як ми розуміємо і пишемо історію. Таємниці історичної нарації*, ред. Ю. Волошин, Київ 2012.
- Яценко А., *Світова преса про Голодомор [w:] Голодомор 1932–1933 років в Україні*, ред. С. Кость, Львів 2012, s. 250–259.

Information policy in the context of the tragedy of Holodomor of 1932–1933 then and now: noticeable changes?

Keywords:

Famine of 1932–1933, information policy, Western journalists, electronic mass media, censorship

The phenomenon of a state information policy has been considered in the context of historical events as an example of the tragedy of Holodomor (famine-genocide) of 1932–1933 in the last century and today. The dominant subjects of its implementation have been singled out: the Soviet government as the organizer of the crime and western journalists as witnesses of those events, state authority as conventional model of historical memory commemoration and journalists as interpreters of history. In comparative dimension it is represented by: the specifics of work of the prominent figures of Western journalism – M. Muggeridge, G. Jones, Walter Duranty et al. – Through the period of the strongest famine in Ukraine journalists split into the anti- and pro-government camps due

to relations with communist leaders, which had an impact on the nature of presentation on the pages of their newspapers and their influence on public understanding of the tragedy. Historical studies of foreign and Ukrainian scholars have been analyzed as the original critical strokes for understanding the fact of mass destruction of Ukrainian civilians by Communists. Then, the content of messages about the famine has been examined in the segment of electronic communication media (Ukrainian content) that emerged as a challenge to traditional media because of their accessibility and influence on society, and in the light of the journalistic narrative capable of spreading knowledge of history, including 1932–33 years and the tragedy as an example of destruction and at the same time rebirth of Ukrainian national identity.

Polityka informacyjna w kontekście tragedii Wielkiego Głodu (1932–1933) wówczas i obecnie: czy widać zmiany?

W artykule przeanalizowano minioną i współczesną politykę informacyjną na przykładzie Wielkiego Głodu (1932–1933). Osobno omówiono postawy władzy radzieckiej jako organizatora zbrodni oraz zachodnich dziennikarzy jako jej naocznych świadków. W ujęciu porównawczym ukazano: specyfikę pracy takich wybitnych postaci dziennikarstwa jak m.in. M. Muggeridge, G. Jones, W. Duranty, którzy w okresie apogeum głodu na Ukrainie, ze względu na zróżnicowane relacje z komunistycznymi władzami, podzielili się na sympatyków oraz przeciwników władzy; charakter opisów zamieszczanych na łamach reprezentowanych przez nich gazet oraz ich wpływu na zrozumienie tragedii przez społeczeństwo. Przeanalizowano badania historyczne zagranicznych i ukraińskich uczonych, które jako oryginalny wkład krytyczny posłużyły do zrozumienia przyczyn masowej eksterminacji ludności ukraińskiej przez komunistów. Przeanalizowano także treść powiadomień o Wielkim Głodzie w ukraińskich mediach elektronicznych.

Słowa kluczowe:

Wielki Głód (1932–1933), polityka informacyjna, zachodni dziennikarze, elektroniczne mass media, cenzura

Języki i narracje

Форми та функції суржику в сучасній українській літературі (на прикладі аналізу романів *Московіада* Юрія Андруховича та *Шахмати для дибілів* Михайла Бриниха)

Мовне явище, відоме як суржик, широко використовується в сучасній українській літературі. Суржик та українсько-російські мовні інтерференції відображають у текстах письменників українську щоденну дійсність усного мовлення. Ці неузальні, проте досить поширені засоби вираження використовуються, зокрема, у діалогах, де суржик доповнює характеристику героїв або ж є домінантною мовою оповідача. Бум суржику на сторінках сучасної української літератури (прибл. останніх двадцять років) можна пов'язати почасти з приходом постмодернізму, який ставить під сумнів і всіляко проблематизує концепт “чистої” “автентичної” культури. Проблематика суржику та літературного суржику зокрема, є питанням міждисциплінарним: через соціолінгвістику, культурну антропологію та літературну семіотику питання суржику пов'язане з людською ідентичністю. Досліджуючи цю проблематику треба пам'ятати, що ідентичність є передусім ідеологічним конструктом. Водночас, людська істота в сучасному “постмодерному” світі часто є носієм декількох ідентичностей, “[...] тобто і декількох мов, які може, за потреби, залежно від ситуації перемикаати”². Однозначна ідентичність була можливою у первісному суспільстві, але аж ніяк у суспільстві модерному, тим паче в постмодерному.

У науковій літературі та публіцистиці термін “суржик” слугує передусім³ для позначення суміші української та російської мов

1 E-mail: alexej.sevruk@svetovka.cz.

2 V. Svatoň, *Úvodem [w:] Literatura na hranici jazyků a kultur*, red. V. Svatoň, A. Housková. Praha, 2009, s. 10.

3 У щоденній комунікації та в публіцистиці цим терміном інколи позначається будь-яка суміш двох, або декількох мов, чи будь-яка суміш взагалі (слово було запозичено з сільськогосподарського середовища). Проте, в мовознавстві цей термін закріпився за позначенням суміші української та російської мови. Zob. Л. Масенко, *Суржик: між мовою і язиком*, Київ, 2011, s. 5–6.

в умовах нерівноважного білінгвізму, який веде до спотворення та витіснення з обігу субстратової (менш престижної) української мови під впливом більш престижного суперстратового коду, яким була та почасти лишається російська мова. Суржик є наслідком та одним з інструментів процесу русифікації, що у ХХ ст. досяг свого максимуму. Штучне знижування престижу української мови (включно з інституційними втручаннями до української граматики), супроводжуване масовим винищуванням носіїв української мови (селян та міської інтелігенції), відбувалося поряд із підвищуванням престижу російської. Це призвело до виникнення суржику як перехідного явища на шляху від української до російської мови, а також як певного наслідку мовної конвергенції. Далі таке “кровозмісне дитя білінгвізму” (вислів Юрія Андруховича) послідовно замінювало українську мову в популярній радянській культурі та у свідомості носіїв української мови, що призводило до їх акультурації, відречення від власної мови.

У науковій літературі суржик окреслюють як ідіолект, мовлення, котре має безліч індивідуальних рис і яке неможливо узагальнити чи кодифікувати. Суржик – це змішування мовних кодів на всіх рівнях мовлення⁴: фонетичному, лексичному, синтаксичному та, найчастіше, морфологічному (який є вирішальним критерієм для становлення тзв. інтерференційного порогу). Вибір лексичних засобів є непередбачуваним – білінгв використовує слова як з української, так і з російської лексичної бази (Артур Брацкі для окреслення цього процесу використовує термін *квазі-синонімічне розширення*). Певними інтерференціями позначене мовлення більшості жителів України. Це пояснюють домінуванням російської мови в українському медійному та поп-культурному просторі. Проте, як зазначає Масенко, було б некоректним закидати цій переважній більшості суржикомовність, тому що здебільшого не йдеться про змішування кодів.

Як зазначив Владимир Сватонь: “На протиріччя та парадоксальність розвитку модерного світу найбільш чутливо реагувала завжди література”⁵. Тому є закономірним, що українська література відображає гібридні мовні явища вже від свого початку; їх можна знайти ще в “батька сучасної української літератури” Івана Котляревського.

⁴ Por. *ibidem*, s. 64.

⁵ V. Svatoň, *Úvodem*, s. 10.

Літературний суржик⁶ є специфічним проявом літературного мультлінгвізму. Тому доречно розглядати це явище в контексті інших творів, де проявляється багатомовність загалом та, зокрема, мультлінгвізм з українським складником.

У чеському контексті літературним мультлінгвізмом займається Петр Мареш, автор наукових монографій *“Also, nazdar!” Aspekty textové vícejazyčnosti* та *Nejen jazykem českým. Studie o vícejazyčnosti v literatuře*, які слугуватимуть вихідною точкою для наших міркувань. Зокрема, у першій із двох наведених книг автор пропонує пояснення такого явища, як текстовий мультлінгвізм, акцентуючи на знаковому характері цього явища⁷ та пропонуючи його класифікацію з формального та функціонального поглядів. Важливим аспектом текстового мультлінгвізму є комунікаційне розшарування художнього тексту. За цим критерієм тексти можемо класифікувати як такі, де суржик з’являється в первинній комунікації, тобто в мовленні оповідача (призначеному для читача – адресата), чи у комунікації вторинній, тобто в промовах (діалогах та внутрішніх монологів) персонажів.

Свою класифікацію літературного суржику пропонує Брацкі. У монографії *Suržyk: historia i terażniejszość* дослідник окреслює типологію суржику, базовану на зв’язку між суржиком як соціолінгвістичним явищем та гібридною мовою художніх творів.

Масенко також подає спробу охарактеризувати взаємини суржику та художньої літератури. У праці *Суржик: між мовою і язиком* вона присвячує літературному суржику окремий розділ, де аналізує гібридну мову на сторінках текстів сучасних українських авторів. І хоча авторка не пропонує власної класифікації літературного суржику, певна типологія цього літературного явища простежується в її праці імпліцитно. З мовного аналізу художніх текстів Масенко робить висновки радше соціологічного характеру: мова, що імітує суржик, демонструє деградацію та русифікацію українського села, характеризує акультуровані, викорінені літературні постаті, створює атмосферу відчуження між селом та містом; за авторкою,

6 Для позначення гібридної українсько-російської мови у літературних творах пропонує Артур Брацкі усталити поняття „zliteraturyzowany suržyk“ (por. A. Bracki, *Suržyk: historia i terażniejszość*, Gdańsk 2009, s. 224–225). Масенко, натомість, оперує з поняттям “літературний суржик”.

7 “Художній текст поводитьсь [...] як одне ціле *sui generis*, в якому використання багатомовності керується внутрішніми принципами та конвенціями, притаманними літературній сфері і детерміноване передусім тим, що певною мірою бере участь у конституюванні загального текстового сенсу” [P. Mareš, „Also: nazdar!” *Aspekty textové vícejazyčnosti*, Praha, 2003, s. 35 (przeł. O. C.)].

на підставі простеження суржикомовних реплік можна простежити механізми виникнення суржику. Масенко також констатує, що суржик передає в текстах ціннісні конотації.

У цій статті нашою метою є описати два конкретні приклади використання літературного суржику. Йтиметься про нарис способів використання, тобто форм, що їх набуває гібридне мовлення у сучасній українській літературі, але також функцій, які таке мовлення виконує в текстах. Форми та функції суржику буде продемонстровано на прикладах із романів *Московіада* Андруховича та *Шахмати для дибілів* Михайла Бриниха.

Російська мова та суржик в романі *Московіада* Юрія Андруховича

На чимало росіянізмів натрапляємо у базовій українській мові роману *Московіада* (1993 р.)⁸. Їхня частотність передусім є посиленням на місце, де відбувається дія роману, тобто на російську столицю. Російська є не лише індикатором середовища та/або національності деяких дійових осіб чи відтворює радянські реалії, але також виконує деякі менш нейтральні функції: співстворює цілісну атмосферу, характеризує дійових осіб, надаючи їм пародійних та карикатурних рис, підвищує комічність тексту та репрезентує певний прошарок цінностей. Це все дає нам ключ до інтерпретаційних можливостей тексту.

Російська, яка з'являється у *Московіаді*, є, за дрібними винятками⁹, деформована, змінена під впливом базової мови твору, тобто української. Найбільш поширена деформація полягає у фонетичному переписуванні російських висловів та речень (здебільшого із вторинної комунікації – з діалогів) за допомогою українських літер. Це репліки, підслухані головним героєм (напр.: “Мілая дівочка, – підкреслює Арнольд, відходячи вбік” – с. 31), або такі, у яких Отто фон Ф. безпосередньо бере участь. Діалоги з незнайомими, новими, або епізодичними персонажами, як правило, відбуваються російською мовою, або розпочинаються російською. Зокрема, коли до

8 Цитати подаємо за виданням: Ю. Андрухович, *Московіада*, Івано-Франківськ 2006.

9 Одним з таких винятків є написи, які трапляються Отто фон Ф. у московському підземеллі: “КОГДА ОТЕЧЕСТВО В БЕДЕ – НЕ МОЖЕМ МЫ СИДЕТЬ В УЗДЕ” (с. 122), Або “ПРЕЖДЕ, ЧЕМ ОТКРЫТЬ ДАННУЮ ДВЕРЬ, УБЕДИТЕСЬ, ЧТО ЗАКРЫТА ДВЕРЬ ПРЕДЫДУЩАЯ!!!” (с. 97). Іншим типом недеформованих росіянізмів, що з'являються в романі, є фрагменти пісень та віршів (пор. с. 14 та с. 34). Є очевидним, що всі ці фрагменти мають характер тексту в тексті. Вкладені тексти підкреслюють автентичність середовища, із дистанції, яка утворюється між читачем та романом, справляють враження абсурду та гротеску.

Отто фон Ф. звертається епізодична постать – Іван Новаковський. Його характеристика наведена досить експліцитно, оповідач доповнює цю характеристику також через мову Новаковського, чим підкреслює його карикатурні риси:

Слиш, купі зборнічек, – витягає з-під купи лахміття стару онаністичну руку, в якій затис примірник сірої ксерокопії. – Великолепніє стіхі, Ніколай Палкін. Рупь стоять, із ніх дев'яносто копеек автору (с. 13).

Більші за обсягом усні репліки виголошує Отто фон Ф. українською (наприклад промову в пивбарі на Фонвізіна). Українською розмовляє також зі своїми товаришами, або зі своєю російською коханкою Галею, хоча є очевидним, що з погляду логіки, притаманної внутрішньому романовому світу, вони мали б бути вимовлені російською (російськомовне оточення, середовище, російськомовні комунікаційні партнери, адресати тощо). На російську головний герой (а водночас і оповідач) переходить, коли виникає потреба підкреслити чужість середовища та співрозмовників. Російською Отто фон Ф. звертається до працівників пивбару на Фонвізіна: “Я діко ізвіняюсь, кажеш якомога грічніше – можно-ли от вас позвонить?” (с. 35). Також російською звертається до представників репресивних органів, котрі затримують його в московському метро.

На протилежний та поодинокий тип мовної деформації можемо натрапити на с. 122, у вигляді української народної пісні, фонетично переписаної російськими літерами (із російським акцентом): “Вышла, вышла девчоночка / в сад вишневай воду брать, / а за нею казаченька / ведет лошадь напавать!” Тут проявляється засаднича різниця між українською та російською (зокрема, редукція ненаголошеного голосного – о-, що в російській мові приводить до так званого “акання”; одне слово замінено рос. еквівалентом – “лошадь”). Такий текст дає підстави говорити не лише про деформацію, але й про міжмовну інтерференцію чи навіть гібридизацію, що наближує цю мову до соціолінгвістичної дефініції суржику. Наведений літературний прийом виконує декілька функцій. По-перше, він доповнює пародійну характеристику виконавиці народної пісні (експліцитний художній опис), при чому контрастує із базовою українською, яка його оточує: “На примітивному подіумі посеред залу розмістилося лобів так зі сто п'ятдесят балалайників, а дебела монголовидна тітка з косою аж до задниці напрочуд крикливо ви-йойкувала: [...]”). По-друге, цей прийом ілюструє неспроможність чи неохоту представників радянсько-імперських структур вивчити українську, тобто викриває їхнє зверхне і поверхнєве ставлення, яке іде в розріз із декларованою дружбою радянських народів.

Залишається питанням, до якої міри можемо подібні прояви мовної деформації художнього тексту вважати (літературним) суржи́ком. З огляду на соціолінгвістичну дефініцію суржику, наведену Масенко (тобто, умова ідіолекту, переступ інтерференційного порогу у напрямку до змішування кодів, який дефініюється змінами в морфології мови-субстрату під впливом мови-суперстрата), у вище наведених уривках з текстів Андруховича, швидше за все, про суржик не йдеться (деформації відбуваються лише на фонетичному та лексичному рівнях). Хоча, ймовірно, з огляду на те, що в цитованому уривку відбувається заперечення однієї з визначальних рис фонетичної системи української мови, Масенко наводить подібні деформації як приклад застосування суржику в сучасній літературі.

Мультилінгвізм місцями набуває в *Московіаді* форми інтерференції, коливання та гібридизації, які наближають його до соціолінгвістичної дефініції суржику. Це можна простежити у діалозі між Отто фон Ф. та Русланом, випадковим нічним відвідувачем його кімнати у гуртожитку: “Командір, – сказав хлопчина, – вибач, що так пізно. Але я дуже хочу горілки” (с. 21) А далі: “Не, ти не врубаєшся, командір, пореш гарячку. У тебе коло вікна проходить пожежна драбина, поняв?” (с. 21) Вкраплення в українське мовлення більш чи менш адаптованих росіянізмів на лексичному (“командір”), фонетичному (“не”) та морфологічному (“поняв”) рівнях можна розглядати як однозначне намагання відтворити, імітувати суржик. Із контексту не зовсім зрозуміло, чи оповідач імітує мовлення особи персонажа, чи інтерпретує його дослівно. У першому випадку, гібридний текст був би результатом невдалих зусиль передати російську мову Руслана, а помилки можна було б приписати оповідачеві (хоча в різних місцях роману можна перекоонатися, що це оповідачеві добре вдається). В іншому випадку, така мова могла б сигналізувати, що Руслан – це земляк головного героя, особа, яка розмовляє суржи́ком (це твердження, знову ж таки, нічим іншим не підтверджується).

Коливання між українською та російською мовами можемо спостерігати в діалозі Отто фон Ф. зі злодієм у *Дитячому світі*. На рівні сюжету таке коливання мотивоване українським походженням злодія. Ось як злодій відповідає на запитання про своє походження: “З Белой Церкві, мальчік. То єсть, з Кривого Рога. То єсть наоборот, – із Шепетовкі, штат Кашмір, провінція Пенджаб... І нікакой ти мене не свой, тля бендеровська!” (с. 90). Таким чином, коливання між російською та українською фонетикою відображає гібридне усне мовлення, тобто суржик, на який можливо натрапити в усіх містах, згаданих злодієм – зрозуміло, окрім Кашмиру. Презирливий, зверхній тон злодія, який удає непорозуміння (“Какова гаманца,

шо ти гоніш?” – с. 92), трансформується разом зі зміною комунікативної ситуації, коли йому буде потрібна допомога. (“У всякого своя доля, – зітхнув ти. І свій шлях широкий, – додав він. – Памагі, слиш, землячок, витаці мене [...]”). Прагматичний аспект міжмовного коливання підкреслює той факт, що злодій у безнадійній ситуації починає від розпачу цитувати Тараса Шевченка.

Узагальнюючи, можна навести основні тенденції того, як автор використовує zdeформовану російську, українську або так званий літературний суржик. Українською говорять в романі особи, які близькі головному героєві (а водночас і оповідачеві) та приязно налаштовані до нього, попри те, що здебільшого внутрішня логіка твору підказує: такі особи у реальному світі говорили б російською. Цінності, які репрезентують мовні коди твору – базовий український та деформований російський – можемо, підсумовуючи, згуртувати в низку бінарних опозицій: свій-чужий, приязний-неприязний, близький-далекий, симпатія-антипатія, повага-неповага тощо. Натомість, коливання між українською та російською (гібридизація тощо), тобто літературний суржик (спроба імітувати суржик), утворює третій код¹⁰ і набуває у цій бінарній системі неоднозначних конотацій та статусу. Суржилом говорить колишній десантник Руслан, якому головний герой симпатизує¹¹, але також злодій із *Дитячого світу*, однозначно негативна постать, проте наближена до головного героя завдяки своєму українському походженню. Гібридною мовою, переданою літературним суржилом, розмовляють також вояки з підрозділу *Фарабундо Марті*, які затримують головного героя в московському метро:

Так, – дещо спокійніше таріш капітан. – Я затримую вас. Для вияснення обставин. Руки можете опустити. [...] – Капітан Шелудьков, командир загону по винищенню щурів імені Фарабундо Марті [...] (с. 92).

Це коливання виглядає як нічим немотивоване. Проте, використання суржику, разом із прізвиськом командира загону може сигналізувати про його українське походження¹².

¹⁰ Пор. “Достаточно часто столкновение порождает нечто третье, принципиально новое, которое не является очевидным, логически предсказуемым последствием ни одной из столкнувшихся систем. Дело усложняется тем, что образовавшееся новое явление очень часто присваивает себе наименование одной из столкнувшихся структур, на самом деле скрывая под старым фасадом нечто принципиально новое” (Ю. Лотман, *Культура и взрыв*, Москва, 1992, с. 63).

¹¹ Проте дух Руслана, який одного вечора приходить навідати головного героя, розмовляє чистою українською.

¹² Цікавим фактом є, що суржик тут потрапляє також до первинної комунікації (*таріш капітан*), як певне відлуння комунікації вторинної.

Суржик у романі *Московіада* є однією з численних мовних ігор, розіграваних автором. У тексті, крім росіянізмів, можна натрапити на чимало стилістично та семантично забарвлених елементів різних мов та верств української (базової) мови. Мова тематизується не лише із російськими (англійськими, німецькими, польськими та ін.) запозиченнями, але й на рівні опису – головний герой, наприклад, у стані сп'яніння з'ясовує, що спроможний розуміти в'єтнамську мову. Ця мовна барвистість посилює гетерогенність роману, яка є визначальною рисою постмодерної літератури¹³.

Михайло Бриних:
Шахмати для
дибілів

По-іншому працює із суржиком київський письменник Михайло Бриних. Засаднича різниця між аналізованими текстами Бриниха та Андруховича полягає в обсягу застосування деформованої та гібридної мови. Літературизований суржик у Бриниха – це не лише справа діалогів, тобто вторинної комунікації, але також та передусім первинного спілкування, тобто суржик є головною мовою оповідача та наративу роману *Шахмати для дибілів*¹⁴ (як підказує вже сама його назва). Весь роман написано мовою, яка імітує суржик. У тексті спостерігаємо квазісинонімічне розширення на російську лексику, слова, деформовані під впливом базової мови, низку інтерференцій на всіх мовних рівнях, включно з морфологічним. Наприклад: «Іное дело, коли до нього звертались: «Васілій Петрович». «Оце вже друге діло», – мисленно розквітав Вася [...]» (с. 3). Спочатку тут вжито неадаптований росіянізм (варваризм) «іное дело» у комунікації первинній. Потім у прямій мові з'являється українське розмовне, етимологічно споріднене «друге діло». Тут йдеться про синтаксичну інтерференцію, тому що іменник є частиною ідіоматичного вислову, скалькованого з російської. В українській мові в ідентичній ситуації використовується ідіом «інша річ»¹⁵.

І у Бриниха знаходимо такі форми мультилінгвізму, які Мареш називає специфічними (деформація, інтерференція, коливання, гібридизація). Це зумовлено характером суржику як такого та його

¹³ Широко розповсюдженим є твердження, що романи Ю. Андруховича – це жанрово гетерогенні тексти. В зв'язку з цим твердженням наводяться такі терміни, як роман-палімпсест, роман-пастиш, роман-менніпея, або роман з ризоматичною структурою. Por. A. Sevruck, *Románová tvorba Jurije Andruchovyče a její recepcie ve světle ukrajinské literární kritiky*, „Člověk“ 2012, nr 26, <http://clovek.ff.cuni.cz/view.php?cisloclanku=2012110903> [dostup: 18.10.2013].

¹⁴ Цит. за виданням М. Бриних, *Шахмати для дибілів*, Київ 2008.

¹⁵ Йдеться про екземплярний приклад деформації української мови під впливом російської. Про помилки при використанні слів „справа“, „діло“, „річ“ в українській мові, які є наслідком інтерференції російської, писав ще Б. Антоненко-Давидович у посібнику *Як ми говоримо?* 1970 р. Por. Б. Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо*, Київ 1991, s. 62–63.

белетристичної імітації. Росіянізми, вживані в такому великому обсязі, втрачають свою значущість; українська та російська разом утворюють третій код, стають чимось третім. Хоча формально *Шахмати для дибілів* є мовно гетерогенним романом, Бринихів авторський суржик справляє досить однорідне враження. Водночас, у цьому романі немає мовно нейтральних частин тексту, стосовно до яких суржик би був значущим. У цьому випадку гібридна мова втрачає свою особливість.

У романі виразно підкреслено ігровий елемент. Одна з можливостей, як підійти до цієї книжки, – читати її як шаховий підручник. Дві третини книги творять лекції з шахової теорії та практики, доповнені наочними схемами. Виразною різницею порівняно з “нормальним” шаховим підручником є соковита мова оповідача, певний варіант авторського суржику. Назвою роману, але й усією книжкою, зокрема її мовно-стилістичним планом, автор, без сумніву, натякає на метафору мови, яку ввів у обіг основоположник сучасної лінгвістики Фердинанд де Соссюр. Назва книги, натомість, є чітким посиланням на один конкретний уривок з *Курсу загальної лінгвістики*: “Для того, щоб шахова партія виглядала в усіх аспектах як функціонування мови, треба було б припустити немислячого чи неінтелігентного гравця”¹⁶. Тобто, за *Курсом загальної лінгвістики* де Соссюра, саме мова і є такими *Шахматами для дибілів*, у які всі ми, без винятку, бавимосся. Мова, як і шахи, становить дуалістичну систему з потужним елементом гри та випадковості. Для опанування мови та “грою” за (граматичними) правилами, як і в шахах, є необхідним опанування себе, самодисципліна та послідовність. Кожен, хто вивчав іноземну мову, свідомий цих, дещо банальних істин.

Ужитий суржик (явище мовної гетерогенності) підкреслює та посилює вище згаданий ігровий елемент роману, а водночас і його жанрову неоднорідність, притаманну постмодерній літературі (підручник із гри у шахи, роман-виховання, роман-ініціація, варіація на тему теорії змови тощо).

Бібліографія

- Андрухович Ю., *Московіада*, Івано–Франківськ 2006.
 Бриних М., *Шахмати для дибілів*, Київ 2008.
 Bracki A., *Surżyk: historia i terażniejszość*, Gdańsk 2009.
Literatura na hranici jazyků a kultur, red. V. Svatoň, A. Housková, Praha 2010.
 Mareš, P., „Also: nazdar!“. *Aspekty textové vícejazyčnosti*, Praha 2003.
 Saussure F., *Kurz obecné lingvistiky*, Praha 2007.
 Sevruck A., *Románová tvorba Jurije Andruchovyče a její recepcie ve světle ukrajinské literární kritiky*, „Člověk“ 2012, nr 26, <http://clovek.ff.cuni.cz/view.php?cislocclanku=2012110903> [dostęp: 18.10.2013].

16 F. de Saussure, *Kurz obecné lingvistiky*, Praha 2007, s. 117 [przeł. O. C.].

Антоненко-Давидович Б., *Як ми говоримо*, Київ 1991.

Лотман Ю., *Культура и взрыв*, Москва 1992.

Масенко Л., *Суржик: між мовою і язиком*, Київ 2011.

Forms and functions of surzhyk in contemporary Ukrainian literature at the example of the analysis of novels *The Moscoviad* by J. Andruchowycz and *Chess for morons* by M. Brynych

Keywords:
multilingualism,
Ukrainian literature,
surzhyk, postmodernism, idiolect

Language phenomenon, product of Ukrainian-Russian bilingualism, which is called surzhyk, is abundantly well described by sociolinguistics. Surzhyk and hybrid speech is quite widely used in the literary fiction. Multilingualism always has been present in the literature anyway. "Fiction surzhyk" is an interdisciplinary question: from sociolinguistics, throw semiotics and cultural anthropology surzhyk relates to national and general human identity, which may be not clear in the postmodern world. Meddling foreign-language element to the base language of the text acquires different forms and performs several functions. This item takes part in generating of the meaning of fiction text. Analysis of these elements helps to better understand the depth of text matter and suggests new possibilities for interpretation. As it is shown in the example of analysis of novels *The Moscoviad* by J. Andruchowycz and *Chess for morons* by M. Brynych.

Formy i funkcje surżyku we współczesnej literaturze ukraińskiej na przykładzie analizy powieści *Moskowiada* J. Andruchowycza i *Szachy dla debili* M. Brynych

Słowa kluczowe:
wielojęzyczność,
literatura ukraińska,
surżyk, postmodernizm, idiolekt

Surżyk, czyli językowy rezultat ukraińsko-rosyjskiego bilingwizmu, jest wystarczająco dobrze opisany na gruncie socjolingwistyki. Wielojęzyczność była od zawsze obecna w literaturze. To właśnie na jej gruncie spotykamy się z surżykiem, a także z innymi rodzajami mowy hybrydycznej. A jednak surżyk pozostaje problemem o charakterze interdyscyplinarnym: jest przedmiotem zainteresowania socjolingwistyki, semiotyki oraz antropologii kulturowej, łączy się także z zagadnieniem tożsamości narodowej i ogólnoludzkiej, która w postmodernistycznej rzeczywistości traci jednoznaczność. Wtrącanie obcojęzycznego elementu do podstawowego języka tekstu pełni szereg funkcji, generując tym samym sens tekstu literackiego. Analiza takich elementów pomaga lepiej zrozumieć tekst i przeniknąć w głąb jego znaczenia. Rodzi to nowe możliwości interpretacji. Celem artykułu jest potwierdzenie powyższych tez na przykładzie powieści *Moskowiada* J. Andruchowycza i *Szachy dla debili* M. Brynych.

Олена Руда¹

Інститут української мови Національної академії наук України
(Ukraine)

Мовні преференції киян сьогодні

Питання мовних преференцій, тобто вибору мови спілкування в різних сферах життєдіяльності людиною, яка живе в багатомовному соціумі, лежить у площині набагато ширшої суспільної проблеми – засад побудови мовної політики в державі, законодавчого врегулювання використання мов, що одночасно функціонують на її території. З огляду на загальноприйняті міжнародні принципи врегулювання багатомовних ситуацій пріоритетними в мовній політиці мають бути права людини, зокрема користуватися та здобувати освіту рідною мовою, вибирати мову для повсякденного спілкування. Проте у двомовному суспільстві права й інтереси тих, що належать до різних мовних спільнот, перетинаються. Дослідники пропонують різні варіанти забезпечення прав громадян у двомовних соціумах². Утім, реалізація тієї чи тієї стратегії мовної політики має ґрунтуватися на такому принципі: її положення не повинні викликати незадоволення жодної частини населення і, звичайно, враховувати соціолінгвістичну оцінку функціонування мов у державі.

Уже десятки років поспіль і в громадських, і в наукових колах не вщухають нарікання на те, що українська влада, причому всі її режими, не спромоглася сформулювати виразну концепцію мовного розвитку країни і що, власне, досі залишається незрозумілим, яку етно – та мовну політику сповідує Україна як держава. Закон “Про мови в Українській РСР”³, який регулював мовну сферу в країні до

1 Adres do korespondencji: Інститут української мови НАНУ, Відділ соціолінгвістики, вул. Грушевського, 4, к. 708; Київ, 01001, Україна. E-mail: arudaya@yandex.ru

2 Л. Лазаренко, *Досвід мовних політик світу й українська перспектива*, „Українська мова” 2002, т. 4, с. 7.

3 Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Про мови в Українській РСР, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> [dostęp: 16.09.2012].

2012 р., був скерований на гарантування мовних прав громадян, які випливають з їхньої національної ідентифікації, і водночас не оминає мовних потреб населення різних етнічних (мовних) груп, юридично забезпечуючи їхнє право на використання будь-якої мови. У частинах другій та третій статті з Закону зазначено, що в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість громадян становлять особи, які належать до інших (ніж українська) національностей, могли використовуватися – поряд з українською – національні мови цих національностей або мова, *прийнятна для всього населення* [виділення тут і далі О. Р.]. Громадяни мали право звертатися до державних і громадських установ українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, *прийнятною для сторін* (частина друга статті 5). Новий Закон “Про засади державної мовної політики”⁴ передбачає паралельне з державною мовою функціонування регіональних мов або мов меншин, які є рідними для не менш як 10% громадян, що населяють певну територію за даними перепису. Передбачено, що державні та комунальні навчальні заклади *за наявності достатньої кількості відповідних заяв про мову навчання від батьків учнів або студентів* у встановленому порядку можуть створювати окремі класи, групи, де навчання здійснюється іншою мовою, ніж у навчальному закладі загалом. У сфері теле – і радіомовлення, друкованої продукції закон надає *право ухвалювати рішення щодо мови власникам або на вибір рекламодавця*. Таким чином, автори нового мовного закону не відступилися від усталеної в Україні традиції чітко не ієрархізувати обов’язок використовувати державну мову та право вживати “прийнятну”, не визначили, який критерій – мовної (етнічної) ідентифікації чи мовних преференцій – покладено в основу групування громадян для захисту їхніх мовних прав. Невизначеність позиції української владної еліти щодо мовного питання, запевняють соціологи й соціальні психологи, є однією з причин невизначеності мовної самоідентифікації населення України.

Частина громадськості закликає державу поводитися як національна, вимагає від можновладців дотримуватися демографічних параметрів регулювання мовної сфери (увідповіднення статусу мов етнічному складу населення), а також у розбудові стратегії державного мовного розвитку спиратися на показники мовної самоідентифікації громадян. За результатами останнього перепису 2001 р.⁵

⁴ Проект Закону про засади державної мовної політики, <http://bit.ly/1BBjUht> [dostęp: 10.09.2012].

⁵ Чисельність і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, <http://bit.ly/1J6bB6s> [dostęp: 18.08.2013].

картина мовної самоідентифікації населення України така: російську мову назвали рідною 29,6% населення країни, рідною українську мову визнали 67,5%. Цілком очевидною є потреба гарантувати права переважної більшості громадян держави користуватися “рідною” мовою в усіх сферах суспільного життя.

Натомість поборники офіційної двомовності в країні заперечують правомірність застосування етнічного принципу в мовній політиці, наполягаючи на тому, що в дослідницькій і мовнореформаторській діяльності передусім має братися до уваги критерій мовних переваг громадян. Викладення такого підходу супроводжено переконливою аргументацією. По-перше, нібито опитування містять дуже обмежену й недостатню коректну кількість показників – щодо так званої “рідної мови” та мови спілкування в сім’ї, а за цих умов аналіз мовних практик громадян України у різних сферах життєдіяльності неможливий⁶. До того ж особистісна ідентичність, на думку соціологів⁷, визначається тим, як інші ідентифікують нас, а не як визначаємо себе ми, таким чином саме вибір мови набуває першочергового значення.

По-друге, нібито існує плутанина з використанням терміна “рідна мова”. Учасники різноманітних опитувань не розуміють, що мається на увазі: чи материнська мова (мова, якою розмовляли батьки), чи мова національності, до якої вони належать, чи мова країни, громадянами якої вони є, чи мова, яку вони краще знають і якою розмовляють найчастіше, чи це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися. Мовляв, показник рідної мови дуже неоднозначно розуміють навіть у науковій літературі. Та навіть чітке визначення терміна не гарантуватиме, що саме це мають на увазі громадяни, коли відповідають на запитання про рідну мову. Аналіз цільового національного дослідження етнічних груп України 2003 р.⁸ показав, що з-поміж етнічних українців 57,4% вважають, що рідна мова – це мова національності, до якої вони належать, 12,9% – що це мова батьків, 24,8% – це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися. З-поміж етнічних росіян найбільше тих, хто вважає рідною мову, якою думають і можуть вільно спілкуватися (52,8%), мову національної групи (30,3%) і найменше – мову батьків (13,3%). Соціолог Олександр Вишняк зазначає:

6 О. Вишняк, *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*, Київ 2009, с. 9.

7 K. Gibson, *English only court cases involving the U. S. workplace: the myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities*, Hawai'i 2004.

8 О. Вишняк, *Мовна ситуація*, с. 19–20.

Абстрактне запитання про рідну мову в опитуваннях взагалі не піддається раціональній інтерпретації, бо виявлений за допомогою такого запитання “рівень володіння рідною мовою” представників різних етнічних груп України чи визнання громадянами української або російської мови як рідних мало характеризує мовну ситуацію в Україні⁹.

По-третє, традиційні соціопитування не враховують фактор суржиків – єдиного засобу спілкування, за деякими даними, майже п'ятої частини населення у родині та у публічних мовних практиках, – який нібито не можна без застережень віднести ні до української, ні до російської мов, зважаючи на його різновиди. І четвертий, найпоширеніший, аргумент: значний відсоток українців, вважаючи своєю рідною мовою українську, в повсякденні послуговується російською. Справді, за результатами проведеного 2011 р. дослідження Research & Branding Group¹⁰, для 47% жителів України мовою спілкування в сім'ї є українська; російською вдома послуговуються 37% респондентів; і російською, і українською – 15% українців. Звучать заклики на підставі такого розподілу мововжитку на законодавчому рівні закріпити однаковий статус двох мов, тим самим гарантувати рівні права українсько – й російськомовної груп на отримання інформації, спілкування з державними органами, навчання дітей.

Наведені аргументи не далекі від логіки, якщо не зважати на соціо – та психолінгвальні чинники мовної поведінки та етномовної самоідентифікації, які важко вписати в таблиці з підрахунками. А навколомовні дискусії, невирішеність так званого “російського” питання в мовній сфері, врешті, маніпуляції мовним питанням і ухвалення 2012 р. мовного закону, що викликав збурення в суспільстві, свідчать про те, що наукові аргументи й практичні рекомендації не були враховані при випрацюванні засад державної мовної політики. Навіть фахівці, наголошуючи на необхідності утвердження й зміцнення української мови в усіх сферах життя суспільства, не вдаються до розрізнення понять мовної самоідентифікації та мовних преференцій як категорій, визначальних для оцінки перспектив розвитку мовної ситуації в країні. Констатація мовних фактів мала б бути супроводжена тлумаченням цих понять, а також містити відповідні коментарі.

Зокрема, важливо пам'ятати про те, що *етнічна та мовна ідентифікації українців не завжди збігаються*. Для багатьох етнічних груп значущим символом належності до колективу є мова. Та реальне

⁹ Ibidem, s. 20.

¹⁰ Українці перехотіли другу державну, <http://www.pravda.com.ua/news/2011/09/17/6567769/> [dostep: 25.10.2012].

життя етносів нерідко зміщує інваріантні ознаки етносу та створює маргіналії різного роду. У дискусії про етнічну ідентичність багато зарубіжних дослідників зауважують, що мова не є необхідною умовою ідентифікації з етнічною групою¹¹. Етнічність як така більше пов'язана з символічним значенням окремої мови, а не з її фактичним використанням усіма членами групи¹². Соціолінгвістичні дослідження переконують, що в Україні мовно-культурна асиміляція випереджає етнічну. Спостерігаємо явище лінгвоетнічного антагонізму, коли людина належить за психологічним складом, культурою, побутовою свідомістю до одного етносу, а спілкується мовою іншого етносу. Потужність російськомовної літературної, телевізійної, кінематографічної, музичної продукції формує особливий тип української мовно-етнічної ідентичності.

Узагальнивши численні соціологічні дослідження, можна дійти висновку, що серед етнічних українців частка двомовних майже втричі більша, ніж частка двомовних серед етнічних росіян, а серед тих, хто вважає рідною мовою українську, частка двомовних майже вдвічі вища за частку двомовних серед тих, хто рідною мовою вважає російську. При цьому більше двох третин населення України – як українсько-, так і російськомовних – визнають рідною українську мову, тобто попри мововжиток зараховують себе до найчисельнішої етномовної спільноти. Ця даність українських реалій змушує вдаватися до аналізу характеру мовних переваг громадян у різних ситуаціях спілкування, причин їх виникнення й динаміки. А оскільки мовний простір столиці України – міста Києва відображає комунікативну практику всього населення країни, то результати такого аналізу будуть показовими для відображення структури мовних переваг українців загалом.

Київське середовище сформувалось як переважно російськомовне ще в кінці XIX ст. Унаслідок розвитку промислового виробництва місто стрімко зростало, зокрема за рахунок припливу робочої сили з навколишніх регіонів і не тільки. Вже наприкінці 30-х рр. українська мова частіше зазвучала на вулицях міста, адже число українців сягнуло за 50% населення. За результатами останнього перепису населення 2001 р.¹³ українців серед жителів Києва було

11 В. Ігнатенко, О. Селіванова, *До проблеми етнічної ідентичності*, <http://bit.ly/1e46Lfi> [dostęp: 21.09.2013]; K. Gibson, *English only court cases*.

12 А. Донцов, Т. Стефаненко, *Язык как фактор этнической идентичности*, „Вопросы психологии” 1997, nr 4, s. 75–86.

13 Чисельність і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/> [dostęp: 18.08.2013].

82,23%. Проте комунікативне навантаження мов у двомовному Києві не відповідає національному складу його населення. За словами публіциста Миколи Рябчука, 1993 р. 80% жителів Києва говорили російською мовою, проте більшість із них ототожнювала себе з українцями¹⁴. З-поміж опитаних Центром соціологічних досліджень “Громадська думка” Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва в 2000 р.¹⁵ українців до складу 53% російськомовного населення столиці входило 34% українців і 16% росіян. Відмінністю столиці від інших великих міст Центру та Південного Сходу є те, що кияни спілкуються і в сім’ях, і в громадських місцях переважно, а не виключно російською, і в столиці домінує не російська одномовність, а різні варіанти двомовності¹⁶. Автори соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації Києва в 2000 р. Ганна Залізняк і Лариса Масенко подають такі дані: переважно російською в повсякденні спілкуються 52,5% киян, переважно українською – 14,8%, однаково українською і російською мовами – 32,0%¹⁷. Соціолог Залізняк, порівнюючи результати згадуваного вище дослідження мовної ситуації Києва 2000 р. з даними опитування, проведеного 2012 р., зазначає, що частка киян, які використовують у повсякденному спілкуванні обидві мови, 2012 р. порівняно з 2000 р. зросла майже в сім разів (з третини до половини)¹⁸.

Матеріали загальнонаціональних переписів населення та великомасштабні соціологічні опитування дають змогу побачити загальну картину функціонування мов на певній території, залежність мовних уподобань від національності, віку, статі, рівня освіти та інших соціальних параметрів, проте вони не можуть описати конкретні типи мовної поведінки людей, зокрема пояснити вибір ними мови спілкування в конкретній ситуації. Для реалізації саме такого завдання у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України було розроблено анкету, де, окрім паспортної частини та запитань, відповіді на які дають змогу скласти узагальнену мовну характеристику респондента, за-

14 M. Riabczuk, *Od “Matorusi” do “Indoeuropy”: stereotyp “narodu” w ukraińskiej społecznej świadomości i myśli społecznej* [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Walas, Kraków 1995, s. 113–124.

15 Г. Залізняк, Л. Масенко, *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*, Київ 2001.

16 М. Дністрянський, *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*, Львів 2006, s. 148.

17 Г. Залізняк, Л. Масенко, *Мовна ситуація Києва*.

18 Г. Залізняк, *Сучасна мовна політика і кияни* [w:] *Наукові записки НАУКМА*, т. 137, Київ 2012.

пропоновано схарактеризувати свою поведінку в різних комунікативних ситуаціях¹⁹.

Згідно з запропонованими варіантами відповідей, на запитання про мову володіння сформовано десять теоретично можливих груп, з яких після опрацювання масиву матеріалу (загалом близько 500 анкет) реальними виявилися дев'ять. Відповіді респондентів на запитання анкети, які стосуються їхніх мовних переваг у різних ситуаціях спілкування, дали змогу порівняти відповіді на прямі запитання (суб'єктивна оцінка власного мовлення) з об'єктивними (отриманими через непрямі запитання)²⁰. Найбільше виявилось респондентів, які самі оцінюють себе як таких, що вільно володіють і українською, і російською мовами (72,34%). Менше половини з цієї групи (44,85%) зазначили, що їм однаково комфортно спілкуватися обома мовами, а решта приблизно однаково надають перевагу одній з мов (27,21% – українській, 27,94% – російській), тобто їхня індивідуальна двомовність насправді не є гармонійною. Щодо визначення рідної мови, то половина киян за походженням у цій групі мовців називають рідною українську, 37% – російську і 10,81% – обидві мови. У родинному спілкуванні дві мови застосовують 37,5% (45,94% киян за походженням і лише 7,69% вихідців із регіонів), тільки українську – 33,82% (серед них лише 18,92% киян за походженням і 76,92% вихідців із регіонів), зокрема суржик – 2,99%, тільки російську – 23,53% (35,14% киян за походженням і лише 11,53% вихідців із регіонів). На додаток 3,68% використовують суржик як додатковий засіб спілкування з родичами.

Такий розподіл мовців усередині групи позначається й на їхньому виборі мови позародинного спілкування. Інформанти досить легко читають фахову літературу (52,21%) і пишуть (30,15%) на роботі обома мовами. Найвищий відсоток писемного професійного спілкування лише українською мовою у вихідців із регіонів (80,77%). Імовірно, мова професійного спілкування, передусім писемного, зумовлена більшою мірою мовним режимом в установі та галузі загалом, ніж власними вподобаннями мовця. В усному виробничому спілкуванні власні мовні переваги зберігаються, зокрема досить високий відсоток тих, хто розмовляє винятково українською, і цей показник перевищує показники комфортного і родинного спілкування.

19 С. Соколова, *Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування)*, „Українська мова” 2013, nr 2, s. 38–55.

20 С. Соколова, В. Труб, Л. Масенко, О. Данилевська, О. Руда, *Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі [w:] Слов'янські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів*, t. 6, nr 1, Київ 2013, s. 173–196.

Мову усного спілкування поза межами родини та роботи респонденти цієї групи здебільшого обирають залежно від середовища (47,06%), при цьому показник збереження власних мовних преференцій досить високий, передусім для української мови: 36,76% послуговуються лише українською, але лише 14,71% завжди говорять у цій ситуації російською.

Найбільшою мірою тип двомовності інформантів виявляється у преференціях щодо сприйняття інформації. Обома мовами зручно слухати радіо і дивитися телепередачі для 61,03% опитаних, читати художню літературу – для 76,47%, читати пресу – для 75,0%, причому ці показники досить близькі у киян і не киян за походженням. Пресу кияни за походженням удвічі охочіше читають українською мовою, ніж російською. Серед вихідців із регіонів прихильників винятково російськомовної преси немає зовсім.

Уваги потребують відповіді про надання переваги мові спілкування для своїх дітей. Близько 70% опитаних обирають двомовність і для своїх дітей, серед переважно українськомовних таких близько 40%. Показово, що лише російській мові для своїх дітей надають перевагу поодинокі респонденти.

Таким чином, оцінка мовцями власного рівня володіння мовами в білінгвальному місті, яким є Київ, далеко не завжди збігається з реальними показниками практичного використання ними цих мов і ступеня комфортності спілкування. Лише близько половини тих, що позиціонують себе як гармонійні двомовці, насправді майже рівномірно використовують обидві мови у різних сферах і почуваються при цьому комфортно. Решта надає перевагу одній із мов, розмежовуючи їх функціонально. Мовні преференції у родинному, позародинному, виробничому спілкуванні відрізняються й не завжди відповідають умовам спілкування, адже умови спонукають до пристосування мовної поведінки. А отже, *необхідно враховувати вплив мовно-культурного середовища на вибір мови*. Не можна не зважати на територіальну специфіку функціонування української та російської мов в українському суспільстві. Регулярні опитування Інституту соціології НАН України²¹ показують, що російська мова домінує в столиці, великих, середніх та малих містах, а українська – тільки в селах. За результатами опитування 2000 р., проведеного Центром “Громадська думка”, 70% киян, що спілкуються переважно російською, зростали в російськомовному оточенні. Натомість 80% киян, які спілкуються українською, виховані в українськомовному

середовищі²². Окрім того 44,0% громадян, чия первинна соціалізація проходила у великих містах, нині в сім'ях спілкуються виключно російською²³. Згадаємо тут широко цитовані слова Масенко:

Мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мову мовою пристосування, а українську – мовою протистояння²⁴.

Публіцист Павло Зуб'юк у своїй колонці на ресурсі “Українська правда” пише:

Населення сучасного Києва сформувалося в основному після Другої світової війни з передвоєнних мешканців Києва, переселенців з інших міст СРСР та найбільшою мірою – міграції з навколишньої української провінції. При цьому склалася така собі суспільна угода: для того щоб стати “міським”, учора́шній селянин мав відмовитися від української мови, культури, загалом ідентичності – принаймні на людях [...]. Його діти, і тим більше онуки, уже сприймали такий стан речей як норму. Українська мова толерувалася лише в середовищі нижніх прошарків суспільства – базарні торгівці, прибиральниці тощо – та творчої інтелігенції²⁵.

Пов'язана з попередньою теза – *необхідно враховувати мотиваційні фактори мовної самоідентифікації*, серед яких значущим є статус групи. Виявлено, що індивіди, які належать до високостатусних груп, ототожнюють себе з цими групами більше порівняно з членами низькостатусних груп. Автори соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації в місті Києві Залізняк і Масенко наголошують:

Советський рудимент упередженого сприйняття української мови як менш престижної, ніж російської, ще не викорений до кінця з масової свідомості мешканців столиці²⁶.

До того ж, історичні й соціальні відмінності в рівні освіти та соціально-професійному складі міського та сільського населення України в останні десятиліття призвели до суттєвої диференціації мовних практик різних освітніх груп громадян. В усіх сферах життєдіяльності російськомовне спілкування суттєво переважає над україномовним серед освічених верств. Вишняк так коментує результати опитування:

²² Г. Залізняк, Л. Масенко, *Мовна ситуація Києва*, s. 24.

²³ О. Вишняк, *Мовна ситуація*, s. 47.

²⁴ Л. Масенко, *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2004, s. 134.

²⁵ П. Зуб'юк, *Смерть українофобії*, <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/10/19/7000218/> [dostęp: 20.10.2013].

²⁶ Г. Залізняк, Л. Масенко, *Мовна ситуація Києва*, s. 18.

Враховуючи вищий статус та авторитет у суспільстві фахівців із вищою освітою, особливо в містах, вони визначають “зразки” мовної поведінки інших освітніх груп населення й сприяють подальшій “русифікації” мовних практик населення України²⁷.

Усебічного розгляду заслуговує комплекс психологічних проблем, що впливають на вибір мови. Мовну поведінку двомовного визначають не лише статус мов, чисельність мовної групи, а й стереотипне ставлення мовців до кожної з мов (її “престиж”). Причини таких особливостей мовної поведінки треба шукати не лише в комплексі історичних, соціальних механізмів формування індивідуальної двомовності в Україні, а також у соціомовних стереотипах, які визначають мововжиток білінгвів. Психологічний механізм самоідентифікації з мовною групою, яка домінує, виникає внаслідок підсвідомого прагнення відмежуватися від зневаженої мови. Така ситуація створює психологічно дискомфортні умови для тих, хто спілкується мовою менш престижною, а також формується конформна модель мовної поведінки, коли під впливом мовного середовища особи або з часом змінюють свою мову спілкування, або стають активно двомовними. У цьому зв'язку виокремлюємо такі критерії оцінки мовної поведінки, як *мовну стійкість* на позначення використання рідної мови незалежно від обставин комунікації (співрозмовника, місця тощо) та *мовну лабільність* – схильність до перемінного використання мов залежно від обставин комунікації²⁸. На противагу стійкості етнічної свідомості українців їхня стійкість відносно української мови змінюється залежно від обставин комунікації, соціально-рольових стосунків між комунікантами та інших параметрів конкретної ситуації. А отже, киян можемо умовно поділити на дві гетерогенні групи. Представникам однієї з них притаманна мовна поведінка без зміни власного коду залежно від соціолінгвальних параметрів комунікації, а мовці другої умовної групи схильні до перемінного використання української та російської мов залежно від обставин комунікації. Варта уваги ситуація, за якої переходять на російську мову “із співчуття”. Йдеться про випадки, коли комусь здається, що співрозмовник не зрозуміє окремих українських слів. Стереотип про переважну російськомовність столиці – найпоширеніший, що змушує багатьох мовців використовувати російську в ситуаціях, які цього не вимагають.

27 О. Вишняк, *Мовна ситуація*, с. 50.

28 О. Руда, *Соціомовні стереотипи в міській білінгвальній комунікації (проблеми мовної стійкості та мовної толерантності)* [w:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки*, т. 28, Кам'янець-Подільський 2011, с. 403–405.

З іншого боку, надання пріоритету українській мові у більшості комунікативних ситуацій пов'язане з громадянською позицією. За результатами нашого довільного інтерв'ювання щодо причин зміни мови спілкування, в деяких комунікативних ситуаціях (спілкування в державних установах, побутове спілкування – у магазині, транспорті тощо) частина респондентів свідомо не переходять на російську мову при рольовому спілкуванні з російськомовним індивідом, тим самим намагаючись підкреслити свій “вищий” статус як людини (освіченої, культурної, офіційної, української, громадянина цієї держави) тощо. Деякі білінгви, які в повсякденні зазвичай використовують російську мову, в спілкуванні з незнайомими людьми переходять на українську. Ця тактика, на їхнє переконання, дає зрозуміти співрозмовнику, що спілкування має офіційний, діловий характер, а також допомагає досягти багатьох стратегічних цілей, яких не було б досягнуто при зверненні російською мовою. Йдеться про стереотипне уявлення, за яким носій (якісної, гарної, чистої) української мови має моральні переваги над мовцем, який недостатньо добре володіє державною мовою, як високоосвічена людина, можливо, представник владних органів, як людина принципова і здатна обстоювати свої права.

Варто запам'ятати як аксіому, що *збереження й посилення комунікативної потужності російської мови й надалі змінюватиме ідентифікації й переваги мовців*. Надання російській мові статусу регіональної в окремих регіонах України та містах неминує призведе до подальшого посилення домінування російської мови, якщо ситуація не буде компенсована заходами з підтримки української мови.

Одним із інструментів мовної політики є закони про мову. Їхнє випрацювання – компетенція юристів. Проте якщо мовні закони не враховуватимуть висновків соціолінгвістів про функціональні можливості мови чи мов, особливості мовних ситуацій тощо, то будуть нежиттєздатними або такими, що матимуть зворотній ефект²⁹. Серед завдань, що стоять перед державою у сфері мовної політики, соціолінгвісти називають, по-перше, посилення громадянської консолідації етнічних груп, підтримку розвитку справді міноритарних мов, упровадження української мови в урбаністичний простір і, зокрема, у сферу масової культури, творення національних терміносистем різних галузей знань, особливо інформаційних технологій. Обов'язковими елементами будь-яких мовнореформаторських кроків, в ідеалі, мають бути пояснення широкому загалу цілої низ-

29 О. Данилевська, *Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР*, Київ 2009, с. 30.

ки соціо – та психолінгвальних чинників формування мовної ситуації, наукове осмислення понять мовної та етнічної ідентифікації та їхньої ролі у процесах державотворення, детальне вивчення мовних преференцій населення.

Бібліографія

- Вишняк О., *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*, Київ 2009.
- Данилевська О., *Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР*, Київ 2009.
- Дністрянський М. С., *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*, Львів 2006.
- Донцов А., Стефаненко Т., *Язык как фактор этнической идентичности*, „Вопросы психологии” 1997, nr 4, s. 75–86.
- Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Про мови в Українській РСР, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> [dostęp: 16.09.2012].
- Залізник Г., Масенко Л., *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній*, Київ 2001.
- Залізник Г., *Сучасна мовна політика і кияни*, „Наукові записки НаУК-МА” 2012, t. 137, s. 20–24.
- Зуб'юк П., *Смерть українофобії*, <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/10/19/7000218/> [dostęp: 20.10.2013].
- Ігнатенко В. В., Селіванова О. О., *До проблеми етнічної ідентичності*, http://www.selivanova.net/downloads/Do_problemy_etnichnoyi_identichnosti.doc [dostęp: 21.09.2013].
- Лазаренко Л., *Досвід мовних політик світу й українська перспектива*, „Українська мова” 2002, nr 4, s. 3–22.
- Проект Закону про засади державної мовної політики, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=41018 [dostęp: 10.09.2012].
- Масенко Л., *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2004.
- Руда О., *Соціомовні стереотипи в міській білінгвальній комунікації (проблеми мовної стійкості та мовної толерантності)* [w:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*, t. 28, Кам'янець-Подільський 2011, s. 403–405.
- Соколова С., *Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування)*, „Українська мова” 2013, nr 2, s. 38–55.
- Соколова С., Труб В., Масенко Л., Данилевська О., Руда О., *Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі* [w:] *Слов'янські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів*, t. 6, nr 1, Київ 2013, s. 173–196.
- Українці перехотили другу державну, <http://www.pravda.com.ua/news/2011/09/7/6567769/> [dostęp: 25.10.2012].
- Чисельність і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/> [dostęp: 18.08.2013].

Gibson K., *English only court cases involving the U. S. workplace: the myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities*, Hawai'i 2004.

Riabczuk M., *Od "Małorusi" do "Indoeuropy": stereotyp "narodu" w ukraińskiej społecznej świadomości i myśli społecznej* [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Walas, Kraków 1995, s. 113–124.

Language preferences of Kyivites today

The article highlights language preferences in the context of Ukrainian state language policies. Language self-identification by the Ukrainians is also analysed as a parameter of the language situation. Some peculiarities of the language situation in Kyiv are described in view of the city's status of a capital and its being a cultural centre which predetermines the choice of a sort of language behaviour among the Kyivites. Their mostly adaptive behaviour is conditioned by the circumstances that do not always correspond to their language preferences. Language steadiness and language changeability are singled out and explained as criteria meant to evaluate the language behaviour of bilingual speakers.

Keywords:

language situation, language policies, bilingualism, language preferences, language self-identification

Dzisiejsze preferencje językowe mieszkańców Kijowa

Analiza preferencji została przeprowadzona przy uwzględnieniu kontekstu zasad tworzenia polityki językowej Ukrainy. Omówiono cechy charakterystyczne dla sytuacji językowej w Kijowie (związane z jego stołecznym statusem), przeanalizowano także wpływ środowiska kulturowego i językowego na postawy językowe mieszkańców Kijowa (uwarunkowania komunikacyjne, bardzo często nieodpowiadające preferencjom językowym mówców i zmuszające ich do przystosowywania się). Jako kryteria oceny językowego zachowania bilingwistów wyznaczono stabilność oraz zmienność językową.

Słowa kluczowe:

polityka językowa, sytuacja językowa, posługiwanie się językiem, przynależność językowa, bilingwizm

Nowa Ukraina

Тетяна Воропаєва¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
(Ukraine)

Особливості трансформації колективної ідентичності громадян України під впливом Чемпіонату Європи з футболу 2012 року

Активізація глобалізаційних процесів, які розгортаються у світі, приводить не тільки до вільного переміщення фінансів, товарів, робочої сили і різних ресурсів, але й до руйнування локальних культур, традиційних практик, усталених уявлень і базових цінностей. Глобалізаційні процеси здійснюють кардинальний вплив на духовну сферу будь-якого суспільства, деформують автентичні традиції і трансформують колективні ідентичності різних суб'єктів. Для національних культур ці процеси стають серйозним випробуванням, оскільки зачіпають фундаментальні ідентифікаційні основи націй і держав. Саме тому проблема колективної ідентичності в глобалізованому світі стає однією з основних наукових проблем. У таких умовах особливої гостроти й актуальності набуває проблема завершення націєтворення і формування спільної ідентичності громадян України. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба поглибленого вивчення динаміки колективної ідентичності громадян України в роки незалежності. На початку ХХІ ст. одними з найважливіших колективних ідентичностей для громадян України стали національна та європейська цивілізаційна ідентичність.

Відомий польський та британський соціолог Зигмунт Бауман слушно зауважив, що “вражаюче зростання інтересу до «обговорення ідентичності» може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення”². Саме тому актуальність вивчення процесів

¹ **Adres do korespondencji:** Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ, 01601, Україна. **E-mail:** voropayevatania@ukr.net.

² З. Бауман, *Индивидуализированное общество*, red. przekładu В. Иноземцев, Москва 2002, s. 176.

формування колективної ідентичності громадян України не викликає сумнівів.

Відомо, що ідентифікаційна проблематика була актуалізована в ХХ ст., різні аспекти цієї проблеми досліджувалися в рамках психології, соціології, філософії, історії, етнології, політології, антропології, педагогіки і т.д. Перші концепції ідентичності були представлені у працях Зігмунда Фрейда, Еріка Еріксона³, Карла Густава Юнга, Генрі Теджфела, Джона Тернера⁴ та інших науковців. Нові підходи до вивчення ідентичності з різних теоретико-методологічних позицій репрезентували Мартін Барретт⁵, Зигмунт Бауман, Пітер Бергер⁶, Ганс Кон, Волтер Коннор, Томас Лукман⁷, Джеймс Марсія, Ентоні Сміт⁸, Самуель Хантінгтон⁹, Вітторіо Хесле¹⁰ та ін. Відомі російські й українські вчені (Єлена Галкіна, Петро Гнатенко¹¹, Ярослав Грицак, Михайл Губогло, Леокадія Дробіжева, Ігор Кон, Надежда Лебедева, Валентина Павленко¹², Світлана Рижова, Микола Рябчук, Галина Солдатова, Віра Хотинець, Микола Шульга, Владімір Ядов та ін.) вивчали етнічну, релігійну, регіональну, громадянську та національну ідентичність, етнічну й національну самосвідомість.

Феномен колективної ідентичності одним із перших почав досліджувати Альберто Мелуччі (80-ті – 90-ті роки ХХ ст.), пізніше до нього приєдналися Ричард Дженкінс, Бергер, Лукман, Хесле, Юрген Штрауб, Ян Ассман, Валерій Тишков, Владімір Малахов та ін. Як підкреслює Мелуччі¹³, колективна ідентичність формується вна-

3 Э. Эриксон, *Идентичность: юность и кризис*, перев. А. Андреева, А. Прихожан [et al.], Москва 2006, s. 342.

4 H. Tajfel, J. Turner, *The social identity theory of intergroup behaviour* [w:] *Psychology of Intergroup Relations*, red. S. Worchel, W. Austin, *Psychology of Intergroup Relations*, Chicago 1986, s. 7–24.

5 М. Барретт, *Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков*, Москва 2001, s. 196.

6 П. Бергер, Т. Лукман, *Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания*, Москва 1995, s. 253.

7 *Ibidem*.

8 Е. Сміт, *Національна ідентичність*, перев. П. Таращук, Київ 1994, s. 224.

9 С. Хантінгтон, *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности*, перев. А. Башкирова, Москва 2004, s. 635.

10 В. Хёсле, *Кризис индивидуальной и коллективной идентичности*, „Вопросы философии” 1994, nr 10, s. 112–123.

11 П. Гнатенко, В. Павленко, *Идентичность: философский и психологический анализ*, Киев 1999, s. 466.

12 *Ibidem*.

13 A. Melucci, *Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements*, „International Social Movement Research” 1988, nr 1, s. 329–348.

лідок спільного інтерактивного процесу самовизначення певної кількості індивідів (чи груп), пов'язаного з конкретними орієнтаціями їхніх дій і полем можливостей та обмежень, де розгортається їхня спільна діяльність. Становлення і розвиток колективної ідентичності опосередковується зверненням до універсальних феноменів культури та актуалізацією базових смислових процесів. Концепт “колективна ідентичність” охоплює певне колективне “Ми” конкретної спільноти (регіональної, релігійної, етнічної, національної, цивілізаційної і т.п.), на цій основі виокремлюють різні форми колективної ідентичності (регіональна, релігійна, етнічна, національна, цивілізаційна та ін.). Таким чином, колективна ідентичність (як загальне почуття належності до певної групи, спільності або суспільства) відображає найбільш суттєві зв'язки між людьми, така ідентичність завжди вкорінена в реальних соціальних практиках і взаєминах.

Оскільки більшість сучасних дослідників вважають, що ідентичність є наслідком процесу ідентифікації (що розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе чи своєї референтної групи з ким-небудь або чим-небудь), то цей феномен необхідно розглядати як динамічну структуру, яка розвивається упродовж усього людського життя, причому її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може розгортатися як у прогресивному, так і у регресивному напрямі, проходячи етапи подолання криз ідентичності.

Процес формування колективної ідентичності громадян України ми досліджували в рамках кількох наукових проектів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (до вересня 2000 р. цей проект виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), в яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології, соціології та філософського факультету (“Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти”¹⁴; “Соціально-психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення”¹⁵; “Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти”¹⁶ та ін.). Ці проекти були підтримані Фондом “Відродження”, Фондом

¹⁴ Т. Воропаєва, *Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження*, „Українознавство. Календар-щорічник” 2004, s. 127–134.

¹⁵ Т. Воропаєва, *Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України*, „Українознавство. Календар-щорічник” 2003, s. 128–133.

¹⁶ Т. Воропаєва, *Самоідентифікація українців у русских на юге России и Украины: комплексный анализ [w:] Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура*, ред. И. Шатохин, Белгород 2009, s. 193–196.

Фрідріха Еберта, Міністерством України у справах науки і технологій, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціацією українських банків. У 2011–2012 рр. наш проєкт був відзначений як один із кращих серед дослідницьких робіт в галузі соціогуманітаристики, керівника проєкту нагородили: 1) Дипломом “In the forefront of science” (“В авангарді науки”) за наукову аналітику в рамках конкурсу “World Championship, continental, national and regional research analytics championship” за підписом Директора Департаменту міжнародних проєктів IASHE (International Academy of Sciences and Higher Education) Томаса Морган (Лондон, Великобританія 2011); 2) Дипломом “SOPHIST” (№ DS – 012/0086) за науково-дослідницьку роботу в галузі культурології в рамках Міжнародного науково-дослідницького чемпіонату з наукової аналітики (Лондон, Великобританія, 2012); 3) Дипломом першого ступеня за результатами другого етапу Національного дослідницького аналітичного чемпіонату України, проведеного в Лондоні (Diploma of the first degree № DA-012/0047 Regarding the results of the II stage of the National Research Analytics Championship of Ukraine held in London (UK) on behalf of the Expert Commission (Head IASHE International Department Thomas Morgan; London, Great Britain, 2012).

У цих проєктах упродовж 1991–2012 рр. було досліджено різні види колективної ідентичності (етнічну, національну, європейську та ін.) громадян України, що живуть у різних регіонах. Загалом було опитано 41 500 респондентів віком від 18 до 87 років (1991 р. було опитано 300 респондентів; 1992 р. – 400, 1993 р. – 1200, 1994 р. – 1250, 1995 р. – 1250, 1996 р. – 1500, 1997 р. – 1500, 1998 р. – 1500, 1999 р. – 1500, 2000 р. – 2500, 2001 р. – 2500, 2002 р. – 2000, 2003 р. – 2000, 2004 р. – 2500, 2005 р. – 2500, 2006 р. – 2500, 2007 р. – 2500, 2008 р. – 2500, 2009 р. – 2500, 2010 р. – 2500, 2011 р. – 2500, 2012 р. – 2100). Для вивчення трансформації різних видів колективної ідентичності ми використали методику Манфреда Куна – Томаса Макпартленда “Хто Я?”, адаптовану методику “Шкала вимірювання ідентичності” Марко Сіннірелли та інші методи. Надійність результатів проведеного дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки.

У 2012 р. ми вивчали вплив Чемпіонату Європи з футболу (далі – Євро-2012) на трансформацію колективної ідентичності громадян

України. Відомо, що фінальну частину футбольного турніру серед європейських країн, що проводиться раз на чотири роки під егідою УЄФА, приймали Україна і Польща. Матчі розпочалися грою відкриття 8 червня 2012 р. у Варшаві і завершилися 1 липня 2012 р. фінальною грою у Києві. Чемпіонат пройшов під гаслом “Творимо історію разом”, девізом збірної України було мотто “Українці, наш час прийшов!” Ми припускали, що чемпіонат Євро-2012 зможе позитивно вплинути на розвиток найбільш важливих видів колективної ідентичності (національної та європейської).

Вивчаючи вплив Євро-2012 на трансформацію колективної ідентичності громадян України, ми провели перше опитування до початку Євро-2012 (з 28 травня до 8 червня), а друге – після завершення чемпіонату (з 1 по 12 липня). Всього було опитано 2100 респондентів у всіх регіонах України (1050 респондентів – у містах (Донецьк, Київ, Львів, Харків), де проходив чемпіонат (і у відповідних областях), а також 1050 респондентів – в інших регіонах України). Гіпотеза дослідження: чемпіонат Європи з футболу 2012 р. зможе здійснити позитивний вплив на динаміку як цивілізаційної європейської, так і національної ідентичності громадян України.

Результати цього дослідження (див.: Таблицю № 1) показали, що позитивний вплив Євро-2012 на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян України був найсильнішим у містах, де проводилися футбольні матчі, але й у інших регіонах України цей позитивний вплив також був досить істотним. Якщо порівняти загальні показники цих видів колективної ідентичності за 2010 р., 2011 р. і 2012 р., то ми можемо бачити, що гіпотеза цього дослідження підтвердилася.

Але результати могли б бути трохи іншими, якби не одна обставина. Справа в тому, що 3 липня 2012 р. Верховна Рада України ухвалила закон № 9073 Про засади державної мовної політики у другому читанні (за це “проголосувало” 248 депутатських карток). Про неконституційність і нелегітимність того голосування відразу

Таблиця № 1. Рівні розвитку колективної ідентичності громадян України (2010–2012 рр.)

Роки	2010 р.		2011 р.		2012 р.	
Рівні розвитку колективної ідентичності	Національна ідентичність	Європейська ідентичність	Національна ідентичність	Європейська ідентичність	Національна ідентичність	Європейська ідентичність
Високий	23%	28%	21%	27%	26%	35%
Середній	41%	39%	40%	38%	46%	44%
Низький	36%	33%	39%	35%	28%	21%

ж заявили депутати-опозиціонери, експерти і багато громадських організацій, які наголосили, що закон не лише не відповідає Європейській Хартії мов, Конституції України, але й був ухвалений із порушенням процедури голосування (наприклад, головуєчий на даному засіданні перший віце-спікер Адам Мартинюк забув поставити на голосування питання про внесення законопроекту № 9073 до порядку денного, а в залі парламенту не було навіть половини тих 248-ми депутатів, картки яких “голосували” за цей закон).

Оскільки ми проводили друге опитування (після закінчення Євро-2012) з 1 по 12 липня, то дуже добре змогли побачити різкі зміни в суспільних настроях: 1–3 липня і навіть 4 липня (вже після прийняття закону № 9073) ми отримували дуже оптимістичні дані, які показували позитивний вплив Євро-2012 на формування колективної ідентичності громадян України. Але, починаючи з 5–6 липня, після організації мітингів проти української мови на Півдні й Сході України (тобто під час активної фази мовного протистояння, коли під Українським домом почалося голодування групи громадян проти ухваленого закону, а спікер Володимир Литвин заявив про свою відставку), ми почали отримувати практично протилежні результати (особливо в Донецьку), які свідчили про різке падіння інтересу респондентів до Євро-2012 (чергу передусім у Донецькій і Луганській областях), про нівеляцію їхніх позитивних вражень від футбольного чемпіонату (і пов'язаних з цим патріотичних почуттів), адже домінантою нових інтересів і переживань громадян України став закон № 9073 і організоване окремими партіями “лінгвістично забарвлене” протистояння різних регіонів країни.

Математико-статистичні методи дали нам змогу виявити “розмір” тих деструктивних ідентифікаційних змін, яких би не було, якби не був ухвалений названий закон: 1) дані щодо національної ідентичності (перша цифра відображає реальні результати, друга – можливі) – вищий рівень (26% і 29%), середній рівень (46% і 50%), низький рівень (28% і 21%); 2) дані щодо цивілізаційної європейської ідентичності (перша цифра відображає реальні результати, друга – можливі) – вищий рівень (35% і 38%), середній рівень (44% і 46%), низький рівень (21% і 16%). При цьому була виявлена динаміка колективної ідентичності в тих областях, де проводилися матчі чемпіонату (Донецька, Київська, Львівська і Харківська), а також в інших регіонах України (середні арифметичні: 8% і 4% відповідно). Таким чином, було доведено, що позитивний вплив Євро-2012 на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян України був найбільш потужним у містах (і відповідних областях), де проводилися футбольні матчі. У Львівській

області було зафіксовано найбільший підйом рівня досліджуваних нами видів колективної ідентичності – в середньому до +17% (при цьому після ухвалення закону № 9073 простежувалося зростання колективної ідентичності). У Київській області був виявлений другий за значимістю рівень підйому колективної ідентичності – в середньому до +14% (після ухвалення закону № 9073 тут також простежувалося зростання колективної ідентичності). У Харківській області був виявлений третій за значимістю рівень підйому колективної ідентичності – в середньому до +3%, з урахуванням певного падіння рівня колективної ідентичності після ухвалення закону № 9073). У Донецькій області було виявлено значне падіння рівня колективної ідентичності – в середньому на – 2%, при цьому зростання колективної ідентичності простежувалося лише до ухвалення закону № 9073 (в середньому на 12%), а після ухвалення закону № 9073 спостерігалось різке падіння рівня колективної ідентичності (в середньому на 14%).

Таким чином, найбільших втрат зазнала національна ідентичність українських громадян. Проведені нами дослідження показують, що депутати, які голосували за закон № 9073, зробили надзвичайно погану послугу своїй країні, адже в липні 2012 р. позитивна національна ідентичність багатьох мешканців Південного Сходу України була знівельована і опустилася до рівня 2003 р. При цьому необхідно зазначити, що всі події, які відбулися вже після ухвалення зазначеного закону, досить помітно мобілізували населення Заходу, Півночі та Центру України, представники цих регіонів показали в опитуванні 2012 р. набагато кращі результати, ніж у попередні роки (що значно компенсувало остаточні результати дослідження, проведеного у 2012 р.).

Проведене дослідження показало, що не для всіх представників української влади національна єдність країни є фундаментальною цінністю, оскільки досить велика частина можновладців продовжує діяти за принципом “розділяй і володарюй” (що стало майже нормою поведінки багатьох політиків на Півдні та Сході України перед кожними парламентськими виборами). Подібні оцінки прозвучали також з уст багатьох політиків і журналістів. Зокрема, головний редактор видання “Футбол” Артем Франков заявив, що “тема Євро” різко відійшла на задній план через закон про мови, але позитив від Євро-2012 у жодному разі не можна втрачати. Політолог Олександр Сушко сказав, що кожен громадянин після прочитання стенограми засідання Верховної Ради України може легко переконатися в нелегітимності закону № 9073, який знищив весь позитив від Євро-2012.

Основні тенденції, які були виявлені в процесі опитувань 2012 р., добре узгоджуються з найважливішими результатами наших багаторічних досліджень колективної ідентичності громадян України:

- 1) протягом 1991–1994 рр. пострадянська ідентичність посідала перші місця (з 1-го по 5-те), але її відкрив від інших форм ідентичності стабільно зменшувався;
- 2) упродовж 1994–2004 рр. значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалася (хоча в групі етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають на Півдні та Сході України, пострадянська ідентичність продовжує посідати досить високі позиції, хоча вже не домінує);
- 3) етнічна ідентичність у всіх групах поступово зростала (найактивніше зростання було помічено у росіян, українців, кримських татар, євреїв);
- 4) релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Іоанна Павла II в Україну), а починаючи з 2004–2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентитети “християнин” і “християнка”;
- 5) загальнолюдська (планетарна) ідентичність за ці роки практично не змінилася;
- 6) європейська цивілізаційна ідентичність спочатку була на передостанніх місцях, але, починаючи з 1998–1999 рр., її значущість почала зростати (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар);
- 7) найбільш стрімко зростає європейська цивілізаційна ідентичність у мешканців великих міст;
- 8) національна (або громадянсько-політична) ідентичність була законсервована упродовж 1991–1993 рр. у всіх групах, але починаючи з 1994–1995 рр. вона почала стрімко падати в групі етнічних росіян, білорусів, євреїв; поступово зростання цієї форми ідентичності в групі етнічних українців та в деяких групах національних меншин і корінних народів (передусім, у групі етнічних поляків та кримських татар) простежується у 1997–1999 рр., а упродовж 2004–2008 рр. цей вид ідентичності починає зростати у всіх групах;
- 9) престижність національної (або громадянсько-політичної) ідентичності зростає повільніше на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України;
- 10) найбільш відчутних трансформацій зазнала етнічна та національна (або громадянсько-політична) ідентичність, але розрив між цими формами ідентичності на Сході й Півдні є набагато більшим, ніж на Півночі, Заході та в Центрі України;
- 11) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні й Сході України спостерігалася тенденція до зростання європейської цивілізаційної та національної ідентичності (у 2010–2011 роках це зростання призупинилось);
- 12) в етнічних українців, вірмен, білорусів та молдаван, які проживають на Сході та Півдні України, більш виражені ностальгійні настрої щодо СРСР; але у цих самих груп, які проживають на Півночі, в Центрі та на

Заході України, на перше місце виходить бажання відчувати себе європейцями; 13) упродовж 2004 – 2008 рр. стабілізувались емпіричні показники етнічної ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; 14) у групі національних меншин протягом 2006 – 2007 рр. зросло значення регіональної ідентичності (за грамотної регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності, адже у всіх розвинених країнах світу регіональна ідентичність громадян розглядається як субнаціональна); 15) високий рівень національної ідентичності 1991 р. мали 26% респондентів, 2001 р. – 25%, а 2011 р. – тільки 21% респондентів, низький рівень національної ідентичності 1991 р. мали 18%, 2001 р. – 27%, а 2011 р. – 39% респондентів, що свідчить про повну відсутність зваженої політики національної ідентичності в Україні; 16) національна і європейська цивілізаційна ідентичність досягли найвищого рівня свого розвитку упродовж 2004 – 2005 рр. (у 2005 р. високий рівень національної ідентичності мали 28% респондентів, а низький рівень національної ідентичності був характерний тільки для 22% респондентів, у цьому самому році високий рівень європейської ідентичності мали 37% респондентів, а низький рівень – 18%); 17) стала помітною тенденція до збільшення показників європейської цивілізаційної ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; європейська ідентичність до 2012 р. не втрачала своєї значущості для громадян України, а отже, запит на європейськість є досить потужним в українському суспільстві.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу стверджувати, що футбольний чемпіонат Євро-2012 здійснив загалом позитивний вплив на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян України. Найбільш сильним цей вплив був у містах, де проводилися футбольні матчі (хоча і в інших регіонах України цей позитивний вплив також було досить суттєвим). Порівняння загальних показників цих видів колективної ідентичності за 2010 р., 2011 р. і 2012 р. дає можливість стверджувати, що гіпотеза цього дослідження підтвердилася. Наші багаторічні дослідження показали, що найбільш прийнятною для громадян України є національна ідентичність громадянсько-політичного типу, яка може гармонійно поєднуватися з іншими різновидами колективної ідентичності – релігійною, регіональною, етнічною та ін.

У контексті досліджуваної проблеми необхідно хоча б коротко розглянути сучасні тенденції розробки та реалізації політики ідентичності в деяких європейських країнах. Після того, як багато країн Європи зіштовхнулися із серйозними викликами (пов'язаними

з проблемами колективної безпеки, активізацією міграційних процесів, терористичних дій, кардинальними соціально-економічними та суспільно-політичними трансформаціями) і загрозами поступового розмивання національних культур, деформації уявлень про спільну ідентичність, були ініційовані міждисциплінарні дискусії щодо зміцнення та підтримки колективної ідентичності громадян європейських країн. Було заявлено, що для подолання цієї кризи ідентичності та активізації діалогу культур необхідна загальна “референтна канва” (Фріц ван Остром). І найкращою в цьому контексті була визнана саме та “канва”, яка з’єднує національний і європейський ідентифікаційні модули в єдину систему¹⁷. Таким чином, сьогодні, у зв’язку з тим “культурним поворотом”, про який пишуть Ассман¹⁸, ван Остром¹⁹ та інші відомі науковці, слід говорити про політику ідентичності у межах європейських країн як про комплексну, міждисциплінарну проблему. Тому розробка в Голландії, Данії та Латвії національних культурних канонів, які можуть стати базою для погодженого й збалансованого розвитку національної та європейської ідентичності громадян різних європейських країн, є прикладом конструктивного використання інтегративного потенціалу сучасної науки.

Бібліографія

- Melucci A., *Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements*, „International Social Movement Research” 1988, s. 329–348.
- A Key to Dutch History. Report by the Committee for the Development of the Dutch Canon*, red. F. v. Oostrom, Amsterdam 2007.
- Tajfel H., Turner J., *The social identity theory of intergroup behaviour* [w:] *Psychology of Intergroup Relations*, red. S. Worchel, W. Austin, Chicago 1986, s. 7–24.
- Ассман Я., *Канон: к прояснению понятия* [w:] Ассман Я., *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*, przeł. М. Сокольская, Москва 2004, s. 111–138.
- Бауман З., *Индивидуализированное общество*, red. przekładu В. Иноземцев, Москва 2002.
- Бергер П., Лукман Т., *Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания*, Москва 1995.
- 17 С. Рыжакова, *Каноны национальных культур: опыты Голландии, Дании и Латвии 2000-х годов*, „Этнографическое обозрение” 2011, nr 3, s. 76–88.
- 18 Я. Ассман, *Канон: к прояснению понятия* [w:] Я. Ассман, *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*, przeł. М. Сокольская, Москва 2004, s. 111–138.
- 19 *A Key to Dutch History. Report by the Committee for the Development of the Dutch Canon*, red. F. v. Oostrom, Amsterdam 2007.

- Воропаєва Т., *Самоидентификация украинцев и русских на юге России и Украины: комплексный анализ* [w:] *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура*, red. И. Шатохин, Белгород 2009, s. 193–196.
- Воропаєва Т., *Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України*, „Українознавство. Календар-щорічник” 2003, s. 128–133.
- Воропаєва Т., *Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження*, „Українознавство. Календар-щорічник”, s. 127–134.
- Гнатенко П., Павленко В., *Идентичность: философский и психологический анализ*, Киев 1999.
- Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков*, red. М. Барретт, Москва 2001.
- Рыжакова С., *Каноны национальных культур: опыты Голландии, Дании и Латвии 2000-х годов*, „Этнографическое обозрение” 2011, nr 3, s. 76–88.
- Сміт Е., *Національна ідентичність*, przeł. П. Таращук, Київ 1994.
- Хантингтон С., *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности*, przeł. А. Башкирова, Москва 2004.
- Хёсле В., *Кризис индивидуальной и коллективной идентичности*, „Вопросы философии” 1994, nr 10, s. 112–123.
- Эриксон Э., *Идентичность: юность и кризис*, przeł. А. Андреева, А. Прихожан [et al.], Москва 2006.

Specificity of transformation of collective identity Ukrainian citizens under the influence of the Euro 2012

The article examines the impact of the specificity of the European Football Championship in 2012 on the process of transformation of collective (national and European) identity of the citizens of Ukraine. Compares the results of empirical studies of collective identity, which were held over the period 1991–2012.

Keywords:
national and
European identity,
citizens of Ukraine,
Euro 2012

Specyfika transformacji tożsamości zbiorowej obywateli Ukrainy pod wpływem Euro 2012

W artykule dokonano analizy wpływu Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej w 2012 r. na proces przeobrażeń tożsamości zbiorowej (narodowej i europejskiej) obywateli Ukrainy. Spostrzeżenia odniesiono do badań empirycznych z lat 1991–2012 nad ukraińską tożsamością zbiorową.

Słowa kluczowe:
tożsamość narodowa
i europejska
obywateli Ukrainy,
Euro 2012

Надія Трач¹

Національний університет "Кієво-Могилянська академія" (Ukraine)

Революційні слогани суспільно-політичного протесту Євромайдан (2013–2014 рр.): соціолінгвістичний аналіз

Восени 2013 р. українське суспільство сколихнув масовий суспільно-політичний протест *Євромайдан* (синонім *Революція гідності*), який завершився кривавими подіями у лютому 2014 р. та втечею з країни високопосадовців, зокрема екс-президента Віктора Януковича, проти міжнародної політики і авторитарного режиму яких і виступали протестувальники. Події 2013–2014 рр. мали значний розголос як в українських, так і у світових медіа, протест засвідчено у багатьох документальних картинах, художніх книжках, збірках есеїв тощо. Таким чином на сьогодні відбувається процес формування колективної пам'яті про ці події.

Ця стаття має на меті висвітлити мовні риси революційних слоганів Євромайдану і продемонструвати, як мова віддзеркалює політичні зміни і абсорбує суспільні настрої. Дослідник риторики тайської революції Джеймс Б'юкенен підкреслює важливість мовного аналізу протестної риторики:

Мова – це засіб комунікації і таким чином життєва і природна частина суспільних рухів, котрі, за своєю суттю, мають щось виражати. Передусім мову використовують для того, щоб домовитися про спільні цінності і завдання всередині рухів, а потім доносити ці завдання та цінності до ширшого загалу. Всі, хто відчуває сильні емоції, відіграючи активну роль у цих суспільних рухах, хочуть, щоб їхні голоси були почутими².

Упродовж понад трьох місяців протесту Євромайдан змінювалися як вимоги протестувальників, так і їхні настрої, емоції і відповідно риторика. У межах цієї публікації не будемо вдаватися

¹ Adres do korespondencji: Кафедра української мови, вул. Сковороди, 2, корп. 3, кімн. 304, Київ, 04070, Україна. E-mail: krasiya@yahoo.com.

² J. Buchanan, *Translating Thailand's protests: An analysis of Red Shirt rhetoric*, „ASEAS – Austrian Journal of South-East Asian Studies” 2013, nr 6 (1), s. 78.

в детальне висвітлення самих подій, хронологію протесту, оскільки, з одного боку, читач має змогу ознайомитися з цією інформацією з джерел відкритого доступу, з іншого боку, окремі моменти досі залишаються нез'ясованими. Свідомо уникаємо точних дат, адже у фокус нашої уваги потрапляє насамперед мова майдану, а не хід історії чи розподіл політичних сил. Проте, окремі події, звісно, будуть описані детальніше за потреби з'ясування семантики слоганів, комунікативної ситуації їх застосування тощо.

Матеріалом для аналізу стали революційні слогани, зібрані здебільшого методом “польових досліджень” і “включеного спостереження”, оскільки авторка цієї статті сама була активною учасницею протесту. З одного боку, це спростило доступ до безпосередніх джерел і забезпечило достовірність інформації, з іншого, авторка не претендує на цілком об'єктивний відсторонений виклад матеріалу.

Методологічне підґрунтя статті становить, зокрема, метод критичного аналізу політичного дискурсу, який Тьон ван Дійк визначає як такий, що має справу

особливо з відтворенням політичної влади, зловживанням владою чи домінуванням через політичний дискурс, а також із різними формами опору чи протесту проти таких форм дискурсивного домінування³.

Отже, в контексті цієї розвідки основну увагу було зосереджено на мовному аналізі слоганів та закликів антиурядового суспільно-політичного протесту. Добираючи методологію, ми орієнтувалися на дослідження революційних та політичних слоганів інших країн, зокрема Болгарії, Єгипту, Китаю, Польщі, Румунії, США, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Швеції та ін., а також на засади лінгвістичного структуралізму та соціолінгвістики.

Таким чином, у межах цієї розвідки тлумачимо поняття *політичний дискурс* у широкому розумінні, до нього входять не тільки офіційні промови політиків, а й вербальні реакції тих, хто ці тексти сприймає, читає чи чує. Як слушно зауважує ван Дійк:

З інтерактивного погляду на аналіз дискурсу ми маємо залучати різноманітних реципієнтів подій політичної комунікації, таких, як публіка, народ, громадяни, “маси” та інші групи чи категорії. Таким чином, тільки-но ми ставимо політику і її дискурси в публічну сферу, набагато більше учасників політичної комунікації виходять на сцену⁴.

³ T. van Dijk, *What is political discourse analysis?*, <http://bit.ly/1QQHSWk>, s. 11 [dostęp: 15.11.2015].

⁴ *Ibidem*, s. 13

Відповідно поняття *слоган* у межах цієї розвідки слідом за ван Дійком розуміємо як один із жанрів політичного дискурсу й аналізуємо через призму ключових елементів дискурсу, визначених дослідником, зокрема, таких, як локальна семантика, лексика, синтаксис, риторика, структури експресії⁵. На додаток, важко не погодитися із дослідниками туніських та єгипетських революційних лозунгів, котрі визначають слоган як “мовне явище, глибоко закорінене в цінності та норми людських спільнот”⁶ та “суспільний вислів, котрий відображає вплив релігії, політики, культури та ідентичності на поведінку учасників спільноти”⁷.

З іншого боку, науковці, котрі порівнювали китайські та американські політичні слогани, описують їхні визначальні риси: гасла, на думку вчених, мають бути переконливими, агресивними, легко повторюваними та настирливими⁸. На додаток, вони вказують на прив’язаність слоганів до мови і культури: “Слоган є формою мови, тож він відображає культуру і розвиває її”⁹. Отже, застосовуючи методи, використані в попередніх дослідженнях, ця розвідка висвітлює в основному мовні риси революційних слоганів Євромайдану з акцентом на соціолінгвістичному зрізі: (нормативне / ненормативне мовлення, діалекти, суржик, жаргон, сленг та ін.).

В українському контексті кілька досліджень щодо політичної номінації та риторики було здійснено щодо подій Помаранчевої революції 2004 р. Зокрема, Лариса Масенко та Леся Ставицька відзначали зростання мовотворчості в революційний період¹⁰. Своєю чергою, Олександр Тараненко детально описує процеси творення нової суспільно-політичної лексики в контексті формування цінностей українців¹¹. Дослідниця недавніх революційних подій Наталія Поліщук наголошує на потужності творчої мовної стихії під час Революції гідності 2013–2014 рр.:

5 *Ibidem*, s. 30–37.

6 F. Al-Abed Al-Haq, A. Hussein, *The Slogans of the Tunisian and Egyptian revolutions. Sociolinguistic study*, <http://bit.ly/1LCzdA5>, s. 2 [dostęp: 15.01.2015].

7 *Ibidem*, s. 4.

8 Sh. Fukunaga, B. Zhang, *Comparative analysis of American and Chinese political slogans: a critical linguistic perspective*, <http://bit.ly/1J5ZDty>, s. 86 [dostęp: 15.01.2015].

9 *Ibidem*, s. 91.

10 Zob. Л. Масенко, *Назва Помаранчевої революції в лінгвокультурологічному контексті*, [w] „Урок української” 2006, nr 7, s. 31–34; Л. Ставицька, *Дискурс помаранчевої пристрасті*, [w]: „Критика” 2005, nr 3, <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=105> [dostęp: 15.01.2015].

11 Zob. О. Тараненко, *Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалі української мови кінця XX – початку XXI ст.)* VI [w:] „Мовознавство” 2014, nr 3, s. 3–33.

Революція на Майдані й наступні за нею події в Криму та на Донбасі ввели в ужиток українців цілий ряд нових слів і понять. Прихильники й противники Майдану, автори-журналісти, відомі політологи та громадські діячі не скупилися на креатив і винахідливість протягом цих процесів, завдяки чому події, що розділили історію країни на до і після, отримали й власні мовні визначення¹².

Таким чином, суспільно-політичний протест Євромайдан спричинив не тільки створення нового суспільного дискурсу, а й оновлення політичного лексикону й риторики. Вдавшись до метафори, зазначимо: слогани – це пульс революції, її голос, дихання і ритм, це своєрідна стенограма і кардіограма протесту, за ними можна простежити динаміку суспільних змін. Для мирного етапу протесту характерними були заклики до відставки чинної на той момент влади, апелювання до принципів демократії, положень чинного законодавства, натомість після побиття студентів та переходу протесту в активну фазу, особливо після подій на вулиці Грушевського та перших смертей протестувальників, гасла стали більш агресивними. Для прикладу, камери кількох українських телеканалів засвідчили, як на стихійному віче, що зібралося на Михайлівській площі одразу ж після побиття студентів, маленька дівчинка дошкільного віку тримала плакат із написом *Подавись своєю елкою* – власне, розгін мирних студентів-протестувальників влада спершу намагалася аргументувати потребою встановлення новорічної ялинки на головній площі країни.

Фактично, пересічний євромайданівець свідомо чи несвідомо, прямо чи опосередковано ставав автором чи співавтором революційних слоганів. Спільнота майданівців створила численні гасла, які були представлені 1) усно під час скандувань на недільних вічах та на блокуваннях державних інституцій – Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Адміністрації Президента, Генеральної Прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, на мітингах під київськими судами тощо, 2) письмово на плакатах, постерах та на “йолці”, яка стала центром майдану, на протестах в інших містах України та світу, які підтримали майданівців, у формі графіті на стінах будівель на майдані та поблизу нього, на щитах протестувальників тощо; 3) віртуально на сторінках соціальної мережі Facebook, в блогах, мемах та ін.

Окремі із гасел, звісно, репрезентували певну політичну групу чи були “нав’язані згори”, зі “сцени” політиками. Зокрема, Руслана

12 Н. Поліщук, *Термінологічна лексика Майдану (на матеріалі газет “Дзеркало тижня”, “Українська правда”, “Газета по-українськи”, “Високий замок”)* [w:] „Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2014, nr 791, Серія: Проблеми української термінології, s. 138.

Лижичко, одна із модераторів студентського протесту, зверталася до протестувальників із закликами *Мирний протест!*, *Майдан є!*, *Підпиши!* (заклик до Януковича змінити рішення і підписати Угоду про Асоціацію з ЄС). Молода політична партія *Демальянс*, на час протесту ще не представлена у владних структурах, займалася, зокрема, масовим продукуванням наліпок із влучними слоганами *Янукович підарешт* (гра слів, базована на паронімії: *під арешт* – *підарас*, *підар* (зневажливе, жаргонне)), *Територія вільна від беркутушок*, *Тільки перемога* та ін. Так само, громадська організація *Спільна справа* роздавала протестувальникам наліпки *Я тут не за гроші*, *Я не піду з майдану до відставки Януковича* та ін. Ці наліпки масово були розклеєні на території майдану, на одязі протестувальників, та в київських під'їздах як заклики приходити на протест тих киян, хто ще до нього не долучився.

Проте, більшість слоганів були наслідком “народної творчості”, їх продукували “знизу” самі протестувальники. Здебільшого імена авторів не стали відомими загалу, передусім через анонімність майданівців, окрім поодиноких випадків. Зокрема, авторами гасла *Я крапля в океані, який змінить країну* стала спільнота креативників та дизайнерів *Страйк Плакат*, ідея виникла в переломний момент протесту після побиття студентів беркутівцями. Плакат миттєво поширився в мережі, гасло стало надзвичайно популярним серед протестувальників і трансформувалося в інші *Ми – океан, а не ковзанка*, *За краплю стоїть океан*, *З крапель складається океан*. Лідери спільноти пояснюють метафору, закладену в слогані:

Якоїсь миті розумієш: у тому, щоб бути крапелькою, немає слабкості, навіть навпаки починаєш пишатися цим. Так, я не сильний, не сміливий, не супергерой, я лише маленька крапля, але свій внесок зробити у боротьбу зі свавіллям можу й хочу. Це важливо. Ось він я, без зброї, без сили, стою тут і маю право вимагати від влади служити народові. Нікого влада не боїться так сильно, як людей, об'єднаних конкретною метою¹³.

Револьюційні гасла стали виразниками різних типів ідентичності: європейської – *Україна – це Європа!*, гендерної – *Українки проти рабського майбутнього!*, *Вийду заміж за свого героя*, *Вільні обійми!*, регіональної – *Коломия – це Європа!*, соціальної – *Науковці проти насилля*, національної – *Україна – єдина, українці – це сила!* та ін.

¹³ Д. Десятерик, *Таке відчуття, що політкомпаніями у нас займаються тисячі Остапів Бендерів, яких хтось образив*, „День” 21 березня 2014, <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/take-vidchuttya-shcho-politkampaniyami-u-nas-zaumayutsya-tisyachi-ostapiv-benderiv> [dostęp: 15.01.2015]. Показовим моментом є те, що в інтерв'ю не згадуються імена креативників, хоча загрози для арештів тоді уже не було.

Також вони репрезентували групи всередині майданівської спільноти. Так, козаки розробили гасло *Відчуй козацький дух майдану – приходить на нічну варту!* Для правих радикальних сил типовими, зокрема, були гасла *Україна понад усе!, Слава нації! – Смерть ворогам!* Натомість ліберали, критикуючи ці слогани, пропонували їх замінити своїми *Людина понад усе, Права людини понад усе, Життя людини понад усе!, Життя друзям!* Проте, журналістські публікації засвідчили, що популярнішими на майдані все ж були праві, а не ліві гасла:

Майже за два місяці до того, як на столичній вулиці Грушевського біля стадіону “Динамо” запалали вогнища з міліцейських автобусів і барикади з автомобільних шин, на майдані Незалежності в перший день Вільнюського саміту, 27 листопада 2013 р. стався один малопомітний випадок. Мовчазна акція однієї зі студентських профспілок завершилася непорозумінням і штовханиною. Саморобні плакати молодих людей, які вишикувалися пізно ввечері на сходах майдану Незалежності, збурили натовп протестувальників і викликали жваве обговорення, що переросло в обурений хор голосів. У новинах плакати пізніше назвали “занадто розумними”: “Організуй профспілку, а не молись на Європу”, “Солідарність з євронародом = боротьба з євробосами”, “Тендеру боятись, в Європу не ходить”, а на одному з плакатів був напис, намальований у кольорах веселки – “Слава ворогам”. Ліві за змістом гасла виявилися чужими на Євромайдані. [...] Акція закінчилася тим, що плакати опинилися на землі. Тих, хто їх приніс, оточили тісним колом молоді хлопці, які назвали це “провокацією”. Лише тоді акція перестала бути мовчазною, бо її учасники почали скандувати слоган, якого не було на їхніх плакатах – “В Європу – без насилля!”¹⁴.

З іншого боку, студенти-протестувальники закликали на загальний студентський страйк цитатою із сучасного українського письменника Сергія Жадана: *Вчи історію! Готуй революцію! Лиши аудиторію! Виходь на вулицю!* Популярне гасло, яке допомагало майданівцям зігрітися в холодну пору – *Хто не скаже, той москаль* – стало поширеним вже за студентського страйку. Лозунг був скритиковано в соціальних мережах російськомовними учасниками протесту і згодом трансформоване в *Хто не скаже, той совок / Азіров*. Вільна енциклопедія Вікіпедія визначає гасло *Хто не скаже, той...* як

популярний мем, кричалку, дію. Поширений в багатьох країнах і використовується для власного згуртування, виокремлення протидіючої сторони в конфліктах із владою або поліцією...¹⁵

Цей слоган є міжнародним з різними версіями завершення. Відомі його форми у таких країнах, як Болгарія, Боснія, Данія, Канада, Німеч-

14 М. Блудша, *Правий вектор Майдану – провокатори і герої*, <http://ua.racurs.ua/450-pravyu-vektor-maydanu-provokatory-i-geroyi> [dostep: 15.01.2015].

15 *Хто не скаже, той* [w:] *Вікіпедія*, <http://bit.ly/1FBCsmf> [dostep: 15.01.2015].

чина, Португалія, Росія, Франція, Чилі. Зокрема, росіяни на протесті на Болотній 2011 р. стрибали, скандуючи *Кто не прыгает, тот хач*, у данській версії він буде звучати буквально *Хто не скаче, той любить Путіна*. Звісно, чіткого соціального розмежування протестувальників Євромайдану за слоганами не було, адже для кожного із майданівців властивими були кілька ідентичностей (напр., гендерна і національна, чи європейська і регіональна), групи могли вільно запозичати гасла одна в одній чи скандувати їх разом у мільйонному натовпі.

З іншого боку, лозунги творили нову ідентичність – майданівську, відчуття належності до спільноти, яка має свої життєві цінності, спосіб мислення і погляд на світ, гасла творили образ майданівців в українських та світових медіа. Певним чином ця ідентичність творилася через протиставлення іншим учасникам подій по той бік барикад – владі, беркуту, тітушкам, антимайданівцям. Якими були лозунги по той бік барикад? На відміну від індивідуалізованої креативності майданних гасел, вони були більш типізованими і поодинокими, напр., роздрукований плакат *Стоп майдан* однакового формату тримали в руках багато учасників Антимайдану. Серед майданівців природно були менш популярні, і більш популярні, одиничні і тиражовані гасла. Більше того, спільнота *Страйк плакат* розмістила в мережі ресурс, за допомогою якого можна було завантажити постер і роздрукувати його, проте можливим і бажаним було додати свої слова. Напр., пропонували початок фрази *Я йду за тих, хто...*, *Я йду, щоб...*, а протестувальники самі закінчували фразу, роздруковували плакат і приходили з ним на протест. Таким чином спільна ідея отримувала індивідуальне вираження, що підкреслювало основні цінності спільноти – свободу і гідність.

Натомість, риторика Антимайдану часто полягала в копіюванні або в копіюванні через заперечення. Для прикладу, після того як Янукович не підписав Угоду про Асоціацію з ЄС і на майдані Незалежності в Києві почалися перші протести проти його міжнародної політики, водночас на сусідній Європейській площі зібрався “проєвропейський мітинг-клон”, організований Партією регіонів – теж із синьо-жовтими та європейськими прапорами, месиджем якого було – Янукович насправді підтримує проєвропейський вектор міжнародної політики, просто нам у Європу ще зарано, Україна ще до цього не готова. “Клонування” риторики чітко виявляють й номінації: *майдан, Євромайдан – антимайдан, майданівець, євромайданівець – антимайданівець, автомайдан – антиавтомайдан, автомайданівець – антиавтомайданівець*. Це вказувало на те, що Антимайдан здебільшого не пропонував свого бачення ситуації, а тільки заперечував ідеї та ідеали Євромайдану.

Як показує аналіз зібраних під час протесту слоганів Євромайдану, більшість гасел було сформульовано українською мовою, оскільки сам настрій протесту був виразно національним, особливо після об'єднання політичного та студентського майданів і відмови від партійної символіки – щогодини майданівці співали Гімн України, площа була заповнена синьо-жовтою символікою, частотно вживаними у лозунгах інформаційно-агітаційних матеріалів на майдані були лексеми *Україна, українець – Україні не потрібні царі!, Україні не потрібні диктатори* та ін. Проте, як показали наступні події, учасниками протесту були громадяни України різних національностей, першими загиблими стали вірменин Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський, тож Євромайдан був значною мірою й антитоталітарною пострадянською революцією, яка значною мірою вплинула на формування українців як громадянської нації.

З іншого боку, російською мовою вільно формували слогани російськомовні майданівці – в основному, представники столиці, Центру, Сходу та Півдня країни. На додаток, російською спеціально було розроблено серію мотиваційних міні-постерів, які закликали людей, котрі не підтримують євроінтеграцію, приєднатися до протесту: *Это не против России. А против ментовской крыши. Выходи на майдан, Это не за Европу. А за будущее твоих детей. Выходи на майдан, Это не за Европу. А за дороги без ям. Выходи на майдан, Против взяток в налоговую, За честные суды* та ін.

Можна було побачити й чимало англomовних слоганів, їх могли представляти як іноземці, котрі прийшли підтримати протест, так і українці, зокрема студенти, щоб донести своє повідомлення до світових лідерів через іноземні медіа – *We are Europe, Ukraine is Europe, We are for the best future. We choose EU*. Особливо характерними вони були для початкової мирної стадії протесту. З іншого боку, написи англійською, й іншими мовами світу з'являлися на протестах в різних куточках світу як підтримка українців у їхньому прагненні до обстоювання цінностей свободи, гідності та демократії.

Соціальне й регіональне розмаїття протестувальників відобразилося й мові їхніх гасел, які були сформульовані не тільки літературною мовою, а й діалектами – *Без тебе то ся не зробе. Всі на майдан!* Суржик як форма розмовного мовлення й уже традиційний засіб творення гумору, теж вплинув на формування слоганів, напр. – *Не був на Грушевського – не мужик!* Окремої уваги заслуговує лексема *йолка*, використовувана в багатьох слоганах. За термінологією ван Дійка, ця лексема репрезентує “локальну семантику” – утворена на межі російської та української, вона має не тільки суржикове забарвлення, але й історію творення, пов'язану з особливостями

ідіолекту Януковича. Розганяючи мітингувальників на майдані, котрі виступали за звільнення Юлії Тимошенко 2010 р., влада знову ж таки пояснювала це потребою встановлення новорічної ялинки. Янукович ж на прес-конференції, озвучуючи офіційну версію державною мовою, довго пригадував слово *ялинка* й, таки не згадавши, вимовив *йолка*, що стало приводом для численних фотожаб, мемів, жартів та ін. 2014 р. ситуація повторилася, проте на цей раз побиття студентів значно мобілізувало майдан і збільшило кількість протестувальників, розширило їхній соціальний склад – якщо до побиття на майдані стояли в основному студенти, то після їх розгону вийшло покоління їхніх батьків. Слогани, котрі з'явилися в той період – *Остання йолка, Нам не треба така йолка, Яника – на йолку!, Режим кривавої йолки*. Використовуючи ідіолект ще одного сумнозвісного політика Миколи Азарова *азірівку* – ялинку назвали *деревом накращення*, а перед Новим роком на ній з'явилася стрічка, на котрій поєдналися два ідіолекти – *Наша йолка просто бімба!*

Суржик, сленг також стали основою для трансформації назви пропонованої Росією альтернативи євроінтеграції – Митний Союз (російською Таможенный Союз) перейменували на *Мутний Союз, Тайожний Союз, Заторможений Союз* тощо. Для прикладу, одним із слоганів студентського протесту став *Студенти проти Мутного Союзу!* Для формування гасел також широко використовувалися кримінальний жаргон, нецензурна лексика – *Our government is shit, F**ck off, Вітя!, Ми в Європу, Янукович – в жопу!, Янукович параша, победа будет наша!, Бандюк Вітька Янукович і вся твоя банда! Нарі + параша – оце ваше!* Вербальна агресія передавала негативні емоції протестувальників, дисфемізація зростала із радикалізацією протесту. Під кінець протесту, під час анексії Криму, практично вже в постмайданний період футбольні фанати придумали приспівку *Путін хуйло* (евфемізована версія – *Хутін пуйло*), що стала надзвичайно популярною як в Україні, так і за її межами як вияв незгоди із політикою російського президента. Так само на основі нецензурної лексики побудовано слоган *ПТН ПНХ*, вживаний і після майдану по всій країні. Цікавою є реакція російського сектору Інтернету на цей слоган, ось як його описують у ресурсі Вікіреальність (подаємо мовою оригіналу):

ПТН. ПНХ (или “ПТН ПНХ” или “ПТН – ПНХ”) – одна из известных интернет-акций, проводившаяся на Украине. Заключается в размещении во всех возможных местах надписи “ПТН. ПНХ”.

Акция показывает низкий уровень среднестатистического бандеровца. Прозападные активисты во всех своих проблемах винят Путина, а разговаривают с использованием мата. Вместо решения проблем начинают материть соседа,

у которого трава зеленее. Надпись наравне с другими проявлениями (Кто не скачет, тот москаль, Бандера придет, порядок наведет, Слава Украине, героям слава!) показывает деградацию нового “потерянного поколения” украинцев¹⁶.

Підсумовуючи, зауважимо, що суспільно-політичний протест Євромайдан показав вибух творчості – як візуальної, так і мовної. Революційний слоган, який вбирає в себе і візуальні, і аудіальні риси, був як потужним інструментом самовираження майданівців, так і засобом донесення їхніх переконань, вимог та цінностей до влади та світової спільноти. Більше того, слогани були як вираженням ідентичності протестувальників, так і способом її формування. Сформовані на основі розмаїтих мовних реєстрів (як літературної мови, так і субстандартів, і нецензурної лексики), гасла є частиною аудіовізуального образу майдану, елементом колективної пам'яті про нього, до певної міри Євромайдан можна назвати революцією слова. У перспективі подальшого дослідження – функції та джерела революційних гасел, вплив традиційної та масової культури на їх формування, архаїзація та модернізація мови майдану, аналіз синтаксичних та граматичних рис слоганів, їх лексикону та семантики, компаративного аналізу лозунгів в Україні та інших країнах світу, динаміки революційної риторики від Студентської революції на граніті 1990 р., Помаранчевої революції 2004 р. і до Євромайдану 2013–2014 рр., і ширше – риторики українського спротиву впродовж російсько-українського конфлікту.

Подяки Насамперед дякую проф. Ларисі Масенко за здобуття знань у сфері соціолінгвістики і прищеплення зацікавлення цим напрямом досліджень. Матеріал до цієї статті було зібрано в основному під час подій Євромайдану 2013–2014 рр. Особливу подяку висловлюю друзям і колегам, які були поруч у цей час – Галині Іванченко, Анні Воробйовій, Альоні Вишницькій, Людмилі Дикій, Орісі Демській, Світлані Одинець, Катерині Бойченко, Олені Кадочніковій, Наталії Дзюбишиній-Мельник, Марії Самсоновій та багатьом ін. У довгих розмовах і роздумах про майдан ми часто говорили і про його риторику, тож міркування колег та друзів частково теж відображені у цій статті. Велике спасибі Анджелі Пятюнен із Гельсінського університету (Фінляндія), котра дозволила скористатися її фотоархівом подій. Окреме спасибі Джуліану Воллеру з Університету імені Джорджа Вашингтона (США) за ревізію початкової версії статті і поради щодо виходу із суто лінгвістичних меж дослідження на ширші політичні та соціокультурні горизонти. Положення цієї

статті були презентовані під час лекції у Відкритому університеті Євромайдану в лютому 2014 р. Дякую Наталі Івановій, яка зафіксувала цю лекцію і розмістила її в ресурсі Youtube.

Бібліографія

- Al-Abed Al-Haq F., Hussein A., *The Slogans of the Tunisian and Egyptian revolutions. Sociolinguistic study*, <http://media.leidenuniv.nl/legacy/fawwaz.pdf> [достęp: 15.01.2015].
- Buchanan J., *Translating Thailand's protests: An analysis of Red Shirt rhetoric* [w:] „ASEAS – Austrian Journal of South-East Asian Studies” 2013, 6 (1), s. 60–80.
- Dijk van T., *What is political discourse analysis?*, <http://www.discourses.org/OldArticles/What%20is%20Political%20Discourse%20Analysis.pdf> [достęp: 15.01.2015].
- Fridolfsson C., *Political Protest and Metaphor*, <http://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/bfdb72d1-7c2d-4860-b651-bado5851522b.pdf> [достęp: 15.01.2015].
- Fukunaga Sh., Zhang B., *Comparative analysis of American and Chinese political slogans: a critical linguistic perspective*, http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=oCC8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fousar.lib.okayama-u.ac.jp%2Ffile%2F13298%2F136_085_092.pdf&ei=H8nOUtTmKIaP5ASVv4CADw&usg=AFQjCNFufdRkKetRnAPr4Wigzi2Y8ZN8Nw&bvm=bv.59026428,d.bGE [достęp: 15.01.2015].
- Блудша М., *Правий вектор Майдану – провокатори і герої*, <http://ua.racurs.ua/450-pravyy-vektor-maydanu-provokatory-i-geroyi> [достęp: 15.01.2015].
- Десятерик Д., *Таке відчуття, що політ кампаніями у нас займаються тисячі Остапів Бендерів, яких хтось образив*, „День” 21 березня 2014, <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/take-vidchuttya-shcho-politkampaniyami-u-nas-zaymayutsya-tisyachi-ostapiv-benderiv> [достęp: 15.01.2015].
- Масенко Л., *Назва Помаранчевої революції в лінгвокультурологічному контексті* [w:] „Урок української” 2006, nr 7, s. 31–34.
- Поліщук Н., *Термінологічна лексика Майдану (на матеріалі газет “Дзеркало тижня”, “Українська правда”, “Газета по-українськи”, “Високий замок”)* [w:] „Вісник Національного університету Львівська політехніка” 2014, nr 791, Серія: Проблеми української термінології, s. 138–143.
- Ставицька Л., *Дискурс помаранчевої пристрасти* [w:] „Критика” 2005, nr 3, <http://www.textology.ru/article.aspx?ald=105> [достęp: 15.01.2015].
- Тараненко О., *Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалі української мови кінця XX – початку XXI ст.) VI* [w:] „Мовознавство” 2014, nr 3, s. 3–33.

Revolutionary slogans of sociopolitical protest *Euromaidan* (2013–2014): sociolinguistic analysis

Keywords:
revolutionary
slogans, Euromaidan,
language and identity,
sociolinguistics

This article highlights sociolinguistic features of *Euromaidan* slogans. Especial focus is on analysis of standard/nonstandard elements of speech, lexicon, semantics, rhetoric etc., as well as on forming of different types of identity. Moreover, slogans are seen as elements of political discourse, culture, audio-visual image of the protest in mass-media, so they are put in a wider sociopolitical and cultural context. Furthermore, they are examined as tools for forming different types of identity: regional, national, gender, social, European, as well as maidaners' one. Different lingual registers (standard languages – Ukrainian, Russian, Ukrainian), mixed languages (surzhyk), sublanguages (dialects, jargon, slang) are seen as tools for slogans creation, as well as a mirror of social variety of the protesters.

Slogany rewolucyjne Euromajdanu (2013–2014): analiza socjolingwistyczna

Słowa kluczowe:
slogany rewolucyjne,
Euromajdan,
język i tożsamość,
socjolingwistyka

W artykule dokonano zwięzłej analizy sloganów Euromajdanu z punktu widzenia socjolingwistyki. Szczególną uwagę zwrócono na użycie standardowych i niestandardowych środków językowych, leksykalnych, semantycznych i retorycznych, a także wyrażane za ich pomocą różne rodzaje tożsamości. Slogany, kreując obraz protestu w środkach masowego przekazu, stały się częścią dyskursu politycznego i kulturowego. Hasła protestu przedstawiono zatem jako instrument kształtowania różnych typów tożsamości: regionalnej, narodowej, genderowej, społecznej, europejskiej. Poszczególne rejestry językowe: standardowy (ukraiński, rosyjski), mieszany (surzżyk), regionalne i środowiskowe (dialekt, żargon, slang) omówiono nie tylko jako materię formułowania haseł, ale także odzwierciedlenie społecznego zróżnicowania protestujących.

Юнеско – Україна: освітньо-наукова та інформаційно-комунікаційна діяльність

Сучасний етап розвитку міжнародних відносин “після холодної війни” зумовив потребу тісної співпраці між державами для розв’язання численних проблем як глобального, так і локального масштабів. Безперечно, що в міжнародному діалозі поряд із державами беруть участь численні міжнародні організації, створені державами з метою співпраці між ними в тій чи іншій сфері міжнародних відносин, забезпечення й охорони їхніх спільних інтересів. Розвиток міжнародних організацій означає конструювання нових методів розв’язання міжнародних проблем і створення загального поля довіри, толерантності та взаєморозуміння.

Одну з провідних ролей у розв’язанні сучасних світових проблем відіграє Організація Об’єднаних Націй. Система ООН формувалася протягом тривалого часу. Друга світова війна через її масштабність та жорстокість завдала людству нечуваних страждань і підштовхнула урядову та громадську ініціативу в багатьох державах до розроблення проблем післявоєнної організації миру, безпеки і взаємовигідної співпраці. Своєю чергою науково-технічний прогрес привів до того, що інтеграційні процеси проникли в економіку всіх розвинених країн Європи і викликали нагальну потребу поглиблення всебічних зв’язків і взаємозалежності націй. Усе це зумовило потребу захисту загальнолюдських цінностей, глобальної консолідації миролюбних сил для створення післявоєнної організації миру і безпеки. На сьогодні ООН, учасниками якої є майже 200 держав, є невід’ємною частиною сучасного світопорядку, у формуванні та підтримці якого їй належить важлива роль. Її Статут став першим

¹ Adres do korespondencji: Дипломатична академія України при МЗС України, вул. Велика Житомирська, буд. 2, Київ, 01001, Україна. E-mail: elenan2006@gmail.com.

нормативним актом, який ухвалив основні цілі та принципи міжнародного правопорядку, надавши їм імперативну силу.

На основі Статуту ООН виникла розгалужена система багатосторонніх договорів та угод, укладених в рамках ООН, які створили основу для формування низки спеціалізованих міждержавних установ і організацій. 3-поміж них чільне місце посідає створена 1946 р. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури – ЮНЕСКО. Україна була однією з держав-засновниць ООН, а 60 років тому – 12 травня 1954 р. – долучилася до представництва в ЮНЕСКО.

Поряд із питаннями міжнародної безпеки, припинення гонки озброєнь у діяльності міжнародних міжурядових організацій, насамперед ООН та ЮНЕСКО, важливе місце посідають питання розвитку дружніх відносин між народами на основі поваги до принципу рівноправності і самовизначення, співпраці в економічній, соціальній, культурній та гуманітарній сферах за умов дотримання прав людини й основних свобод для всіх людей світу. Особливе значення відводиться розбудові освітнього, наукового та інформаційно-комунікаційного складників. Дослідження цих аспектів діяльності ЮНЕСКО, зокрема й кризь призму співпраці з Україною, є предметом розгляду цієї наукової статті.

Головний принцип ЮНЕСКО – “мислити глобально, діяти локально”. Місія ЮНЕСКО в сучасному світі зводиться до виконання п'яти основних функцій: 1) передбачення розвитку науки, культури, засобів комунікацій; 2) просування, передання і спільне використання основних, передусім, дослідницьких, методів у навчанні та освіті; 3) нормативна діяльність, розроблення, перегляд, застосування “міжнародних законів”; 4) експертна допомога державам-членам у політиці та проектах; 5) обмін спеціалізованою інформацією. У ст. I Статуту ЮНЕСКО, що не зазнала серйозних змін за час її існування, Організація ставить своїм завданням сприяти зміцненню миру і міжнародної безпеки шляхом розширення співпраці народів у галузі освіти, науки, культури і комунікацій в інтересах забезпечення загальної поваги, справедливості, дотримання прав людини та основних свобод, проголошених у Статуті ООН, для всіх народів незалежно від раси, статі, мови і релігії².

Для реалізації відповідних цілей і завдань функціонують спеціалізовані установи (центри), регіональні бюро та інші структури ЮНЕСКО. У своїй діяльності вона співпрацює з 588 неурядовими організаціями та 4800 центрами асоціацій і клубів. У ЮНЕСКО 2200 штатних і позаштатних співробітників. Її бюджет на 2010–2011 рр.

2 Устав ЮНЕСКО. Основные документы ЮНЕСКО, Париж 2006, s. 8.

становив \$ 653 млн. Бюджет ЮНЕСКО, крім внесків держав-членів, містить і додаткові джерела фінансування від Програми Розвитку ООН, Фонду народонаселення, регіональних фондів розвитку³. Політика та діяльність ЮНЕСКО здійснюються в руслі загальноцивілізаційних процесів, розвитку громадської думки і науково-технологічного прогресу у світовій спільноті, які визначаються основними проблемами сучасності: світ, розвиток, захист навколишнього середовища і права людини в усіх сферах життєдіяльності.

Центральне місце в діяльності ЮНЕСКО посідають освітня і наукова сфери. Політика ЮНЕСКО в галузі освіти і науки виходить із основних принципів Загальної декларації прав людини, згідно з якими кожна людина має право на освіту. Окрім того, початкова й загальна освіта має бути обов'язковою і безкоштовною, а професійно-технічна та вища – однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного. Метою ж освіти має бути розвиток людської особистості на основі поваги до прав і основних свобод людини. Саме правові гарантії в галузі освіти здатні сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами і мають сприяти діяльності ООН з підтримання миру (ст. 26 Статуту ЮНЕСКО).

Важливу роль у розв'язанні проблем освіти відіграють такі структури ЮНЕСКО: Міжнародне бюро освіти (Женева, 1952 р.), яке з 1969 р. діє в рамках ЮНЕСКО в галузі компаративної освіти, документації та інформації за освітою; Інститут ЮНЕСКО з освіти (Гамбург, 1951 р.), основна діяльність якого – освіта дорослих і безперервна освіта; Міжнародний інститут планування освіти ЮНЕСКО (Париж, 1962 р.) – сприяння навчанню та дослідженням з планування освіти в галузі економічного і соціального розвитку; Інститут ЮНЕСКО з інформаційних технологій в освіті (Москва, 1997 р.)⁴.

ЮНЕСКО ухвалила цілу низку конвенцій, декларацій і рекомендацій, які покликані сприяти забезпеченню права на освіту кожної

3 В. Мошняга, *Гуманитарная деятельность международных организаций в современном мире* [w:] Информационно-гуманитарный портал „Знание. Понимание. Умение” май – июнь 2011, nr 3, http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/3/Moshniaga_Humanitarian_Activity/ [dostęp: 11.02.2015]; *ЮНЕСКО: цели, структуры, деятельность: хроника, факты и цифры*, red. В. Ройтер, К. Хюфнер; przeł.. Б Борисов, А. Дроздов [et al.], Москва 2002, s. 135; *ЮНЕСКО*, <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D0%9D%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E> [dostęp: 11.02.2015].

4 В. Мошняга, *Гуманитарная деятельность международных организаций в современном мире* [w:] Информационно-гуманитарный портал „Знание. Понимание. Умение”, май – июнь 2011, nr 3, http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/3/Moshniaga_Humanitarian_Activity/ [dostęp: 11.02.2015].

людини. Серед цих документів найбільшої популярності і впливу набула Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960 р.)⁵. Вона спрямована на здійснення статей 2 і 26 Загальної декларації прав людини та забороняє всі види дискримінації в галузі освіти з урахуванням тих заходів, які будуть прийняті для реалізації Конвенції за рівних можливостей держав-учасників. Конвенція закликає держави розробляти і впроваджувати загальнодержавну політику, що спирається на відповідні національні звичаї, а методи її здійснення повинні враховувати рівність можливостей. Ця ідея знайшла підтвердження в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), де містяться конкретні статті про потребу забезпечити початкову освіту, розширювати безкоштовну середню та вищу освіту, постійно покращувати матеріальні умови викладацького персоналу.

У контексті реалізації прав людини у сфері освіти ЮНЕСКО значну увагу приділяє професійно-технічній освіті. Так, враховуючи, що МОП у післявоєнний період ухвалила три Рекомендації про професійну підготовку (1949, 1956 і 1962 рр.) і прагнучи до тісної співпраці з МОП, ЮНЕСКО затвердила 1974 р. переглянута Рекомендація про технічну та професійну освіту. Вона виконувала важливу роль у налагодженні міжнародної співпраці у сфері професійно-технічної освіти та підготувала ґрунт для ухвалення в листопаді 1989 р. Конвенції про технічну та професійну освіту⁶, яка для країн, що ратифікували її, має обов'язкову юридичну силу. У Конвенції і Рекомендації підкреслюється, що у зв'язку з науковим і технічним розвитком, який характеризує нашу епоху, технічна і професійна освіта мають бути найважливішими її складниками. Зокрема, вони мають сприяти ширшій демократизації та досягненню соціального, культурного й економічного прогресу, водночас розвиваючи потенційні можливості окремих осіб для активної участі у суспільних процесах.

У політиці і діяльності в галузі освіти ЮНЕСКО прагне тісно пов'язувати повсякденну роботу з перспективами. Так, 1992 р. була заснована Міжнародна комісія з освіти для XXI сторіччя у складі 15 авторитетних учених і фахівців у галузі освіти з різних країн на чолі з колишнім головою Європейської комісії Жаком Делором. Уже на першій сесії цієї Комісії у березні 1993 р. і особливо в Доповіді *Освіта: прихований скарб* (1995 р.) були підкреслені 4 базові принципи

5 *Международные акты о правах человека. Сборник документов*, оргас. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева, Москва 1998, s. 159–164.

6 *Международные нормативные акты ЮНЕСКО*, Москва 1993, s. 112.

освіти: вчитися жити, вчитися пізнавати, вчитися робити і вчитися співіснувати. Потреба реалізації цих принципів продиктована тим, що в XXI сторіччі для сталого розвитку потрібно буде долати суперечності між глобальним і локальним, загальним і індивідуальним, духовним і матеріальним, традиційним і сучасним, перспективними і найближчими завданнями, конкуренцією і рівністю можливостей, необмеженим розширенням знань і обмеженими можливостями людини засвоювати їх тощо⁷. Таким чином, Програма “Освіта для XXI сторіччя” ґрунтується на тезі, що людство повинно фундаментально переосмислити роль освіти в сучасному глобалізованому світі. ЮНЕСКО також ставить завдання втілення в життя принципів безперервності освіти, її відповідності вимогам сучасності, розширення і демократизації доступу до вищої освіти як вагомого чинника піднесення загальнокультурного рівня людей, їхньої наукової обізнаності.

З огляду на настільки важливу роль освіти в сучасному світі, а зокрема вищої освіти, ЮНЕСКО розгорнула в останні десятиліття широку дискусію щодо освітніх проблем. Щоб надати стрункість аналізу та дискусіям і розробити “Порядок денний на XXI сторіччя” з подальшим обговоренням на Всесвітній конференції з вищої освіти, ЮНЕСКО запропонувала розбити проблеми освіти на чотири великі теми: відповідність вищої освіти вимогам сучасності; її якість; управління та фінансування; шляхи співпраці в цій галузі.

Всесвітня конференція з вищої освіти відбулася в жовтні 1998 р. у Парижі на тему: “Вища освіта в XXI столітті: підходи і практичні заходи”⁸. В її матеріалах підкреслюється основна місія вищої освіти – служити людині і суспільству. Своїми науково-дослідними і теоретичними роботами, програмами в галузі освіти та професійної підготовки, діяльністю в галузі співпраці та партнерських зв'язків із різними секторами суспільства “вища освіта покликана рішуче сприяти пошуку та визначенню нових шляхів до кращого майбутнього для суспільства і людини, спрямовувати та формувати це майбутнє”⁹. Конференція відзначила також, що традиційна місія збереження, розвитку і поширення знань шляхом наукових досліджень та інтелектуальної творчості має основне значення. Вона стосується точних, природничих, технічних, гуманітарних і соціальних

7 Ж. Делор, И. Аль-Муфти [et al.], *Международная комиссия по образованию для XXI века. Образование: сокрытое сокровище*, Париж 1996, s. 1–102.

8 Аналитический обзор состояния и международных тенденций развития систем образования № 8 (апрель – июнь 2004 г.), http://charko.narod.ru/tekst/an8/I_1.htm [dostep: 11.02.2015].

9 Ibidem.

наук і передбачає врахування потреб суспільства, рівня його економічного, соціального та культурного розвитку.

2000 р. в Дакарі (Сенегал) на Всесвітньому форумі з освіти були ухвалені “Дакарські рамки дій. Освіта для всіх: виконання наших загальних зобов’язань”, які підтримують концепцію Всесвітньої декларації про освіту для всіх. Вони окреслили нові цілі до 2015 р. із урахуванням досвіду минулого десятиліття і перспектив глобалізації. Шість цілей програми “Освіта для всіх” стали найважливішими пріоритетами ЮНЕСКО у сфері освіти: 1) розширення і вдосконалення комплексних заходів з догляду за дітьми молодшого віку та їх виховання; 2) забезпечення безкоштовної та обов’язкової початкової освіти; 3) задоволення освітніх потреб молоді та дорослих; 4) підвищення на 50% рівня грамотності дорослих; 5) ліквідація розриву між хлопчиками і дівчатками в початковій і середній освіті; 6) підвищення якості освіти¹⁰. ЮНЕСКО стала ініціатором проведення Десятиліття письменності під егідою Організації Об’єднаних Націй впродовж 2003–2012 рр. ЮНЕСКО надає допомогу державам-членам у розробленні освітньої політики, встановлює стандарти в галузі освіти, надає консультативні послуги, видає і поширює методичні матеріали та підручники з відповідним культурним і науковим насиченням і спрямуванням.

Україна як держава-член ЮНЕСКО стратегічно орієнтована на сприяння розширенню міжнародної співпраці наукових, освітніх і культурних інституцій шляхом забезпечення їхньої участі у програмній діяльності Організації. Координацію співпраці національних інституцій з ЮНЕСКО покладено на Національну комісію України у справах ЮНЕСКО – міжвідомчий орган при МЗС України – створений Указом Президента України № 212/96 від 26 березня 1996 р. З грудня 1962 р. у Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Посол України у Франції (станом на березень 2015 р. – Олег Шамшур) також виконує обов’язки Постійного представника України при ЮНЕСКО. Одним із важливих аспектів, який визначає активність України та її роль в діяльності ЮНЕСКО, є її участь у керівних та програмних органах ЮНЕСКО. Упродовж періоду членства в ЮНЕСКО Україна чотири рази обиралася до керівного органу Організації – Виконавчої ради: 1981–1985 рр., 1995–1999 рр., 2001–2005 рр. та у листопаді 2013 р. (у ході 37-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО) на період до 2017 р. Представником України у Виконавчій раді ЮНЕСКО з 13 січня 2015 р. є заступник Міністра закордонних справ

10 The Dakar Framework for Action. World Education Forum Dakar, 2000, Dakar 2000.

України, Голова Національної комісії України у справах ЮНЕСКО Сергій Кислиця¹¹.

Метою співпраці України з ЮНЕСКО є зміцнення інтелектуального потенціалу країни та залучення його до загальносвітових процесів в гуманітарній сфері, а також використання в національних інтересах можливостей і ресурсів ЮНЕСКО, та міжнародного досвіду співпраці у галузях її компетенції – освіти, науки, культури, навколишнього середовища, інформації та комунікації.

У рамках ЮНЕСКО Україна виступила ініціатором багатьох міжнародних програм та проєктів, зокрема щодо використання засобів інформації з метою зміцнення миру, недопущення пропаганди війни, насильства і ненависті між народами, що дало поштовх до розробки і ухвалення відповідної Декларації (1978 р.). Україна була також серед ініціаторів розроблення Декларації про раси і расові забобони. На 27-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1993 р.) Україна виступила з ініціативою напрацювання “Програми культури миру”. Ця ініціатива стала основою переорієнтації діяльності ЮНЕСКО та розроблення міждисциплінарного проєкту “На шляху до культури миру”¹². Сьогодні – це один із стратегічних напрямів програмної діяльності Організації. 1997 р., під час 29-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, Україна ініціювала звернення до ООН з метою проголошення Міжнародного року захисту та збереження культурної спадщини. На 56-й сесії Генеральної асамблеї ООН ця ініціатива знайшла своє втілення – 2002 рік було проголошено ООН Міжнародним роком світової культурної спадщини. У рамках 37-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (листопад 2013 р.) було ухвалено рішення щодо внесення до Списку ювілейних дат, до святкування яких ЮНЕСКО приєднуватиметься впродовж 2014–2015 рр., чотири нові дати: 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка; 150-річчя від дня народження Михайла Коцюбинського; 150-річчя від дня народження Павла Грабовського; 200-річчя від дня народження Миколи Вербицького. У провідних вищих навчальних закладах України створено та діють 14 кафедр програми ЮНЕСКО/ UNITWIN (UNITWIN – university twining and networking), яку було засновано 1992 р. для підготовки та розвитку програм у сфері вищої освіти, заохочення міжуніверситетської співпраці та створення мережі обміну знаннями. У рамках

¹¹ Заступник міністра закордонних справ України С.Кислиця призначений головою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, <http://bit.ly/1BMPaDS> [dostęp: 27.03.2015].

¹² Співробітництво України та ЮНЕСКО, <http://www.euroosvita.net/index.php/?-category=17&id=1359> [dostęp: 11.02.2015].

Програми функціонує 854 кафедри ЮНЕСКО та 67 кафедральних мереж UNITWIN із 134 країн¹³.

Україна та ЮНЕСКО підтримують регулярний політичний діалог на найвищому рівні. За роки членства країни в ЮНЕСКО відбулося сім візитів генеральних директорів Організації в Україну: Амаду Махтар М'Боу (Сенегал) відвідав нашу країну у травні 1982 р.; два візити Федеріко Майора (Іспанія) відбулися у квітні 1991 р. та у листопаді 1997 р.; два візити Коїчіро Мацуури (Японія) припали на вересень 2000 р. та квітень 2006 р. Під час свого останнього візиту в Україну у квітні 2006 р. Генеральний директор ЮНЕСКО Мацуура взяв участь в урочистостях, присвячених відзначенню 20-ї річниці Чорнобильської катастрофи, зокрема у відкритті міжнародної конференції "Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє". Мацуура відкрив також міжнародну конференцію "Право на освіту в країнах перехідного періоду", організовану, за підтримки ЮНЕСКО, Національною комісією України у справах ЮНЕСКО та кафедрою ЮНЕСКО в НАУКМА, – "Права людини, мир, демократія, толерантність та взаєморозуміння між народами".

Нинішній Генеральний директор ЮНЕСКО Ірина Бокова (Болгарія) відвідала Україну двічі – 20–21 квітня 2011 р. та 22 квітня 2014 р.¹⁴. Так, 20–21 квітня 2011 р. Бокова взяла участь у Міжнародній конференції "25 років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього". Під час виступу на конференції вона відзначила значний внесок ЮНЕСКО у рамках заходів, що здійснювалися після аварії на ЧАЕС і були спрямовані на мінімізацію впливу радіоактивного випромінювання на населення, що проживає на забруднених територіях. Генеральний директор ЮНЕСКО також розповіла про бачення ролі ЮНЕСКО у сприянні науковій співпраці задля збереження екосистеми Чорнобильського регіону, у обстоюванні права на належне інформування, а також наголосила на важливому значенні освіти як одного із головних факторів у зменшенні ризиків та мінімізації наслідків катастроф. Вона висловила намір залучити ЮНЕСКО до реалізації Програми ООН щодо Чорнобиля до 2016 р.

¹³ Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Співробітництво України та ЮНЕСКО, <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation> [достęp: 11.02.2015].

¹⁴ Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Співробітництво України та ЮНЕСКО, <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation> [достęp: 11.02.2015]; Генеральный директор ЮНЕСКО Ирина Бокова посетила Украину с рабочим визитом, <http://vchasnik.ua/ukraina/254504generalnyy-direktor-yunesko-irina-bokova-posetila-ukrainu-s-rabochim-vizitom> [достęp: 11.02.2015].

22 квітня 2014 р. під час робочого візиту до м. Київ відбулися робочі зустрічі Генерального директора ЮНЕСКО Бокової з Прем'єр-міністром України Арсенієм Яценюком, тодішніми в.о. Міністра закордонних справ України Андрієм Дешицею та Головою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, заступником Міністра закордонних справ України Данилом Лубківським. Під час цих зустрічей було обговорено стан та перспективи співпраці України та ЮНЕСКО у пріоритетних напрямках програмної діяльності Організації, зокрема у світлі нових викликів та загроз, в умовах анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим.

Загалом пріоритетами співпраці України з ЮНЕСКО на сьогодні є: у галузі освіти – завдання та цілі, визначені на Дакарському форумі “Освіта для всіх” (2000 р.) і, зокрема, забезпечення якісної освіти для всіх, на всіх рівнях та навчання протягом усього життя; науки – вироблення на основі досліджень, що здійснюються у сфері соціальних і гуманітарних, точних і природничих наук, ґрунтовних рекомендацій для ухвалення рішень відповідними керівниками та політиками; комунікації та інформації – отримання інформації та знань шляхом доступу до засобів масової інформації та використання нових інформаційних і комунікаційних технологій, а також питання свободи слова та преси.

Загалом, у цьому контексті, з погляду діяльності ЮНЕСКО та співпраці з нею України, необхідно підкреслити важливість найтіснішого зв'язку між освітою, наукою і культурою на основі всебічної реалізації можливостей комунікування в умовах сучасного інформаційного суспільства. З цією метою була створена Група високого рівня з питань діалогу між культурами засобами освіти, науки, культури, інформації та комунікацій, а 2010 рік проголосили Міжнародним роком зближення культур. У плані реалізації цієї місії особливе значення має Програма ЮНЕСКО “На шляху до культури миру”¹⁵, головним методологічним і стратегічним орієнтиром якої є забезпечення переходу від культури війни і насильства до культури миру, толерантності, міжнаціональної та міжконфесійної злагоди, діалогу культур, народів і цивілізацій. Для розв'язання комплексних і багатопланових завдань освітнього, наукового, культурного й інформаційного профілів ЮНЕСКО сконцентрувала зусилля на таких програмах, як “Розширення прав і можливостей людей на основі доступу до інформації і знань із наданням

15 Э. Тагиров, *ЮНЕСКО: историческая миссия в эпоху глобализации*, <http://waucondastore.com/yuneskoistoricheskaya-missiya-v-epoxu-globalizacii/> [dostep: 11.02.2015].

особливої уваги свободі вираження думок” і “Сприяння розвитку комунікацій та розширення використання інформаційних технологій у галузі освіти, науки і культури”. Такі глибокі за своєю суттю всебічні підходи ЮНЕСКО до освітніх, наукових, культурних і мережевих процесів у сучасних умовах враховують реалії глобалізованого світу, сприяють збереженню і зміцненню діалогу між його різними регіонами і спільнотами.

Бібліографія

- The Dakar Framework for Action. World Education Forum Dakar, 2000, Dakar2000.*
- Аналитический обзор состояния и международных тенденций развития систем образования № 8 (апрель – июнь 2004 г.),* http://charko.narod.ru/tekst/an8/I_1.htm [dostęp: 11.02.2015].
- Генеральный директор ЮНЕСКО Ирина Бокова посетила Украину с рабочим визитом,* <http://vchaspik.ua/ukraina/254504generalnyy-direktor-yunesko-irina-bokova-posetila-ukrainu-s-rabochim-vizitom> [dostęp: 11.02.2015].
- Делор Ж., Аль-Муфти И. [et al.], *Международная комиссия по образованию для XXI века. Образование: сокрытое сокровище*, Париж 1996.
- Международные акты о правах человека. Сборник документов*, оргас. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева, Москва 1998.
- Международные нормативные акты ЮНЕСКО*, Москва 1993.
- Мошняга В. П., *Гуманитарная деятельность международных организаций в современном мире* [w:] *Информационно-гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение»*, май – июнь 2011, nr 3, http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/3/Moshniaga_Humanitarian_Activity/ [dostęp: 11.02.2015].
- Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Співробітництво України та ЮНЕСКО*, <http://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation> [dostęp: 11.02.2015].
- Співробітництво України та ЮНЕСКО*, <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=17&id=1359> [dostęp: 11.02.2015].
- Тагиров Э. Р., *ЮНЕСКО: историческая миссия в эпоху глобализации*, <http://waucondastore.com/yuneskoistoricheskaya-missiya-v-epoxu-globalizacii/> [dostęp: 11.02.2015].
- Устав ЮНЕСКО. Основные документы ЮНЕСКО*, Париж 2006.
- ЮНЕСКО*, <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D0%9D%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E> [dostęp: 11.02.2015].
- ЮНЕСКО: цели, структуры, деятельность: хроника, факты и цифры*, red. В. Ройтер, К. Хюфнер; przeł. Б. Борисов, А. Дроздов [et al.], Москва 2002.

UNESCO – Ukraine: Education and research and information and communications activities

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) officially launched the November 4, 1946. The organization promotes the preservation of peace by distributing educational, scientific and cultural relations. May 12, 1954 became a member of UNESCO Ukraine. In all its activities and projects, UNESCO performs functions that reflect its role as a leading institution in the fields of education, science and communication.

Keywords:

United Nations, UNESCO, Ukraine, education, science, communication

UNESCO – Ukraina: działalność edukacyjno-naukowa i informacyjno-komunikacyjna

UNESCO (Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury) oficjalnie rozpoczęła działalność 4 listopada 1946 r. Organizacja promuje zachowanie pokoju przez propagowanie relacji edukacyjnych, naukowych i kulturalnych. 12 maja 1954 r. członkiem UNESCO została Ukraina. We wszystkich swoich działaniach i projektach UNESCO sprawuje funkcje, które odzwierciedlają jej rolę jako czołowej instytucji w dziedzinie edukacji, nauki i komunikacji.

Słowa kluczowe:

ONZ, UNESCO, Ukraina, edukacja, nauka, komunikacja

Autorzy

Dziomba Natalia (Дзьомба Наталія) – doktorantka w Katedrze Teorii i Praktyki Dziennikarstwa na Wydziale Dziennikarstwa Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki. Zainteresowania badawcze: historia publicystyki ukraińskiej, komunikacyjne aspekty działalności ukraińskiego pokolenia lat sześćdziesiątych (ukr. *szisdesiatnyky*), prasa „drugiego obiegu”, wydawnictwa nieregularne na Ukrainie w drugiej połowie XX wieku.

Gaczkowski Marcin – historyk, literaturoznawca, tłumacz, doktorant w Instytucie Historii Uniwersytetu Wrocławskiego, członek redakcji czasopisma „Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe”. Zainteresowania badawcze: ukraińskie życie polityczne i kulturalne okresu międzywojennego, regionalistyka ukraińska, biografistyka historyczna, zagadnienia pamięci historycznej w Europie Środkowo-Wschodniej, teoretyczne i praktyczne aspekty przekładu literackiego i specjalistycznego.

Iwanyska Maria (Іваницька Марія) – doktor nauk filologicznych, docent, habilitantka w Katedrze Teorii i Praktyki Przekładu z Języka Niemieckiego Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki. Zainteresowania badawcze: przekład literacki, ukraińsko-niemieckie związki metaliterackie, osobowość tłumacza.

Kyrydon Alla (Киридон Алла) – doktor habilitowana nauk historycznych, profesor. Dyrektor Państwowej Instytucji Naukowej „Encyklopedyczne Wydawnictwo”. Autorka licznych monografii, artykułów naukowych i recenzji poświęconych: zagadnieniom problematyki pamięci, najnowszej historii Ukrainy, relacjom między państwem

i wspólnotami wyznaniowymi na Ukrainie, a także współczesnym stosunkom polsko-ukraińskim.

Łeszczenko Ołena (Лещенко Олена) – doktorantka w Katedrze Polityki Zagranicznej i Dyplomacji Akademii Dyplomatycznej Ukrainy przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych Ukrainy. Zainteresowania badawcze: zagadnienia ukraińskiej polityki zagranicznej i historii stosunków międzynarodowych po II wojnie światowej.

Łuć Julia (Луць Юлія) – starsza laborantka w Katedrze Nowych Mediów Wydziału Dziennikarstwa Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki. Zainteresowania badawcze: cenzura w dziennikarstwie (zwłaszcza w nowych mediach), regulacje prawne działalności multimedialnych środków komunikacji masowej.

Pietrzak Wiktor – doktorant na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Ukończył filologię polską ze specjalizacją „Edukacja nieformalna” oraz specjalnością „Język w komunikacji społecznej”. W 2010 r. obronił pracę magisterską o agresji werbalnej i pozawerbalnej w reklamie zewnętrznej. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat mitów, stereotypów oraz ideologii odnoszących się do Kresów Wschodnich konceptualizowanych w polskojęzycznej prasie wydawanej na Ukrainie. W kręgu jego zainteresowań znajdują się również kwestie pamięci zbiorowej Polaków żyjących na Ukrainie oraz postkolonializmu w dyskursie kresoznawczym.

Ruda Ołena (Руда Олена) – doktor nauk filologicznych, pracownik naukowy Zakładu Socjolingwistyki Instytutu Języka Ukraińskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Zainteresowania badawcze: socjolingwistyka, lingwistyka komunikacyjna, psycholingwistyka. Opublikowała monografie: *Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму* (2009), *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі* (2012). Członek komisji socjolingwistycznej Międzynarodowego Komitetu Sławistów. Laureatka stypendium Prezydenta Ukrainy dla młodych badaczy (2010–2012), a także Prezydium Akademii Nauk Ukrainy dla młodych badaczy (2012).

Semenowa Daria (Семенова Дар'я) – magister filologii, ukończyła studia doktoranckie na Uniwersytecie Narodowym „Akademia Kijowsko-Mohylańska”. Przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą tożsamości narodowo-kulturowej w polskiej i ukraińskiej prozie

przygodowej. Wykładowca Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego. Zainteresowania badawcze: literatura przygodowa, literatura dziecięca, studia postkolonialne, funkcje dydaktyczne i ideologiczne literatury masowej.

Sewruk Ołeksij (Севрук Олексій, Sevruk Alexej) – doktorant w Instytucie Badań Wschodnioeuropejskich Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w Pradze. Głównym przedmiotem jego zainteresowań badawczych jest współczesna literatura ukraińska. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat stanu i statusu surżyku w najnowszej literaturze ukraińskiej. Publicysta, tłumacz literatury pięknej. Członek Czeskiego Stowarzyszenia Ukrainistów. Redaktor naczelny czasopisma „Plav“ – miesięcznika poświęconego literaturze światowej. Jesienią 2014 r. był literackim rezydentem Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego w Willi Decjusza w Krakowie.

Smolnycka Olha (Смольницька Ольга) – doktor nauk filozoficznych, pracownik naukowy Zakładu Filologii Ukraińskiej Naukowo-Badawczego Instytutu Ukrainoznawstwa Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy w Kijowie. Zainteresowania badawcze: literaturoznawstwo, filozofia, ukrainoznawstwo, religioznawstwo, mitologia, latynoamerykanistka, skandynawistyka.

Świetlicki Mateusz – literaturoznawca, doktor nauk filologicznych. Związany z Pracownią Literatury oraz Kultury Dziecięcej i Młodzieżowej w Instytucie Filologii Angielskiej Uniwersytetu Wrocławskiego i Pracownią Interdyscyplinarnych Studiów Nad Posttotalitaryzmami w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. W swojej pracy naukowej analizuje kwestię męskiej tożsamości w literaturze ukraińskiej. Zainteresowania badawcze: literatura dziecięca i młodzieżowa, socjologia, badania kulturowe i popkulturowe, *gender studies*.

Tomek Mirosław – magister historii – studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola w Pradze na kierunkach historia i ukrainistyka. Doktorant w Instytucie Historii Powszechnej Uniwersytetu Karola. Prowadzi badania nad międzywojenną emigracją ukraińską w Czechosłowacji. Interesuje się też kulturą i polityką wschodnioeuropejską. Autor przekładów z literatury ukraińskiej.

Tracz Nadia (Трач Надія) – doktor nauk filologicznych, docent Katedry Języka Ukraińskiego Uniwersytetu Narodowego „Akademia Kijowsko-Mohylańska”. Członek międzynarodowego Stowarzyszenia na Rzecz

Świadomości Językowej (*Association for Language Awareness*). Zainteresowania badawcze: terminoznawstwo, socjolingwistyka, analiza dyskursu społeczno-politycznego, język i tożsamość.

Trojan Serhij (Троян Сергій) – doktor habilitowany nauk historycznych, profesor Katedry Polityki Zagranicznej i Dyplomacji Akademii Dyplomatycznej Ukrainy przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych Ukrainy. Autor wielu monografii, artykułów naukowych i recenzji poświęconych problematyce historii i teorii stosunków międzynarodowych, polityce zagranicznej Niemiec i niemieckiego kolonializmu, współczesnego dyskursu pamięciowego i stosunków polsko-ukraińskich.

Wełyczko Zoriana (Величко Зоряна) – magister dziennikarstwa, asystentka w Katedrze Teorii i Praktyki Dziennikarstwa Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki. Przygotowuje rozprawę doktorską. Zainteresowania badawcze: teoria i historia prasy, literaturoznawstwo, filozofia mediów.

Wojnar Marek – magister historii oraz absolwent studiów licencjackich w zakresie filologii wschodniosłowiańskiej. Doktorant w Zakładzie Historii Europy Wschodniej Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą koncepcjom mocarstwowym w idei ukraińskiego integralnego nacjonalizmu w okresie międzywojennym. Był uczestnikiem projektu Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej „Historie i pamięci imperiów w Europie Wschodniej – studia porównawcze”. Publikował w „Studiach z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, „New Eastern Europe”, „Nowej Europie Wschodniej”. Jego zainteresowania ogniskują się wokół historii idei oraz pamięci historycznej w Europie Wschodniej.

Woropajewa Tetiana (Воропаєва Тетяна) – doktor nauk psychologicznych, docent, kierownik zespołu naukowo-badawczego „Etnologia”, starszy pracownik naukowy Centrum Ukrainoznawstwa Wydziału Filozofii Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki. Zainteresowania badawcze: ukrainoznawstwo, filozofia historii, psychologia etniczna i polityczna, antropologia społeczna i kulturowa, muzykoznawstwo, psychoterapia muzyczna.